

स. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय भू. प्रवास

सं. क्र. ७५५

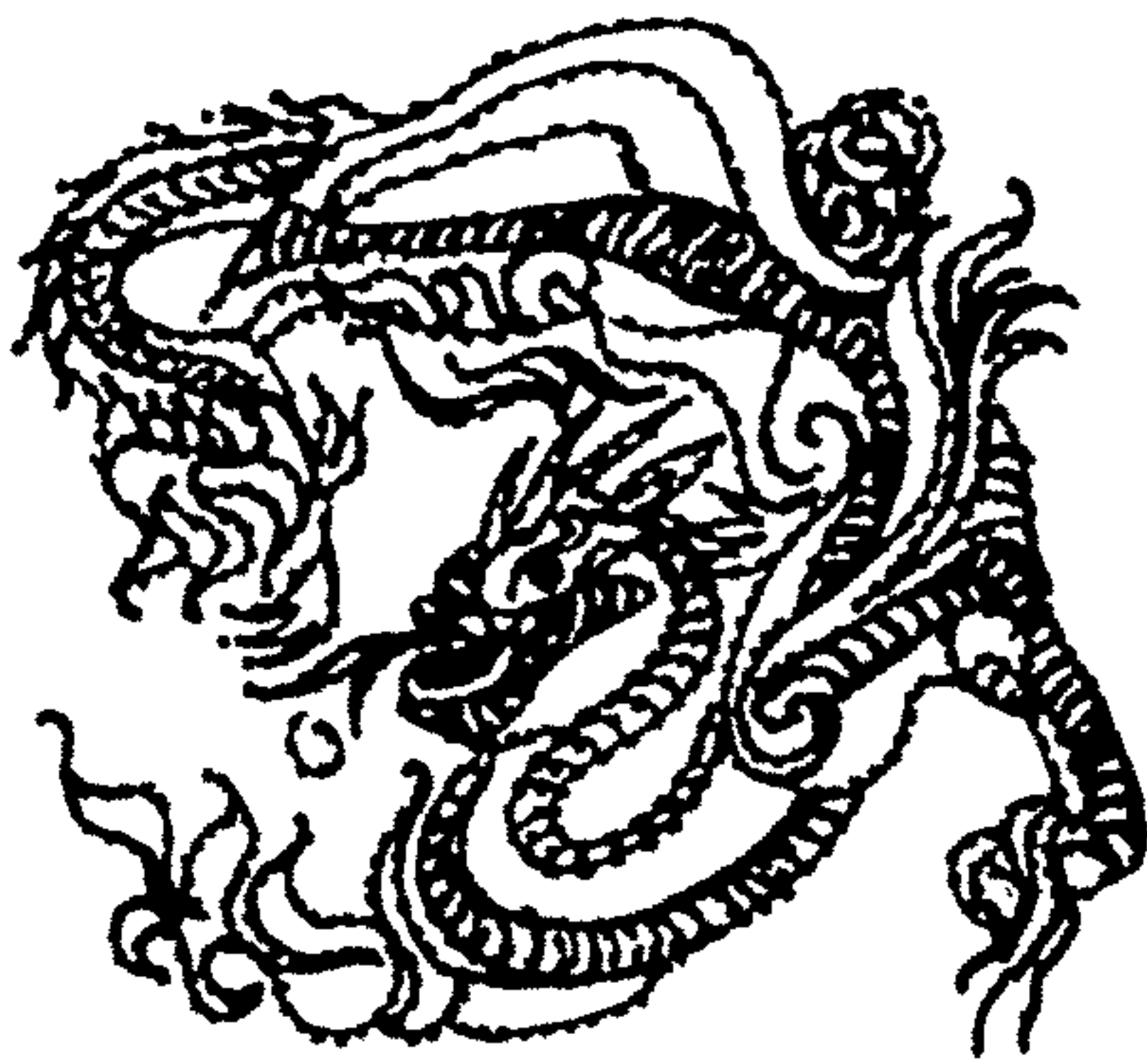
चीन एक अपूर्व अनुभव

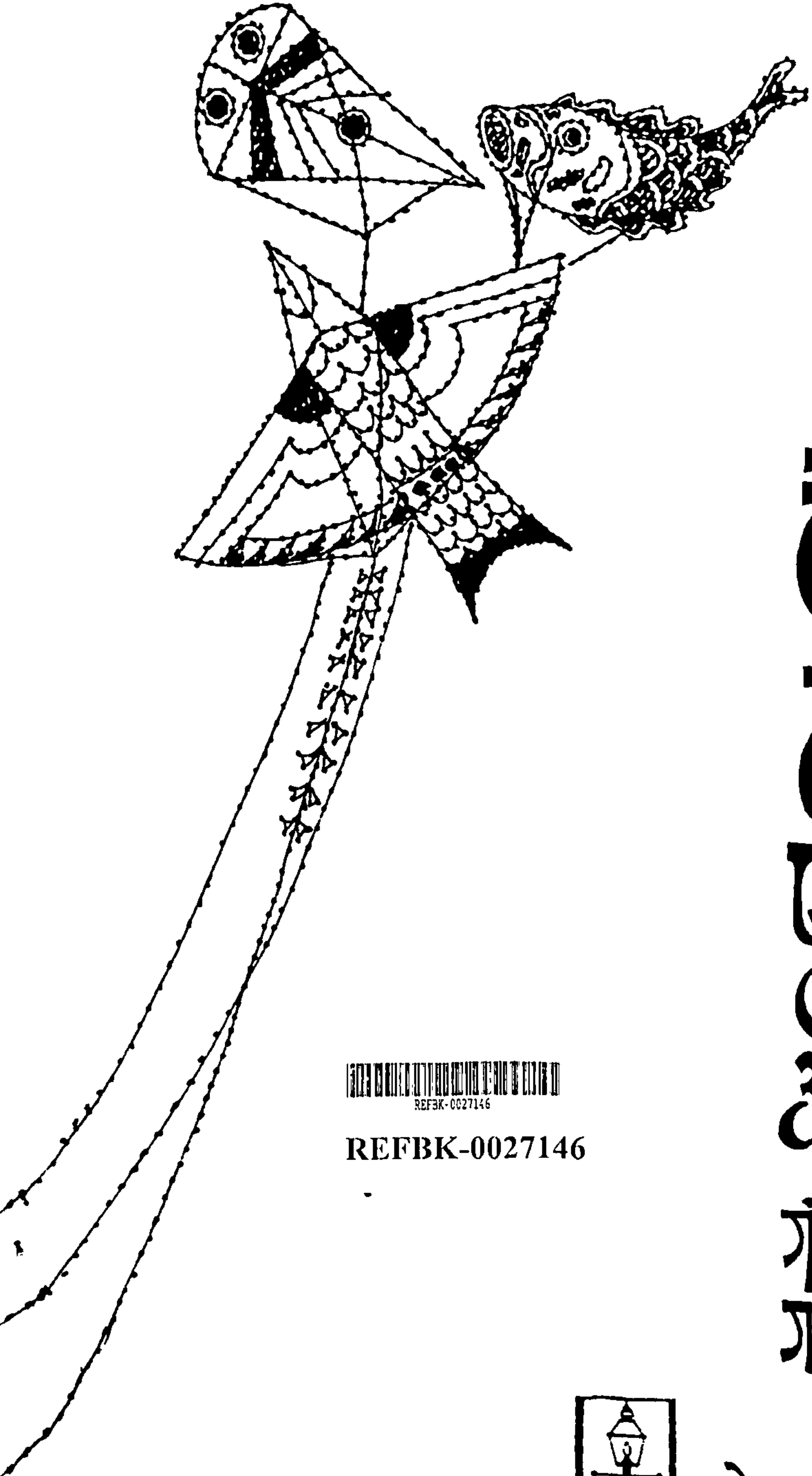
गंगाधर गाडगीळ

REFBK-0027146

REFBK-0027146

REFBK-0027146

REFBK-0027146

वी वा एक आर्ष अनुभव गंगाधर गाडगीळ

सुरेश एजन्सी

- **प्रकाशक**
गुलाबराव मारुतीराव कारले
सुरेश एजन्सी
२०५ शुक्रवार पेठ,
पुणे - ४११ ००२
- **मुखपृष्ठ व आतील चित्रे**
धनंजय सस्तकर
पहिली आवृत्ती : जुलै, १९९३
- © गंगाधर गाडगीळ
- **टाईपसेटींग**
शैलेन्द्र कारले
फिनिक्स ग्राफिक्स
२०५ शुक्रवार पेठ,
पुणे ४११ ००२
- **मुद्रक**
उल्हास लाटकर
अक्षर चिंतामणी
सदाशिव पेठ,
पुणे ४११ ०३०
- **किंमत साठ रुपये**

माझे दिवंगत ज्येष्ठ स्नेही
प्रभाकर पाध्ये यांच्या स्मृतीस

अनुक्रम

पहिलंवहिलं दर्शन / १

बेजिंग - धावती निरीक्षणं / ८

चिनी लोकांची राहणी / १५

टी. व्ही. व वृत्तपत्र यातून घडणारं समाजस्थितीचं दर्शन / २५

साहित्यिकांच्या व प्राध्यापकांच्या भेटीगाठी - बेजिंग व शियान / ३६

अधिक मोकळं वातावरण : हाँगजौ व शांघाय / ४५

चिनी सम्राटांचं बेजिंग / ५३

राजविलासासाठी उपवन आणि संरक्षणासाठी महाकाय तटबंदी / ६०

शियान - आणखी एक प्राचीन राजधानी / ६७

दोन कथा - एक विद्वान भिक्षूची आणि एक सम्राटाच्या प्रेयसीची / ७६

हाँगजौ - काव्यपूर्ण वातावरण आणि एका साहित्यिकाचं स्मारक / ८४

हाँगजौ - लग्नाचा थाटमाट, चहाची लज्जत आणि पूर्णचंद्राचं प्रतिबिंब / ९२

भरभराटीची स्वप्न पाहणारं शांघाय / १०३

प्रास्ताविक

चीन या देशाविषयी मलाच नव्हे तर बहुसंख्य भारतीयांना विलक्षण कुतूहल. देश अवाढव्य. भारताच्या जवळजवळ दुप्पट त्याचा आकार. तेथल्या लोकांची चण, चेहेरेपट्टी, वर्ण, सगळंच वेगळं. पक्ष्यांनी केलेल्या चित्रविचित्र आवाजांची आठवण करून देणारी त्यांची भाषा आणि हजारो चित्रांतून तिला कागदावर उतरवणारी त्यांची लिपी—दोन्ही अगम्य, समजशक्तीला बुचकळ्यात पाडणारं. ती माणसं काय काय खातात त्याची नुसती वर्णनं ऐकली तरी पोटात गरगरायला लागतं. त्यांच्या चालीरीती, समाजरचना यांतही कितीतरी वेगळेपणा आहे.

याबरोबरच भारताइतकीच किंवा त्याहूनही अधिक प्राचीन आणि संपन्न संस्कृती या लोकांनी निर्माण केली. संगीत, कला, स्थापत्य इत्यादी क्षेत्रांत मोठी कामगिरी केली. बंदुकीच्या दारूचा आणि छापण्याच्या कलेचा शोध शेकडो वर्षांपूर्वी लावला. हजारो मैलांच्या आपल्या सीमेचे रक्षण करण्यासाठी महाकाय तटबंदी बांधून जगाच्या इतिहासातला एक चमत्कार घडवून आणला.

देश असा अगदी वेगळा. त्याची संस्कृतीही वेगळी आणि तरी भारताशी पुरातन संबंधांनी जोडलेला. हिमालय ओलांडून भारतीय व्यापारी तेथे जाऊन पोहोचले; आणि त्यांना साधला नाही एवढा मोठा सांस्कृतिक, आध्यात्मिक व्यापार भिक्षुंनी केला. बुद्धधर्म चीनच्या दूरवरच्या कोपऱ्यातही जाऊन

दोन / चीन : एक अपूर्व अनुभव

पोहोचला. ह्यू-एन-त्संग हा बुद्ध भिक्षू भारतातून सहाशे ग्रंथांची संपत्ती घेऊन आपल्या देशात गेला. हे संबंध पुरातन खरे. पण आधुनिक काळात त्यांच्या आठवणीही पुसट झाल्या होत्या.

एकोणिसाव्या शतकात वेगळ्या प्रकारे पुन्हा नव्यानं चीनचे आणि भारताचे संबंध जोडले गेले. मुंबईचे व कलकत्त्यातले इंग्रज व्यापारी चीनशी व्यापार करू लागले. त्यांच्याबरोबर काही पार्शी व्यापारीही चीनशी व्यवहार करू लागले. पुढे अफूची चीनला निर्यात करून हे व्यापारी मोठे धनाढ्य झाले. त्यांचा तो किफायतशीर व्यापार चालू राहावा म्हणून इंग्लंडनं चीनशी युद्ध केलं. चीनमधून आलेल्या वस्तू मुंबई व कलकत्ता या शहरांत दिसू लागल्या. काही चिनी माणसं या शहरात येऊन स्थायिक झाली. चीनमधल्या कलाकुसरीच्या वस्तू येथील श्रीमंतांच्या घरात आढळू लागल्या. चिनी अन्नाची या शहरातल्या लोकांना तोंडओळख झाली. पण हे संबंध केवळ व्यापारापुरतेच होते. सांस्कृतिक देवाणघेवाण अशी झालीच नाही. अशा प्रकारची देवाणघेवाण चालली होती पश्चिमी आणि त्याबरोबरच पश्चात्य साम्राज्यशाहीचा कटू अनुभव हे दोन्ही देश घेत होते. समदुःखी होते. हा समदुःखी असण्याचा अनुभवच विसाव्या शतकात या दोन्ही देशांना जोडू लागला. एकमेकांच्या साम्राज्यशाहीशी चाललेल्या लढ्याविषयी त्यांना कुतूहल व सहानुभूती वाटू लागली. एकमेकांच्या सांस्कृतिक सामाजिक पुनरुत्थानाच्या चळवळींत दोन्ही देशांतले लोक रस घेऊ लागले. टागोरांना नोबेल पुरस्कार मिळाला तेव्हा, त्यामुळे आपलाही गौरव झाला असं आशिया खंडातील लोकांना वाटलं. टागोरांचं चीनमध्ये मोठं स्वागत झालं. त्यांच्या विश्वभारतीत शिकण्यासाठी व शिकवण्यासाठी चीनमधले अभ्यासक व विद्वान आले. पुढे जपाननं आक्रमण केलं तेव्हा दोन्ही देश अधिकच जवळ आले.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारत स्वतंत्र झाला, आणि त्या पाठोपाठ चीनमध्ये लाल क्रांती झाली. या क्रांतीविषयी भारतीयांना कुतूहल वाटलं. शिवाय त्या क्रांतीचा मोठा प्रभाव भारतीयांवर पडला. माओ-त्से-तुंगनं केली तशी क्रांती या भारतातही झाली पाहिजे असं अनेकांना वाटू लागलं. माओ हा अनेकांचं दैवत झाला. चीनमध्ये कसा नवा स्वर्ग निर्माण होतो आहे त्याच्या अब्दुत कथा आम्ही वाचू लागलो. पश्चात्यांची रणांगणावरची आव्हानं स्वीकारणाऱ्या चीनविषयी भारतात आदर वाटू लागला. हिंदी चिनी भाई-भाई अशा घोषणांनी भारत दुमदुमू लागला.

पण त्याच वेळी चीननं तिबेट ताब्यात घेतला. लाल फौजा हिमालय चढून भारताच्या सीमारेषेवर थडकल्या. चीननं असं एका देशावर आक्रमण करावं हे बहुसंख्य भारतीयांना आवडलं नाही. चीनविषयी त्यांची मनं साशंक झाली. त्यानंतर दोन्ही देशांत सीमेवरून वाद झाला; आणि मग एकाएकी चिनी फौजा हिमालय ओलांडून भारतात उतरल्या. भाईभाईच्या नात्याचं स्वप्न विरून गेलं. चीनविषयी भारतीयांची मनं धास्तावली. अजूनही ती धास्तावलेलीच आहेत.

त्यानंतर रेड गार्डसनी एक नवी सांस्कृतिक क्रांती घडवून आणण्यासाठी चीनमध्ये मोठा धमाकूळ घातला. त्याच्या हकिकती वाचून भारतीय लोक चक्रावून गेले. त्यातच पुढे चीन आणि रशिया या दोन साम्यवादी देशांत वितुष्ट आलं. चीननं अँटम बॉम्बचा स्फोट केला. शेकडो हजारी मैल दूर जाणारी स्वयंचलित अस्त्रं निर्माण केली. चीनविषयी भारतीयांना जशी भीती वाटत होती तसा आदरही वाटू लागला.

माओचा अंत झाला; आणि चीनमध्ये पुन्हा प्रचंड उलथापालथी होऊ लागल्या. चीननं अमेरिकेशी संबंध तर जोडलेच पण समाजवादालाच तिलांजली घायला सुरुवात केली. मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या दिशेनं चीन भराभर पावलं टाकू लागला; आणि त्यामुळे चीनची अतिशय वेगानं प्रगती होऊ लागली. अनेक निर्बंध काढून टाकण्यात आले. त्यामुळे असं वाटू लागलं की, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांचा चीन आता स्वीकार करणार. पण तेवढ्यात तियानानमेन चौकातलं भीषण हत्याकांड झालं. पुन्हा चीननं जगाला आणि भारताला एक धक्का दिला. त्यामुळे चीन हा देश आहे तरी कसा, तिथली माणसं कशी आहेत, त्यांच्या मनात काय चाललं आहे, आपण त्या देशाविषयी जे काय वाचतो आणि ऐकतो त्यातलं खरं किती असतं, खोटं किती ते कळावं असं सगळ्याच भारतीयांना वाटतं. सुशिक्षितांना तर हे कुतूहल आहेच पण अशिक्षितांनाही आहे.

राजकीय, सामाजिक व आर्थिक घडामोडींचा अन्वयार्थ लावण्यात मला रस वाटत असल्यामुळे व तो माझ्या अभ्यासाचा विषय असल्यामुळे मला साहजिकच चीनविषयी विशेषच कुतूहल वाटत होतं. त्यामुळे भारतीय लेखकांच्या छोट्याशा प्रतिनिधी मंडळाचा सदस्य म्हणून चीनला जाण्याची संधी मला १९९१ च्या नोव्हेंबर महिन्यात जेव्हा मिळाली, तेव्हा अतिशय आनंद झाला. माझं बरंच वाचन होतंच. त्यात मी भर घातली आणि आपल्याकडून होईल तेवढी तयारी करून चीनला गेलो. प्रतिनिधी मंडळाचा सदस्य म्हणून

चार / चीन : एक अपूर्व अनुभव

आपण एखाद्या देशात गेलो की आपल्याला काय आणि किती बघता येतं त्याला काही मर्यादा पडतात. चिनी भाषा येत नसल्यामुळे तर खूपच मर्यादा पडल्या. पण त्या मर्यादांनी बांधलं गेलेलं असताना देखील डोळे उघडे ठेवून, बारकाईनं निरीक्षण केलं तर खूप काही कळू शकतं. तेव्हा माझ्याकडून होईल तितक्या बारकाईनं मी चीनमधल्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचं निरीक्षण केलं आणि माझ्या कुतूहलाचं शक्य तितकं समाधान केलं.

इतरांनाही असंच कुतूहल वाटतं हे माहित असल्यामुळे ही लेखमाला लिहावी असं माझ्या मनात होतं. माझे तरुण मित्र अरुण टिकेकर यांनी निकड लावल्यामुळे ती झपाट्यानं लिहिलीही गेली. त्यांनी निकड लावली नसती तर हे काम रेंगाळलं असतं; आणि इतर कामांच्या गर्दीमुळे कदाचित बाजूलाही पडलं असतं. तेव्हा या बाबतीत त्यांचं श्रेय मोठं आहे.

प्रवासातल्या अनुभवाचं निवेदन असंच साऱ्या प्रवासवर्णनाचं स्वरूप असतं. त्यामुळे या आणि माझ्या इतर प्रवासवर्णनाचं स्वरूपही अपरिहार्यपणे असंच आहे. पण तरी प्रत्येकात काही फरक आहे. 'गोपुरांच्या प्रदेशात' हे माझं पहिलं व हिलं प्रवासवर्णन. त्यात या लेखनप्रकाराच्या आवाक्याचा आणि स्वरूपाचा मी वेध घेत होतो. पुन्हा त्या प्रवासवर्णनात मी सर्वपरिचित स्थळांना भेट देत होतो. तेव्हा त्या स्थळांची माहिती देणं याला दुय्यम महत्त्व होतं. त्या स्थळांचा माझ्या मनावर झालेला संस्कार आणि प्रवासात भेटलेली माणसं, आलेले अनुभव इत्यादींचं जिवंत चित्रण करणं असं त्या प्रवासवर्णनाचं स्वरूप होतं; आणि हे करताना प्रवासवर्णन लिहिताना काय काय करणं शक्य असतं त्याचा मी मागोवा घेत होतो. हे सगळं करून पाहात होतो. असा हा दुहेरी प्रवासाचा आलेख होता. एक प्रवासातल्या अनुभवांचा आणि एक प्रवासलेखनातल्या अनुभवांचा.

त्यानंतर रॉकफेलर फाउन्डेशनची अभ्यासवृत्ती मला मिळाली तेव्हा मी जगप्रवासच केला. मुंबईहून युरोप, इंग्लंड, अमेरिका, हवाई, जपान, बँकॉक, सिंगापूर असा मी प्रवास केला. हा काही मी एकदम केला नाही. तुकड्यातुकड्यांनी केला. अमेरिकेत मी वर्षभर वास्तव्य केलं आणि जातायेताना हा प्रवास केला. त्यामुळे सलग असं प्रवासवर्णन करणं शक्य नव्हतं, किंवा खरं म्हणजे मला तसं लेखन करण्यात रस वाटत नव्हता. मी पाहिलेलं प्रत्येक शहर अगर स्थळ यांचा एक विलक्षण भारावून टाकणारा परिणाम माझ्या मनावर होत होता. प्रत्येक स्थळ पाहताना ज्या अनेकविध गोष्टी

मी पाहात होतो, जी नाना प्रकारची माणसं पाहात होतो, जे संमिश्र अनुभव मला येत होते, जे तरंग माझ्या मनात उमटत होते, आणि माझी कल्पकता त्या संदर्भात ज्या भरान्या मारत होती, त्या साऱ्या गोष्टींतून एकात्म असं काही निर्माण करता येतं का ते मला पाहायचं होतं. किंवा खरं म्हणजे माझे अनुभवच तसं सुचवत होते. तसा आग्रहही धरत होते. हे दुहेरी आव्हान होतं. एका बाजूनं माझे अनुभवच मला तसं आव्हान देत होते आणि दुसऱ्या बाजूनं साहित्य हे कलेचं क्षेत्र आपल्या शक्यता अजमावून पाहण्याचं मला आव्हान देत होतं. ह्या आव्हानाला प्रतिसाद देताना 'सातासमुद्रापलीकडे' या पुस्तकातले ललित लेख कथेच्या अगदी जवळ जाणारे ललित लेख मी लिहिले. माहिती देणं या गोष्टीला त्यात अगदी 'दुय्यम' महत्त्व होतं. प्रत्येक लेखात बहुविध आणि विस्कळीत अनुभवातून एक एकात्म परिणाम साधण्याचं, एक 'मूड' निर्माण करण्याचं, अवघड पण आनंददायक काम मी केलं. प्रवासवर्णनाच्या क्षेत्रातलं अगदी वेगळं असं हे लेखन आहे, हे आता सर्वमान्य झालं आहे.

अशा प्रकारचं लेखन करणं फार कठीण असतं. त्यामुळे त्या प्रवासात पाहिलेल्या अनेक स्थळांबद्दल उदाहरणार्थ, इस्तंबूल, वॉशिंग्टन, शिकागो, सॅन्फ्रॅन्सिस्को मी लिहिलं नाही. पुष्कळसं लिहिण्यासारखं असूनही लिहिलं नाही. त्यानंतर मी पुष्कळच प्रवास केले. खूप वेगवेगळे अनुभव आले. पण त्याविषयी एकात्म अशी कलात्मक निर्मिती करणं अवघड असल्यामुळे आणि काही अंशी आळसामुळे मी फारसं काही लिहिलं नाही. जेमतेम चार लेख लिहिले. ते अजून पुस्तक रूपानं प्रकाशित झालेले नाहीत.

मी चीनचा प्रवास केला. तेव्हा प्रवासाचा हेतू वेगळा होता. शिवाय माझ्याबरोबर इतरांच्याही चीनविषयीच्या कुतूहलाचं समाधान मला करायचं होतं. म्हणजे हे अनुभवाचं चित्रण असलं तरी प्राधान्यानं ही कलात्मक निर्मिती नव्हती. माहिती देणं, अनुभवांचा अन्वयार्थ लावणं हा या लेखनामागचा हेतू होता. त्यामुळे 'सातासमुद्रापलीकडे' या पुस्तकातील लेख लिहिताना जी पद्धती मी वापरली ती येथे वापरणं शक्य नव्हतं. त्याचप्रमाणे 'गोपुरांच्या प्रदेशात' लिहिताना मी जी अनुभवांच्या धावत्या निवेदनाची पद्धती स्वीकारली ती देखील जशीच्या तशी स्वीकारणं शक्य नव्हतं. म्हणून हे चीनचं प्रवासवर्णन लिहिताना मी काहीशी वेगळी पद्धती अनुसरली आहे.

एक म्हणजे हे संपूर्णतया कालानुक्रमानं केलेलं धावतं निवेदन नाही. उदाहरणार्थ साहित्य, आर्थिक स्थिती, समाजजीवन इत्यादींबद्दलची प्रवासभर

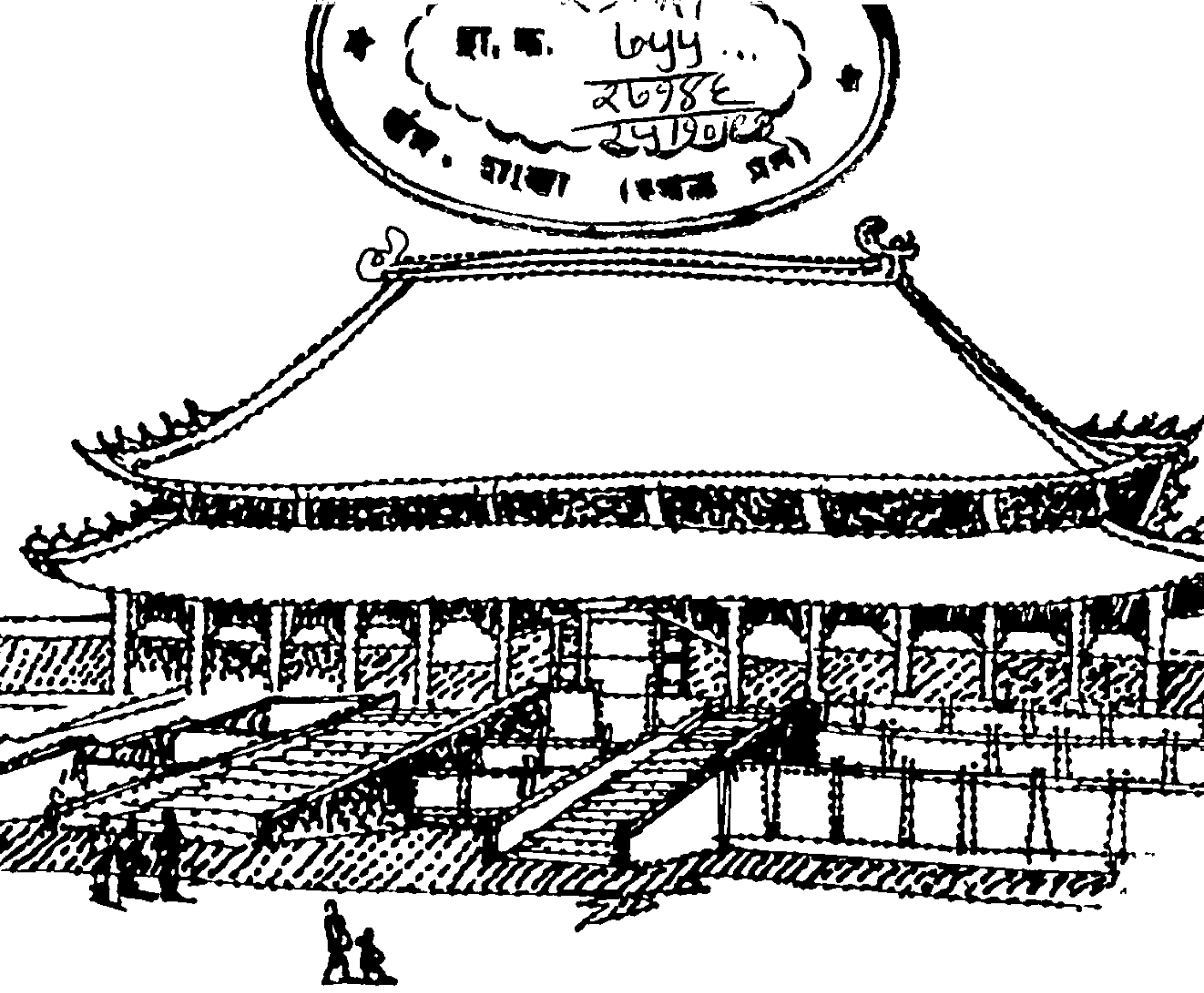
सहा / चीन : एक अपूर्व अनुभव

विखुरलेली निवेदनं मी एकत्र केली आहेत. शिवाय या बाबतींतल्या अनुभवांची नुसती नोंद न करता त्याचं विश्लेषण करून अन्वयार्थ लावला आहे. सुरुवातीला काही ओळख करून देणाऱ्या व वातावरण निर्माण करणाऱ्या धावत्या नोंदी, नंतर असे अन्वयार्थ लावणारे लेख व अखेर निरनिराळ्या स्थळांचं सौंदर्य, सांस्कृतिक संदर्भ इत्यादींचं चित्रण पुष्कळसं कलात्मकरीत्या करणारे लेख असं या पुस्तकाचं स्वरूप आहे. हे तीन प्रकारचे लेख पूर्णपणे अलग प्रकृतीचे नाहीत. कारण सर्वांतच प्रवासातले अनुभव आहेत; आणि स्थळदर्शन घडविणाऱ्या लेखातही काही अंशी चिंतन हे अपरिहार्यपणे आहेच. मुख्य गोष्ट लक्षात घ्यायची ती अशी की, ही काही केवळ कलात्मक निर्मिती नाही. पण या पुस्तकात कलात्मक असं पुष्कळ काही आहे.

हे लेख प्रसिद्ध झाले तेव्हा वाचकांनी त्याचं मनापासून स्वागत केलं. रस्त्यात, सभासंमेलनात भेटलेली असंख्य माणसं, त्यांचा उल्लेख करीत असत. आपले काही लेख वाचायचे राहिले तेव्हा आपण पुस्तकाची वाट पाहात आहोत असं अनेकांनी सांगितलं. म्हणून आता हे लेख पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध करीत आहे. पुस्तकरूपानं देखील ते वाचकांना आवडतील अशी मला आशा वाटते.

मुंबई १०-४-९३

गंगाधर गाडगीळ

पहिलं वहिलं दर्शन

दर प्रवास हा नवीन आणि मोलाचा अनुभव असतो हे तर खरेच. पण सुरुवाती सुरुवातीला प्रत्येक प्रवासाबाबत जी अपूर्वाई मला वाटायची ती आता वाटत नाही. कारण मी आपल्या देशात आणि परदेशातही खूप प्रवास केलेला आहे. पण तरीदेखील चीनला जाण्याचा योग येणार असे जेव्हा मला कळलं, तेव्हा मात्र एक अपूर्व असा अनुभव आपण घेणार आहोत अशी भावना माझ्या मनात उचंबळून आली. उत्सुकता लुकलुकत्या नजरेनं त्या अनुभवाची प्रतीक्षा करू लागली.

या उत्सुकतेची अनेक कारणे होती. एक असं की, चीनला जाणे हा माझ्याच नव्हे तर एकंदर भारतीयांच्या जीवनात क्वचित येणारा अनुभव आहे. आज माणसं जशी सहजपणे इंग्लंडला, अमेरिकेला अगर युरोपात जातात तशी काही चीनला जात नाहीत. खरं म्हणजे लोकांनी आपल्या देशात यावं असं चीनच्या सध्याच्या

राज्यकर्त्यांना अगदी परवा परवापर्यंत वाटत नव्हतं. चीनची दारे हळूहळू उघडू लागली ती १९८० नंतर.

या अवाढव्य, प्राचीन आणि अगदी वेगळ्याच संस्कृतीच्या देशात चालू शतकात प्रचंड, स्तिमित करणाऱ्या घडामोडी झाल्या. युद्ध, कत्तली, राजकीय उलथापालथी या तर सतत चालूच आहेत. पलीकडच्या वर्षीच तियानानमेनच्या प्रचंड चौकात जे भीषण हत्याकांड झालं ती अगदी अलीकडची घडामोड आणि ती अखेरची असं मानणं कठीण आहे चिनी समाजाच्या पोटात अजूनही वरंच काही खदखदत आहे असं मानायला जागा आहे. त्यातून नवे धरणीकंप होणार नाहीत, ज्वालामुखी आग ओकू लागणार नाहीत, असं कोणी सांगावं ! या गोष्टींचा कानोसा घेता आला तर पाहावा असं मला वाटत होतं.

आणि तो घेता आला नाही तरी या देशाचा वेगळेपणाच कुतूहल जागृत करणारा होता. या देशातल्या माणसांची देहयष्टी वेगळी, भाषा वेगळी, लिपी वेगळी, संगीत वेगळं, स्थापत्य वेगळं, चित्रशैली आणि शिल्पशैली वेगळ्या, हिशेब करायची पद्धत वेगळी, अन्न वेगळं, फार काय त्यांचा मार्क्सवादही वेगळा. सगळंच वेगळं. अगदी खूप वेगळं. हे सगळं मला पाहायचं होतं.

१९८० नंतर चीनचे दरवाजे उघडू लागले हे खरं. पण अजूनही काही ते पुरते उघडलेले नाहीत आणि भारताच्या बाबतीत तर ते किंचित किलकिले झाले आहेत एवढंच. भारत-चीन युद्धानंतर या दोन देशांत निर्माण झालेला दुरावा नष्ट झालेला नाही आणि तो दूर करावा अशी आच काही चीनला जाणवत नाही. या गोष्टीचं प्रत्यंतर मला प्रवासाच्या सुरुवातीलाच आलं. दिल्लीहून सरळ बेजिंगला विमानानं आम्हाला जाता आलं नाही. क्वचित एखादं विमान भारतातून सरळ चीनला जात असेलही. पण सामान्यपणे दिल्लीहून हॉंगकाँगला जायचं आणि तेथून दुसऱ्या विमानानं बेजिंगला जायचं असं करावं लागतं. आम्ही तसंच केलं. ब्रिटिश एअरवेजच्या विमानानं हॉंगकाँगला गेलो आणि तेथून ड्रॅगन एअर या चिनी विमान कंपनीच्या विमानानं बेजिंगला गेलो. हॉंगकाँगला जायला अदमासे पाच तास लागले आणि तेथून पुढे बेजिंगला तीन-साडेतीन तासांत गेलो.

प्रवास तसा बराच वेळ झाला. पण तो पुष्कळसा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे असा होता. बेजिंग हे दिल्लीच्या फारसं पूर्वेला नाही. त्यामुळे तेथील घड्याळे दिल्लीच्या घड्याळांपेक्षा अडीच तासच पुढे असतात. त्यामुळे दिल्लीहून बेजिंगला गेलं तरी आपल्या देहातल्या झोप-जागृतीच्या घड्याळावर फारसा ताण पडत नाही.

अमेरिकेत गेल्यावर जसा आपल्या इथल्या रात्रीचा दिवस होतो आणि दिवसाची रात्र होते तसा प्रकार बेजिंगला गेल्यावर होत नाही. थोडं पुढं मागं होतं इतकंच.

चीन हा भारतापेक्षाही अवाढव्य देश आहे. त्याचा पूर्व-पश्चिम विस्तार फार मोठा आहे. पण तरी देशात घड्याळ एकच आहे. कोणत्याही वेळी बेजिंगला जितके वाजतात, तितकेच चीनच्या सर्व भागात वाजतात. हे अगदी पूर्वेकडच्या आणि अगदी पश्चिमेच्या लोकांच्या दृष्टीनं काहीसं गैरसोयीचं आहे. पण स्थानिक लोकांच्या सोयी-गैरसोयींची काळजी करण्याची प्रथा पूर्वीच्या चिनी साम्राज्यात नव्हती आणि आताच्या राजवटीतही नाही.

मात्र रशियात जो घोटाळ्यात पाडणारा रिवाज आहे तसा सुदैवाने चीनमध्ये नाही. रशियाचा पूर्व-पश्चिम विस्तार एवढा प्रचंड आहे की, तेथे देशभर एकच घड्याळ ठेवणे अशक्यच आहे. त्यामुळे आम्ही मॉस्कोहून सायबेरियात इर्कुटस्कला गेलो तेव्हा आमच्या घड्याळांचे काटे चार-पाच तास पुढे सरकवावे लागले. पण विमानतळावर मात्र मॉस्को टाइम चालू होता. मॉस्कोला तेव्हा जितके वाजले होते तितकेच इर्कुटस्कच्या विमानतळावरच्या घड्याळात वाजले होते आणि विमानांची वाहतूक त्या घड्याळानुसार चालली होती. त्यामुळे इर्कुटस्कहून परत यायच्या दिवशी हातातल्या घड्याळाकडे पाहून विमानतळावर केव्हा जायचं ते सरळपणे ठरवता येत नव्हतं. एक वजाबाकी करून मगच ते ठरवावं लागलं. खरं म्हणजे जगभर अशी प्रथा आहे, की त्या त्या विमानतळावर स्थानिक वेळेनुसार विमानांच्या आगमन-निर्गमनाच्या वेळा दाखविलेल्या असतात. यासाठी कराव्या लागणाऱ्या बेरीज-वजाबाक्या प्रवाशांना कराव्या लागत नाहीत. त्या विमान कंपन्या करतात. पण साऱ्या रशियावर एकछत्री राज्य करणाऱ्या मॉस्कोच्या सार्वभौम सरकारने ठिकठिकाणच्या लोकांची इतकी पत्रास ठेवावी हे त्याच्या प्रकृतिधर्माशी विसंगत होते. हा अनुभव मला आला, त्यानंतर तीन वर्षे उलटली आहेत. मॉस्कोची रशियावरची पोलादी पकड ढिली झाली आहे. अशा परिस्थितीत निरनिराळे प्रदेश मॉस्कोची सत्ता झुगारून घायला सरसावत आहेत यात आश्चर्य ते काय ! मॉस्कोच्या तालावर आपली घड्याळं लावायला लोक आता तयार नाहीत. मात्र बेजिंगच्या तालावर अजूनही सारा चीन नाचतो. पण तो यापुढेही असाच नाचत राहील असं दिसत नाही. या संदर्भात जी रस्सीखेच सुरू झाली आहे तिची चाहूल आम्हाला आमच्या प्रवासात थोडीशी लागली.

घड्याळं देखील खूप काही सांगू शकतात. चीनमध्ये घड्याळांनी आम्हाला

आणखीही एक गोष्ट सांगितली. तिचा उल्लेख इथे करावासा वाटतो. चीनमध्ये आम्ही ज्या हॉटेलात उतरत होतो तेथे कधी कधी चार-पाच घड्याळे लावलेली असत. त्यात चीनमधील वेळेप्रमाणे अन्य महत्त्वाच्या शहरांतील वेळही दाखविलेली असे. त्यामुळे चीनला कोणती शहरे महत्त्वाची वाटतात ते चटकन कळायचं. या घड्याळात टोकियो, न्यूयॉर्क, लॉस अँजलिस, लंडन इत्यादी शहरांतल्या वेळा दाखवलेल्या असत. त्याबरोबरच कराचीतली वेळही दाखविलेली असे. पण दिल्ली अगर मुंबई येथील वेळ मात्र दाखविलेली नसे. म्हणजे चीनला पाकिस्तान जवळचा आणि महत्त्वाचा वाटतो, भारत नव्हे. आपण तिबेट चीनला आंदण दिल्यावर असं व्हावं हे अपेक्षितच होतं. भाईभाई असा उद्घोष करणाऱ्या आमच्या महान नेत्यांना मात्र ते कळलं नाही.

मी मॉस्कोला गेलो होतो तेव्हा माझा पासपोर्ट तपासण्याचे काम एका सैनिकी गणवेशातल्या माणसाकडे होते. तो प्रत्येक माणसाचा व्हिसा, पासपोर्ट इत्यादींची अगदी बारकाईने तपासणी करित होता, आणि मग समोर उभ्या असलेल्या माणसाकडे किती तरी वेळ अगदी भेदक नजरेनं रोखून बघत होता. उगीचच त्या माणसाला अस्वस्थ करित होता. लंडनमध्येदेखील ही तपासणी कसोशीनं होते. पण साध्या वेषातली माणसे ती अगदी सहजपणे आणि सौजन्यपूर्वक करतात. मॉस्कोतले राज्यकर्ते मात्र आपली हुकुमत पोलादी आहे हे प्रत्येकाच्या भनावर तापलेल्या लोखंडाच्या डागाने ठसवत होते. त्यांनी मला व्हिसा दिला होता तोदेखील माझी भेट जितक्या दिवसांची होती तितक्याच दिवसांच्या. हॉटेलात गेल्यावर आमच्या नावांची नोंदणी व पासपोर्टची तपासणी होऊन खोल्या आमच्या ताब्यात यायला जवळजवळ पाऊण तास लागला. तेवढा वेळ आम्ही ताटकळत उभे होतो. हॉटेलात प्रवेश मिळाला तेव्हा आमचे पासपोर्ट हॉटेलने आपल्या ताब्यात ठेवले आणि आम्हाला कार्ड दिली. ही कार्ड नेहमी जवळ बाळगणं अत्यंत आवश्यक होते. कारण आपलं कार्ड दाखविल्याशिवाय खोलीची किल्ली तर सोडूनच द्या, हॉटेलात प्रवेश मिळणंही अशक्य होतं. बाहेरच्या मंडळींना आत यायला बंदी होती. तेथल्या मराठीच्या प्राध्यापिका इरिना ग्लुश्कोव्हा यांना मला भेटण्यासाठी हॉटेलात प्रवेश मिळवायला खूप प्रयास पडले. डांग्यांच्या कन्या शैला या मात्र अगदी सहजपणे आत येऊन मला भेटल्या. “तुम्हाला हे कसं काय जमलं” असं मी त्यांना विचारलं तेव्हा त्या हसत म्हणाल्या, “मी साडी नेसून फिरते. त्यामुळे मला कुठेही जाऊ देतात.”

भारतीय साडीचा एवढा जबरदस्त प्रभाव असतो याची मला कल्पना नव्हती. खरं म्हणजे मी मॉस्कोला गेलो तेव्हा गोर्बाचोव्ह सत्तेवर आले होते. मॉस्कोतल्या राजवटीचा कडवेपणा संपुष्टात आला होता. पण तरी जुन्या पद्धती आणि जुन्या यंत्रणा पूर्वीच्याच पद्धतीत काम करीत होत्या.

एका कम्युनिस्ट राजवटीचा मला असा अनुभव आलेला असल्यामुळे दुसऱ्या कम्युनिस्ट राजवटीत काय अनुभव येतो ते पाहायला मी उत्सुक होतो. पण चीनमध्ये एखाद्या पोलादी सापळ्यात आपण अडकवले जात आहोत असे मला जाणवले नाही. भारतीय वकिलातीचा एक अधिकारी सरळ आत आला होता, आणि आम्हाला त्यानं सहजपणे बाहेर काढलं. केवळ आम्हीच नव्हे तर इतर लोकही सहजपणे बाहेर पडत होते. चिनी कम्युनिस्ट राजवटीचा पंजादेखील पोलादी आहे, असं मी अनेक ठिकाणी वाचलं होतं. पण पंजा पोलादी असलाच तर तो मऊ हातमोज्यात लपलेला होता.

पुढे हॉटेलमध्ये गेल्यावरदेखील आम्ही गुन्हेगारासारखे ताटकळत उभे राहिलो नाही, अगर आमचे पासपोर्टही ताब्यात घेण्यात आले नाहीत. आम्ही आरामात लाउंजमध्ये बसलो होतो आणि चिनी लेखक संस्थेचे पदाधिकारी व सेवक हॉटेलातल्या नोंदणीची सव्यापसव्यं पार पाडत होते. नंतर हॉटेलात आम्ही आणि इतर माणसेही मोकळेपणाने ये-जा करीत होतो.

असं का, याचा मी विचार करू लागलो तेव्हा मला दोन तीन शक्यता जाणवल्या. एक म्हणजे माओच्या राजवटीत जे अनेक प्रकारचे अतिरेक झाले त्याची तीव्र प्रतिक्रिया चीनमध्ये झाली आणि तसले अतिरेक नकोत, असं आता सर्वांच्याच मनात अगदी बिंबलं असावं. दुसरी गोष्ट अशी की, चीन हा रशियापेक्षा अधिक सुसंस्कृत देश आहे. जो हडेलहप्पीपणा रशियात राजसत्ता नेहमीच करीत आलेली आहे तो चिनी संस्कृतीला मानवणारा नाही. चेकोस्लोव्हाकियातही रशियासारखीच कम्युनिस्ट राजवट होती, पण तेथलं वातावरण पुष्कळच मोकळं होतं, असा मला अनुभव आला होता. याचं कारण व्हिएन्नातील सुसंस्कृत राजवटीचे संस्कार त्या लोकांवर झालेले होते. हे अर्थात माझे अदमास, ते बरोबर असतील किंवा चूकही असतील. तिसरी गोष्ट म्हणजे डेंग यांच्या नेतृत्वाखाली चीननं अर्थव्यवस्था व समाजजीवन खुलं करण्याचं, कडक, काचणारे निर्बंध शिथिल करण्याचं धोरण स्वीकारलं होतं आणि मला दिसलेला मोकळेपणा हा त्या धोरणाचाच भाग होता. पण चौथीही एक शक्यता होती. तियानानमेन चौकातल्या

६ / चीन : एक अपूर्व अनुभव

हत्याकांडानंतर सगळ्या जगानं विशेषतः पाश्चात्य देशांनी चीनला जणू वाळीत टाकलेलं होतं. मदतीचा ओघ व भांडवलाचा ओघदेखील थांबल्यासारखा झाला होता. हे ओघ पुन्हा सुरू व्हावे, ह्या बहिष्कारातून आपण मुक्त व्हावे अशी चीनची सारखी धडपड चालली होती. आपल्या प्रतिमेवरचे डाग धुऊन काढण्याचा सारखा प्रयत्न चालला होता. या प्रयत्नामुळं कदाचित असं काहीसं मोकळं वातावरण आमच्या दृष्टीस पडत होतं.

माझ्याबरोबर असलेले दोन लेखक तियानानमेन चौकात जेव्हा त्या ऐतिहासिक घटना घडत होत्या तेव्हा नेमके बेजिंगमध्ये होते. त्यांच्याबरोबर विजय तेंडुलकरही होते. काही प्रमाणात भारतीय लेखकांच्या प्रतिनिधी मंडळाचे हे सदस्य त्या घटनांचे साक्षीदार होते आणि त्या घटनांमुळेच आपला दौरा आवरता घेऊन त्यांना भारतात परतावं लागलं होतं. त्यांपैकी एक होते वीरेंद्रकुमार भट्टाचार्य, आमच्या साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष. त्यांनी विमानतळावरूनच हॉटेलात नेणाऱ्या छोट्या बसमध्येच तेव्हाचे अनुभव आम्हाला सांगितले. त्या रस्त्यावर तेव्हा रणगाडे कसे उभे होते, विद्यार्थी त्या रणगाड्यांवर चढून सैनिकांशी कसं हस्तांदोलन करीत होते हे ते इंग्रजीतून आम्हाला सांगत होते आणि आमच्या बरोबरच्या चिनी लेखक संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांनादेखील सांगत होते. या बोलण्याबद्दलच्या त्या पदाधिकाऱ्यांच्या प्रतिक्रिया मी मुद्दाम निरखून पाहात होतो. ते हसत हसत सगळं ऐकत होते, पण त्याबाबत काही बोलायला तयार नव्हते. हे सगळं घडायला नको होतं, असे त्यांनी न बोलताच हावभावांनी व्यक्त केले. मग त्यातला एक म्हणाला, “ती घटना आता इतिहासजमा झाली आहे.”

त्यांनी तो विषय तेवढ्यावरच संपवला आणि इतर विषयांवर बोलणं सुरू झालं. अशा घटना नुसत्या इतिहासजमा होत नाहीत. त्या भावी इतिहासाला वळणही देऊ शकतात. पण या गोष्टीची दखल तेव्हा घ्यायला आमचे चिनी सहकारी तयार नव्हते. पुढेही आमच्या पंधरा दिवसांच्या प्रवासात या विषयावर कोणी चिनी माणूस काही बोलला नाही. जणू ती घटना घडलेलीच नव्हती. तिला अस्तित्वच नव्हतं.

पण एरवी वातावरण सैल होतं. मार्क्सवादाचा आणि माओचा पंधरा दिवसांत जवळजवळ उल्लेखच झाला नाही. माओचे फोटो अगर पुतळे फारसे कुठे आढळले नाहीत. त्याला राष्ट्रनिर्माता म्हणून मान्यता आहे. पण त्याची कम्युनिस्ट पद्धतीची पूजाअर्चा चाललेली आम्हाला दिसली नाही. त्याच्या लाल पुस्तकाचा मी थेटने उल्लेख केला. तेव्हा आसपासची चिनी माणसं सौम्यपणे हसली. पण त्या पुस्तकाबद्दल

कोणी बोललं नाही आणि ते कोणाच्या हातातही दिसले नाही.

रात्री झोपण्याआधी टेलिव्हिजन लावला. तेव्हा CNN च्या बातम्या मी इंग्रजीत ऐकल्या आणि चकितच झालो.

माझ्या लक्षात आलं की चीनमधली परिस्थिती सरळसाधी नाही, व्यामिश्र आहे.

□

बेजिंग-धावती निरीक्षणं

चीनमधल्या आमच्या पंधरा दिवसांच्या वास्तव्याचा कार्यक्रम आम्ही ठरवायचा नव्हता. तो चिनी लेखक संस्थेनं (चायनीज रायटर्स ॲसोसिएशन) ठरविला होता. आम्ही कोणत्या गावात जायचं, तेथे काय पाहायचं, कोणाला भेटायचं वगैरे सगळं त्यांनी ठरविलं होतं. हॉटेलात राहण्याची आणि वाहनाची व्यवस्थाही त्यांनीच केली होती. आमच्यापैकी कोणालाच चिनी भाषा येत नव्हती. त्यामुळे दुभाष्याचं काम करण्यासाठी त्यांनी दोन चिनी मुली आमच्यावरोबर दिल्या होत्या. त्या दुभाष्याचे काम करितच, शिवाय आमची सगळी व्यवस्था नीट झाली की नाही तेदेखील पाहात असत. यांपैकी एका मुलीचं नाव होतं हुआ. शांघाय हा आमच्या प्रवासातला शेवटचा टप्पा. तेथल्या चिनी लेखक संस्थेत ती नोकरीला होती. तिला इंग्लिश बेताचंय येत होतं. पुन्हा आमचे इंग्रजी उच्चार समजणं तिला कठीण जात होतं आणि तिचे उच्चार समजणं आम्हाला कठीण जात होतं. पण पुढे पुढे या गोष्टी

सवयीनं सुलभ झाल्या. दुभाष्याचं काम करणाऱ्या दुसऱ्या मुलीचं नाव होतं जीए. ती बेजिंगच्या लेखक संस्थेत काम करणारी होती. तिला इंग्रजी पुष्कळच बरं येत होतं आणि एकंदरीत ती हुशार आणि कार्यक्षम होती. या दोन मुलींवर आम्ही पुष्कळच अवलंबून होतो. शिवाय त्या त्या गावी तेथील लेखक संस्थेचा कार्यवाह आमच्याबरोबर असायचा.

यावरून हे ध्यानात येईल की आम्ही काही चीन स्वतंत्रपणे पाहिला नाही किंवा तिथल्या लेखकांनाही स्वतंत्रपणे भेटलो नाही. चिनी लेखक संस्थेला आम्ही जिथे जावं, जे पाहावं, ज्यांना भेटावं असं वाटत होतं, त्यांना आम्ही भेटलो. त्यांनी ठरवलं तसं तसं आम्ही केलं. चिनी भाषेचं आमचं अज्ञान आणि आमच्या भेटीचा अल्प कालावधी पाहता, आम्ही मनात आणलं असतं तरी ह्याहून वेगळं असं फारसं काही करता आलं नसतं. पण याही परिस्थितीत डोळे उघडे ठेवून बारकाईने पाहिलं आणि लोकांना योग्य प्रश्न विचारले तर सत्य परिस्थितीचं थोडंफार ज्ञान होऊ शकतं. शिवाय डॉ. सन यत सेनच्या काळापासूनचा आधुनिक चीनचा इतिहास स्थूल मानानं मला माहित होता, आणि चिनी अर्थव्यवस्थेबद्दल तर मी बरंच वाचलं होतं. या पार्श्वभूमीचादेखील मला निश्चितच उपयोग झाला.

कार्यक्रम जरी आधीच ठरवले गेले असले तरी आम्ही काही सूचना केल्या, अमक्या लेखकाला भेटायचं असं म्हटलं तर तशी व्यवस्था केली जात होती. आपण अगदी जखडले गेलो आहोत असं आम्हाला वाटत नव्हतं.

बेजिंगमध्ये आणि इतरत्रही आमची राहण्याची व्यवस्था चांगली होती. आधुनिक जगात ज्या प्रकारची हॉटेल्स सर्व देशात असतात तशीच ही हॉटेल्स होती. खोल्या वातानुकूलित होत्या. नळांना वाहतं गरम आणि थंड पाणी होतं. खोलीत टेलिफोन होता. एक टी. व्ही. सेट होता, छोटा फ्रिजही होता. साऱ्या आवश्यक सेवा उपलब्ध होत्या. जगात कुठेही टेलिफोनने अगर टेलेक्सने संपर्क साधायची सोय होती. विशेष म्हणजे पोस्ट ऑफिसची व बँकेची सोय प्रत्येक हॉटेलातच होती. पटकन डॉलर्सचे यूआनमध्ये रूपांतर करता येत होतं.

या हॉटेलात चीनची माहिती देणारी दोन साधने आम्हाला उपलब्ध होती. एक म्हणजे टी.व्ही. आणि दुसरं म्हणजे एक इंग्रजी वृत्तपत्र. त्याच्या जोडीला आणखीन एक आर्थिक घडामोडींबद्दल माहिती देणारं वृत्तपत्रही असे.

आमच्याबरोबर दुभाष्या मुली, आमचं जेथे वास्तव्य होतं ती हॉटेल्स, तेथले टी.व्ही. आणि वृत्तपत्रं आणि रस्त्यात फिरताना छोटी मोठी खरेदी करताना

दिसणारी दृश्यं यावरून आजचा चीन कसा आहे त्याचं चित्र माझ्या मनात तयार झालं. ते अपुरं तर आहेच, तसंच कमीअधिक प्रमाणात ते फसवंही असणार. पण तरी ते उपयुक्त आहे, बरंच काही सांगणारं आहे, असं वाटतं.

बेजिंगमध्ये आम्ही फिरलो ते प्रमुख मोठ्या रस्त्यांनी. हे रस्ते चांगले प्रशस्त होते, व्यवस्थित बांधलेले होते. खाचखळग्यांनी भरलेले आणि खडबडीत नव्हते. आमच्या मुंबईच्या मुख्य रस्त्यांपेक्षा खात्रीनंच चांगले होते. पुन्हा ते स्वच्छही होते.

यावरून चिनी माणूस हा पूर्वीपासून स्वच्छतेचा भोक्ता होता असा समज मात्र करून घेऊ नये. कुठेही थुंकणं, नाक शिंकरणं या सवयी मला तेथे आढळल्या. आमच्या मोटारीचा ड्रायव्हर तर एकदा आम्ही हॉटेलात जेवायला बसलो असताना तेथेच बाजूला तोंड करून थुंकला.

सार्वजनिक संडासही युरोप-अमेरिकेत असतात तितके स्वच्छ नव्हते. तेथल्या नळांना पुष्कळदा पाणीच येत नसे आणि दूरवर जुन्या वास्तू बघायला गेल्यावर जे जुन्या पद्धतीचे संडास दिसत ते तर फारच अस्वच्छ असत. एक लांबलचक फरसबंद चर ही मुतारी. तिचे छोट्या भिंती बांधून भाग पाडलेले नव्हते. घाण वाहून जावी म्हणून पाण्याची काहीच व्यवस्था नव्हती. असाच अधिक खोल लांबलचक चर म्हणजे संडास. त्याचे छोट्या भिंती बांधून भाग पाडलेले होते. पण पुढचं दार हा प्रकार तेथे नव्हता. त्यामुळे आपण संडासात जाऊ लागलं तर विधी उरकण्यासाठी बसलेल्या मंडळींचं दर्शन व्हायचं. असं आपलं दर्शन घडलं म्हणून त्यांना संकोच वाटत नसे. आपल्या जुन्या संडासात टोपल्या असत. म्हणजे ते स्वच्छ करणं थोडसं सुलभ होतं. पण येथे टोपल्या नव्हत्या. मग त्यांची सफाई कशी होत असेल कोण जाणे. पाण्याची सोयही काही ठिकाणी तरी मला आढळली नाही.

म्हणजे एकंदरीत चीनच्या पारंपरिक जीवनात आपल्याकडे असे तशीच अस्वच्छता होती. आपल्याकडे अजूनही अस्वच्छता कायम आहे. अगदी विमानतळावरदेखील ती आढळून येते. पण चीनमध्ये मात्र सार्वजनिक स्वच्छतेचा दर्जा उंचावण्याचा शासन निर्धारानं प्रयत्न करीत आहे असं दिसतं. शहरातले रस्ते तर झाडून स्वच्छ केले जातातच, पण शेकडो किलोमीटर दूर जाणारे महामार्गदेखील स्वच्छ होते. याचं एक कारण म्हणजे रेल्वे मार्गासारखे ते बंदिस्त होते. गुरंढोरं तेथे वावरत आहेत, स्थानिक लोक त्यांचा नित्य व्यवहारासाठी उपयोग करीत आहेत असं आढळलं नाही. आपल्याकडे गावोगावचे लोक महामार्गावर गतिरोधक घालतात आणि ते रास्त समजलं जातं. महामार्ग हे रेल्वे मार्गासारखेच असतात हे तत्त्व

चिनी लोकांनी स्वीकारलं आहे. आपल्या मात्र ते अजून डोक्यात शिरलेलं नाही. किंवा खरं म्हणजे ते शिरवून घ्यायला आपण तयार नाही.

पण हे थोडं विषयांतर झालं. मी सांगत होतो सार्वजनिक स्वच्छतेबद्दल. ती उंचावण्याचा प्रयत्न सर्वत्र दिसतो. आता नवी सार्वजनिक प्रसाधनगृहे अगदी पाश्चात्य देशांत असतात तितकी नव्हे पण पुष्कळच स्वच्छ असतात. प्रसाधनगृहांचा उपयोग करणाऱ्यांकडून थोडंसं प्रवेश शुल्क घ्यायचं ही युरोपातील पद्धती चीनमध्येही सुरू केलेली आहे. यामुळे प्रसाधनगृहांची व्यवस्थित देखभाल होते. आम्ही राहात होतो त्यांपैकी एका हॉटेलात तर मुख्य प्रवेशद्वाराजवळची फरशी एक बाई पुन्हा पुन्हा ओल्या फडक्यानं पुसत होती. तसंच आगगाडीत तिकिटे तपासणारी बाईच प्रवाशांनी डब्यात टाकलेला कचरा उचलण्याचं काम करीत होतो. त्यात तिला कमीपणा वाटत नव्हता.

जेथे परदेशातले लोक येतात तेथे स्वच्छता राखण्यावर अधिक भर होता असं मला दिसलं. एका पर्यटनस्थळी एका माणसाने कागदाचा तुकडा प्रांगणात टाकला तेव्हा तिथल्या शिपायानं तिथल्या तिथे त्याला पाच युआन दंड करून पावती दिली. पावती दिली ही गोष्ट उल्लेखनीय ! पण दुसऱ्या एका पर्यटनस्थळी कचरा टाकलेला चालत होता. निरनिराळ्या ठिकाणी असा फरक असला तरी एकंदर प्रयत्न स्वच्छतेचा दर्जा उंचावण्याचा होता. हुकुमशाही राजवटीत अशी शिस्त लावणं सोपं असतं. झोपडपट्ट्यांवर बंदी घालता आल्यामुळे ते अधिकच सोपं होतं. लोकशाही राजवटीत अशा गोष्टी करणं अवघड असलं तरी अशक्य नसतं. त्या त्या राजवटीच्या वक्रुबावर आणि चारित्र्यावर ते अवलंबून असतं.

रस्त्यातून जाताना आपल्याकडे दिसतात तशी असंख्य लहानमोठी दुकानं दुतर्फा दिसत होती. ती सगळी आपल्याकडच्या दुकानांप्रमाणेच मालाने खच्चून भरलेली होती. एकंदर वातावरण टंचाईचे नव्हते. मॉस्कोत दुकाने थोडी आणि त्यात मालही थोडा अशी परिस्थिती होती. तशी इथे नव्हती. पाश्चात्य देशांत असतात तशी मोठमोठी डिपार्टमेंटल स्टोअर्सदखील बेजिंगमध्ये होती. चिनी लोकांना आपल्या लोकांप्रमाणेच जिथे तिथे खाण्याची हौस असावी. कारण थोड्या थोड्या अंतरावर उपाहारगृहं दिसत होती. शिवाय रस्त्यावरही खाण्याचे स्टॉल होते. बेजिंगमध्ये थंडी कडाक्याची असते. नोव्हेंबर महिन्यातही चांगलीच थंडी पडायला लागली होती. रात्रीचं तपमान ४ डिग्री सेंटिग्रेड असायचं. दिवसा १२ ते १६ डिग्री असायचं. अशा स्थितीत तेथे रस्त्यावर स्टॉल असावे याचं मला आश्चर्य वाटलं.

यांपैकी बहुसंख्य दुकानं सरकारी मालकीची होती असं मला सांगण्यात आलं. मोठी दुकानं सरकारनं चालवावी हे समजण्यासारखं होतं. पण लहान लहान दुकानांच्या व्यवहारावर सरकार कसं नियंत्रण ठेवत असेल ते मला समजू शकलं नाही. कदाचित ती दुकानं ठरावीक भाडं घेऊन कोणाला तरी चालवायला देत असावीत. या बाबतीत मी पुष्कळदा प्रश्न विचारले. पण मला भेटणाऱ्या लेखक मंडळींना त्यांची उत्तरं देता आली नाहीत.

गेली दहा वर्षे चीनमध्ये खासगी उद्योगधंद्यांना अधिकाधिक वाव दिला जात आहे. साहजिकच खासगी दुकानं देखील तेथे अस्तित्वात आली आहेत आणि त्यांची संख्या वाढत आहे. सरकारी कारखान्यांत आणि दुकानांत देखील स्पर्धा असावी, कारण जिकडे तिकडे जाहिराती दिसत होत्या, आणि टी.व्ही.वर देखील भांडवलशाही देशात असतात तशा जाहिराती होत्या.

चीन हा देखील भारताइतका नसला तरी एकंदरीत गरीब देश आहे. अशा देशात इतकी दुकाने असावी आणि वस्तूंच्या वितरणात इतकी माणसं गुंतलेली असावी हे काही आर्थिक आरोग्याचं लक्षण नव्हे. वितरण व्यवस्था अकार्यक्षम असल्याचं व लोकांना अधिक चांगली रोजगारी उपलब्ध नसल्याचं हे निदर्शक आहे.

दुकानात एकंदर सरकारी वातावरण आढळलं नाही. आपण माल विकत घ्यायला गेलो हा गुन्हा केला असं गिऱ्हाइकाला वाटत नव्हतं आणि माल विकून आपण गिऱ्हाइकावर अनुग्रह करीत आहोत अशी भावना विक्रेत्यातही दिसली नाही. चिनी माणूस हा शेकडो वर्षे आशिया खंडातला एक उत्कृष्ट व्यापारी होता. व्यापार, विक्रीची कला त्याच्या रक्तात मुरलेली आहे. सरकारीकरणानेही ती नष्ट झालेली नाही आणि आता डेंगने निर्माण केलेल्या खुल्या वातावरणात ती खुलत- फुलत आहे.

या दुकानांत सर्व प्रकारचा माल होता आणि त्यातला पुष्कळसा चीनमध्ये बनवलेला होता. मालाचा दर्जा ठीक होता. काही बाबतीत आपल्या भारतात होणारा माल अधिक चांगल्या दर्जाचा असतो असं मला वाटतं. सहा रुपये म्हणजे एक युआन या दराने हिशोब केला तर अनेक वस्तू आपल्या इथे मिळतात त्याहून तेथे महाग होत्या. चामड्याच्या वस्तू, चांगल्या दर्जाचे कापड वगैरे वस्तू, तेथे मला महाग वाटल्या. मोठी दुकानं विशेषतः डिपार्टमेंटल स्टोअर्स सुशोभित केलेली होती. गिऱ्हाइकांना आकर्षित करण्यासाठी डिपार्टमेंटल स्टोअर्सच्या प्रवेशद्वारावर दिव्यांची आरास केलेली होती. वातावरण एकंदरीत भलतंच खुल्या बाजारपेठेचं होतं.

रस्त्यात मुख्यतः दिसतात ती माणसं आणि वाहनं. चीन हा सायकलींचा देश आहे असं मी वाचलं आणि ऐकलं होतं. त्याचा अनुभव मला बेजिंगमध्ये आला. सायकलींचे प्रचंड न संपणारे तांडे रस्त्यांवरून चाललेले असतात. कामावर जायच्या वेळी आणि तेथून परतायच्या वेळी तर या सायकलींच्या वाहतुकीला महापूर येतो. दिवसा प्रत्येक कचेरीच्या अगर कारखान्याच्या बाहेर शेकडो सायकली उभ्या असतात. एवढ्या सायकली पाहूनच मला गरगरल्यासारखं वाटायला लागलं.

पाश्चात्य देशांत अगर अमेरिकेत पादचाऱ्यांना फार सौजन्यपूर्वक वागणूक मिळते. त्यांच्यासाठी वाहनं थांबतात. चीनमध्ये तसं नाही. पादचाऱ्यांना आपल्याकडे मिळते तशीच वागणूक तेथे मिळते. त्यामुळे रस्ता ओलांडणं म्हणजे एक दिव्यच असायचं. आमच्याबरोबरचे चिनी सोबती अक्षरशः आमचे हात धरून आम्हाला रस्त्याच्या पलीकडे घेऊन जात होते.

चीनमध्ये मोटारी फारशा नाहीत असं मला सांगण्यात आलं होतं. पण गेल्या काही वर्षांत परिस्थिती बदलली आहे आणि आता रस्त्यात भरपूर मोटारी दिसतात. त्यातल्या अनेक जपानी बनावटीच्या असतात. स्कूटर अगर मोटारसायकली मात्र अगदीच तुरळक होत्या. आपल्याकडे पुण्यात जसे स्कूटर्सचे ताफे दिसतात तसे चीनमध्ये दिसले नाहीत.

एकंदरीत चीनमध्ये आता काहीशी श्रीमंती राहणी असलेला वर्ग अस्तित्वात आला आहे. त्यातली माणसे मोटारीतून हिंडतात, चांगल्या हॉटेलात उतरतात, चांगले कपडेलत्ते वापरतात.

कपड्यालत्यांची गोष्ट निघाली तेव्हा असं सांगायला हवं की सर्वसामान्य चिनी माणूसही आता विविध प्रकारचे कपडे घालतो. माओच्या काळात जो ठरावीक काळा पोषाख सर्वत्र चिनी स्त्री-पुरुषांना वापरावा लागत असे तसा आता वापरावा लागत नाही. त्यामुळे विशेषतः चिनी स्त्रिया आता छानछोकी करू लागल्या आहेत. टी.व्ही. वर स्त्रियांच्या सौंदर्यप्रसाधनांच्या पुष्कळ जाहिराती मला पाहायला मिळत होत्या. त्यांचे पोषाखही आधुनिक होते. आपल्याकडे साडी अजून तग धरून आहे. इतकंच नव्हे तर तरतरीत आहे. पण पारंपरिक चिनी कपडे वापरताना कोणी माणसं दिसली नाहीत. फक्त आमच्या हॉटेलच्या डायनिंग हॉलमध्ये स्वागत करणाऱ्या मुलीनं जुन्या वळणाचा, तोकडी पावलं टाकायला लावणारा झगा घातला होता.

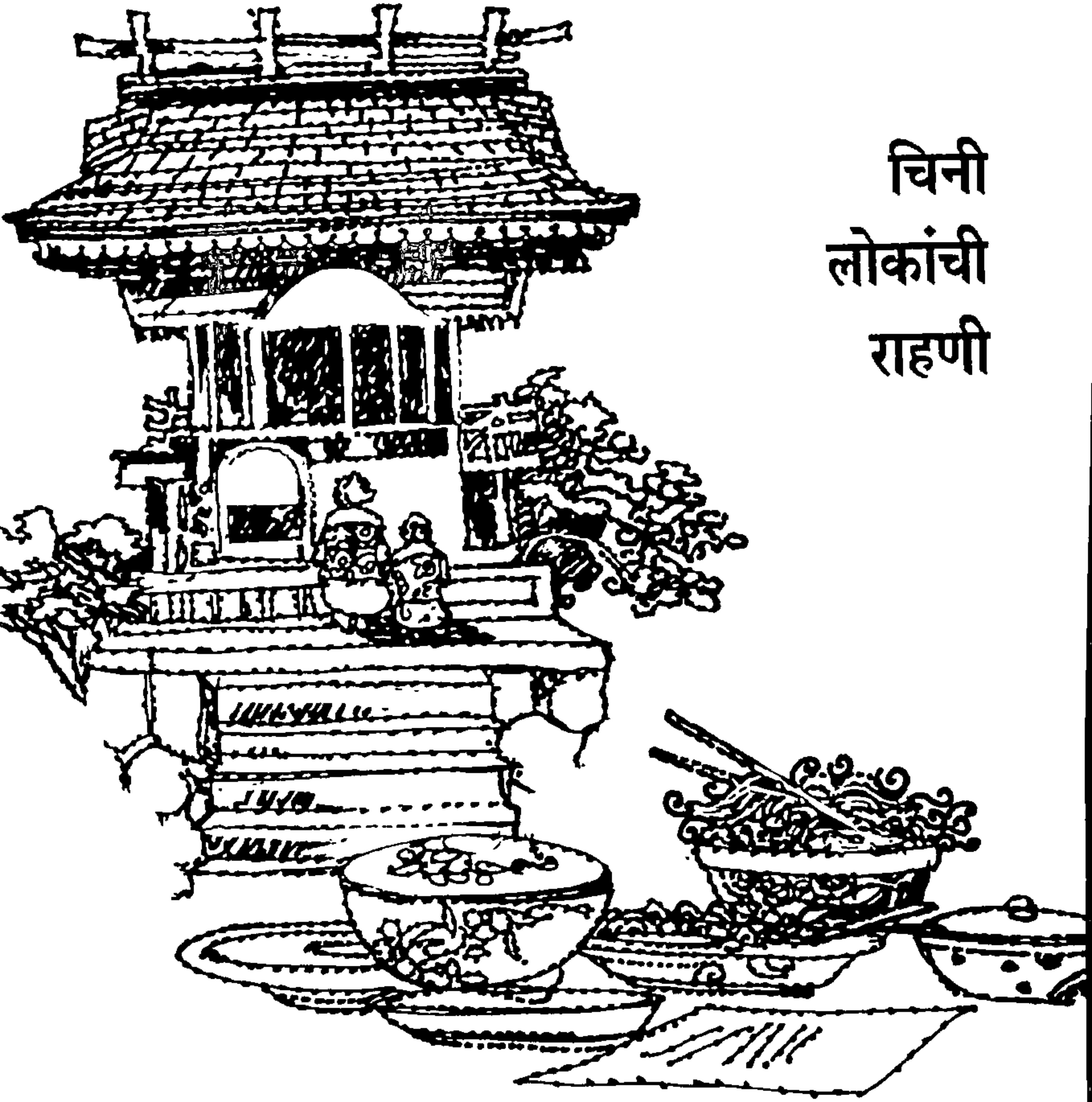
एकंदरीत मला असं दिसलं की चिनी समाजानं आणि राजवटीनं परंपरेशी

पूर्णपणे फारकत घेण्याचं ठरवलं आहे. स्थापत्य असो, कपडेलत्ते असोत, संगीत असो, अगर धंदा करायची पद्धती असो, परंपरेला धरून चालण्याचा प्रयत्न करताना कोणी दिसत नाही. त्यांच्यापुढे आदर्श आहे ती पाश्चात्य संस्कृतीचा –विशेषतः अमेरिकन संस्कृतीचा. ज्यांचा त्यांनी द्वेष केला त्यांच्यासारखं व्हायचा त्यांनी जणू चंग बांधला आहे. उलट आपल्याकडे जुन्याशी असलेलं नातं आपण तोडलेलं नाही. उलट अनेक क्षेत्रांत जुन्या गोष्टींना नव्यानं पालवी फुटत आहे.

पण हा विषय मोठा आहे. त्याविषयी आणखी पुष्कळ सांगण्यासारखं आहे. त्यासाठी एक स्वतंत्र लेखच लिहायला हवा.

चिनी लोकांची राहणी

चीनमधल्या लोकांविषयी आणि त्यांच्या जीवनाविषयी आणखी पुष्कळ माहिती आम्हाला बेजिंगच्या मुक्कामाच्या तीन-चार दिवसांतच कळली.

आपल्या शहरात जशा ख्रिया आता मोठ्या प्रमाणावर सर्व क्षेत्रांत वावरताना दिसतात तशाच बेजिंगमध्येही दिसल्या. घरी मुलांना कोण सांभाळील याची फारशी काळजी करताना कोणी आढळलं नाही. आपल्या इथल्याप्रमाणे याबाबतीत घरातल्या वृद्ध माणसांची मदत होत होतीच, पण नर्सरी, किंडरगार्टन इत्यादी सुविधादेखील तेथे उपलब्ध होत्या, असं दिसतं. आमची एक दुभाषी आपल्या मुलाला बेजिंगमध्ये

ठेवून आमच्याबरोबर प्रवास करित होती. तसं करताना तिला काही अडचणी आल्या असं दिसलं नाही. तिचा नवराही तेव्हा बेजिंगमध्ये नव्हता. तो होता इंग्लंडमध्ये. तरी ती निश्चित होती. वडीलधान्या मंडळींचा तिला आधार होताच, पण इतरही सुविधा तिला उपलब्ध होत्या. या सुविधा सर्वांना उपलब्ध होत्या की नाही आणि देशात सर्वत्र उपलब्ध होत्या की नाही हे मी सांगू शकणार नाही.

पाश्चात्य देशांत किंवा आपल्या देशातही जितकं स्त्रीदाक्षिण्य दिसतं तितकं चीनमध्ये नसावं की काय अशी मला शंका आली. आपल्याला वेगळी वागणूक मिळावी, अशी स्त्रियांची अपेक्षा दिसली नाही. आमचं स्वागत करायला आलेल्या स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने आमच्या अवजड बॅगा उचलत होत्या. त्याचं कोणाला काही वाटत नव्हतं. आम्ही मात्र संकोचत होतो, आणि त्यांच्या हातातल्या बॅगा काढून घ्यायला धावत होतो.

चिनी माणसांच्या खाण्या-पिण्याच्या सवयी, त्यांच्या भोजनाचं स्वरूप यातही वेगळेपण होतं. पाणी न तापविता पिण्याचा रिवाज तेथे नाही. याबाबतीत ते आपल्यापेक्षा शहाणे आहेत. आमच्या गाडीच्या ड्रायव्हरजवळ काचेची एक बरणीसारखी रुंद तोंडाची बाटली असायची. तिच्यात सौम्यसा कोरा चहा असायचा. तो मूळचा गरम असला तरी थंड झालेला असायचा. मधून मधून ती बाटली उघडून तो दोन घोट पीत होता. बाटली रिकामी झाली की एखाद्या छोट्या उपाहारगृहातून अगर स्टॉलवरून ती पुन्हा भरून घेत होता.

आमच्या खोलीत थर्मसमध्ये उकळतं पाणी ठेवलेलं असे. शिवाय चहाच्या पिशव्या असत. ग्लासात पाणी ओतायचं, त्यात थोडी चहाची पावडर टाकायची आणि मग ते प्यायचं असा तिथला रिवाज होता. आम्हाला तो रिवाज गैरसोयीचा वाटायचा म्हणून आम्ही नेहमी एका ग्लासात पाणी ओतून ठेवत असू. त्यामुळे थंड पाणी घ्यायला मिळायचं.

त्यांच्या जेवणाच्या वेळाही जरा निराळ्या होत्या. तेथे कामाला लवकर सुरुवात करतात. त्यामुळे सात साडेसातला न्याहारी होते. दुपारचं जेवण साधारणतः बारा वाजता होतं. युरोपात किंवा आपल्याकडे ते तास दीड-तास उशिरा होतं. युगोस्लाव्हियात तर भल्या पहाटे कामाला सुरुवात करतात आणि दोन अडीचला दिवसभराचं काम उरकून मग चांगलं ऐसपैस भरपूर जेवतात. चीनमध्ये संध्याकाळचं जेवण सहाला किंवा त्याच्याही आधी घेतलं जातं. आमच्या हॉटेलमध्ये आठ वाजता चिनी भोजनालय बंद व्हायचं. हॉटेलवर साडेआठ, नऊ वाजता

पोहोचलं तर चिनी पद्धतीचं भोजनालय बंद झालेलं असायचं.

आम्ही बेजिंगला पोहोचल्यावर संध्याकाळी आम्हाला चिनी जेवण देण्यात आलं. आमच्याबरोबर जेवायला त्या दोन दुभाष्या मुली आणि बेजिंगच्या लेखक संस्थेचे सेक्रेटरी होते.

एका वाटोळ्या टेबलाभोवती आम्ही बसलो. त्या टेबलावर एक जराशी लहान वाटोळी तबकडी होती. तिच्यावर एकामागून एक पदार्थांच्या बश्या आणून ठेवल्या जाऊ लागल्या. आम्हाला जेवायला एक चिमुकली बशी होती आणि चॉपस्टिक्स होत्या. ती टेबलावरची तबकडी फिरवता येत होती. म्हणजे प्रत्येक पदार्थाची बशी आपल्यासमोर आणता येत होती. प्रत्येक बशी आपल्यासमोर आली म्हणजे आपल्या आवडी-निवडीप्रमाणे चॉपस्टिक्सने खाद्यपदार्थ उचलायचा आणि तोंडात टाकायचा. यातलं थोडं, त्यातलं थोडं असं ते जेवण असायचं. चॉपस्टिक्सने खाता यावं असेच पदार्थांचे तुकडे केलेले असत, पण आमचे चिनी स्नेही आपल्या चॉपस्टिक्स इतक्या कौशल्यानं वापरत होते की, ते पाहून आम्ही चकितच झालो. चॉपस्टिक्सनं त्यांना भाताचं एक शीतदेखील उचलता येत होतं आणि माशाचा एक तुकडा तोडून घेऊन व त्यातले काटे काढून टाकून तो खाताही येत होता. जेवणात किती पदार्थ असणार ते आम्हाला सांगितलेलं नसे. एकामागून एक असे ते सारखे येतच राहात. ते पंधरा तरी सहज असत. बँक्वेट असलं की त्यांची संख्या वीस किंवा अधिक असायची. त्यामुळे आपण काय खायचं, किती खायचं, कुठे थांबायचं हे ठरविणं फार अवघड व्हायचं.

मी हिंदुस्थानात आणि पाश्चात्य देशांतही चिनी पद्धतीचं जेवण आनंदानं जेवतो, पण तेथल्या जेवणाचं स्वरूप आपल्या आवडीनिवडी आणि सवयी लक्षात घेऊन ठरविलेलं असतं. हे जेवण तसं नव्हतं. ते अस्सल चिनी जेवणावळीसाठी केलेलं चिनी जेवण होतं. त्यामुळे त्याच्याशी जमवून घेणं मला आणि माझ्या भारतीय सहकाऱ्यांनाही कठीण गेलं.

या जेवणात कोणते पदार्थ कोणत्या क्रमानं येतात ते समजून घेण्याचा मी प्रयत्न केला. तेव्हा या जेवणात काही पदार्थ येत नाहीत, हे पहिल्यांदा कळलं. आपल्याकडे कोशिंबीर अगर पाश्चात्य देशात सॅलड हा जेवणाचा आवश्यक भाग समजला जातो, पण चीनमध्ये कच्च्या भाज्यांना अगर फळांना जेवणात स्थान नसतं. त्या पदार्थांना एकतर शिजवितात किंवा व्हिनेगार वगैरे घालून त्यांना थोडेसं लोणच्याचं स्वरूप देतात. दुसरी गोष्ट अशी आढळून आली की, चिनी जेवणात

दही अगर दुधाचे अन्य पदार्थ यांना अजिबात स्थान नसते. त्यात जर दही वापरलं गेलं तर ते दुधापासून नव्हे तर बीन्सपासून म्हणजे एका कडधान्यापासून केलेलं असतं. तिसरी चिनी जेवणात नसणारी गोष्ट म्हणजे गोड पदार्थ. आपल्या जेवणात श्रीखंड, बासुंदी, जिलबी असे पदार्थ असतात. पाश्चात्य जेवणात शेवटी पुडिंग अगर केक असतात. चिनी जेवणात या तिन्ही प्रकारच्या गोष्टी मला आढळल्या नाहीत. दुधाचं आणि चिनी माणसाचं फारसं पटत नसावं. कारण हॉटेलात आम्ही दूध मागितलं की गडबड उडून जायची. मग आमच्याकरिता ते खास आणून ठेवलं जायचं.

हो. पावरोटी अगर चपातीही चिनी जेवणात सामान्यतः नसते. आम्ही सांगितलं तर चिनी रोटी आमच्यासाठी करीत, पण ती आपल्या चपाती-भाकरीच्या अगर पाश्चात्य पावरोटीच्या मानानं मला तरी बेचव वाटली.

या जेवणात सूप असतं पण ते पाश्चात्य पद्धतीनं. सुरुवातीला येत नाही. ते जेवणाच्या शेवटी शेवटी केव्हा तरी येतं. अगदी शेवटीही येत नाही.

सुरुवातीला पाच-सात शीत वस्तू येतात. म्हणजे त्या ताज्या शिजविलेल्या नसतात. खारावलेल्या अगर व्हिनेगार घालून ठेवलेल्या असतात. जेवणाबरोबर पेय म्हणून एक चिनी जहाल मद्य चिमुकल्या ग्लासातून देतात. त्यानंतर मग आमच्या आवडीनुसार बिअर, वाइन, संत्र्याचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या फळाचा रस, कोका कोला अगर मिनरल वॉटर देण्यात येई. चहा अर्थात असेच. नित्याच्या जेवणात पाण्याऐवजी तेथे अगदी सौम्य चहा पितात.

सुरुवातीला मद्याबरोबर हे खारावलेले अगर अन्य प्रकारचे शीत पदार्थ (हे मांसाचेदेखील असतात.) खाल्ले की मग नव्याने शिजवलेले गरम पदार्थ यायला लागतात. हे बहुतेक मांसाचेच असतात. डुकराचं मांस हे लोक मोठ्या आवडीने खातात. बदकाचं मांसही पुष्कळ प्रमाणात खातात. शिवाय कोंबडीचं मांस, गोमांस, मासे इत्यादी नाना प्रकारचे मांस ते खातात. ते साप खातात, बेडूकही खातात. आणखी काय काय खातात त्याच्याविषयी बरंच ऐकलं आणि वाचलं होतं. पण त्याबाबत सुझपणानं आम्ही विचारपूस केली नाही. संशयास्पद वाटणारे पदार्थ खाल्ले नाहीत. आम्हाला सहजगत्या ओळखू येणारे पदार्थच खाल्ले. मांसातली हाडं साधारणपणे काढून टाकलेली असत, पण काही वेळा ती काढलेली नसत. माशांतले काटे काढलेले नसत. हे काटे अगर हाडं यांची रास आमच्या खायच्या एवढ्याशा बशीत जमली की तत्परतेने ती उचलली जात असे व दुसरी तिच्या जागी ठेवण्यात

येत असे. आपल्या जेवणात आमटी अगर रस्सा असतो. त्यात बुडवून अगर कालवून आपण चपाती भात खातो. आमटी अगर रस्सा यासारखा पदार्थ तर या जेवणात नव्हताच पण इतर पदार्थांतही फारसा रस नसे. ते बहुतांशी कोरडेच असत. इथे भातदेखील नुसता कोरडाच खातात. कालवून खात नाहीत.

जेवणात भात वगळता शुद्ध शाकाहारी पदार्थ एखाद दुसराच असे. कोवळ्या बांबूचे तुकडे, अगदी कोवळी, बोट्याएवढ्या आकाराची कणसं, कोबी, बीन्स वगैरेंचा उपयोग जेवणात केलेला असे. बहुतेक पदार्थ चवदार असत. निरनिराळी सॉसेस घालून त्यांना चव आणलेली असे. भाजून कुरकुरीत केलेला मासा त्यात घातलेल्या सॉसमुळे छान लागायचा. तो इतका कुरकुरीत कसा करतात ते मला कळलं नाही.

केवळ शाकाहारी जेवण चीनमध्ये जवळजवळ मुळीच प्रचलित नाही. त्यामुळे आमच्यातल्या बहिराप्पाची फारच पंचाईत झाली. बहिराप्पा हे कानडी ब्राह्मण. अगदी शुद्ध शाकाहारी. त्यांच्यासाठी शुद्ध शाकाहारी मक्याचं सूप करायला सांगितलं तरी त्यात मांसाचे लहान लहान तुकडे चिनी स्वयंपाकी टाकत. शुद्ध शाकाहारी पदार्थ एकच तो म्हणजे भात. पण तो कालवणाशिवाय बहिराप्पांना खाववेना. बटाट्याच्या कापी तळायला सांगितल्या तर त्या चरबीत तळल्या जात. पुढे बहिराप्पांना एक मोठी बशी भरून किसलेली गाजरं, दुसरी मोठी बशी भरून टोमॅटोचे तुकडे, पाश्चात्य पद्धतीचा पाव आणि मोठा ग्लास भरून दूध असे जेवण देण्यात येऊ लागले. पंधरा दिवस हे असलं जेवण जेवण्याची शिक्षा त्यांनी कशी सहन केली, ते त्यांचं त्यांना माहीत. दृढनिश्चयानं जबडा हालवीत ते तसलं जेवण जेवताना पाहून आमची बरीच करमणूक व्हायची.

चिनी जेवण चवदार होतं असं मी सांगितलं. पण ही चव एका मर्यादित चौकटीत बसणारी होती. शिवाय आमच्या भारतीय जिभांना ती सौम्य वाटायची. आपल्या जेवणातल्या चवीत अधिक विविधता असते असं मला वाटतं. आज जगात चिनी जेवण पुष्कळच लोकप्रिय झालं आहे. भारतीय जेवणाचा त्या मानानं अलीकडेच प्रसार व्हायला लागला आहे. या जेवणानं लंडन केव्हाच पादाक्रांत केलं आहे. अमेरिकेतही त्याचा प्रसार होतो आहे. कालांतराने ते चिनी जेवणावर मात करील असे मला तरी वाटते. योगासनं आणि आयुर्वेदिक औषधही असंच जग पादाक्रांत करतील असा भरवसा मला वाटतो.

चिनी जेवण जरी चवदार लागलं तरी पंधरा दिवस ते जेवणं आम्हाला अवघड

जाईल असं मला पहिल्या दिवशीच वाटलं. त्यामुळे पहिल्याच दिवशी आमच्या चिनी यजमानांना मी असं सांगून टाकलं की सकाळची न्याहारी आम्ही पाश्चात्य पद्धतीचीच घेऊ. सकाळी दूध, अंडी, पाव, फळांचा रस आणि चहा अशी भरपूर न्याहारी केली की दिवसभर काहीही खाल्ले अगर खाल्ले नाही तरी माझं काही बिघडत नाही. तेव्हा अन्नाची गरज अशी एकदा भागली की, मग यजमान काय देतील ते खाऊ, असा माझा विचार होता. पण माझे भारतीय मित्र एवढीही तडजोड करायला तयार नव्हते. पहिले पाच-सहा दिवस चिनी जेवण जेवल्यावर त्यांनी आपण सर्वच जेवण पाश्चात्य पद्धतीची घेऊ, असं आमच्या चिनी यजमानाला सांगून टाकलं. तरी पण बरीच जेवणं चिनी पद्धतीची होत. कारण आम्हाला ज्या औपचारिक मेजवान्या देण्यात आल्या, त्या साहजिकच साऱ्या चिनी पद्धतीच्या होत्या आणि प्रवासात व बाहेरच्या रेस्टॉरंटमध्ये जेवणाचा प्रसंग आला की चिनी जेवणच जेवावं लागे.

एकंदरीत भारतात अधूनमधून आपल्या आवडीनिवडी ध्यानात घेऊन बनविलेलं चिनी जेवण चवीनं आणि रोज खरंखुरं चिनी जेवण जेवणं या अगदी वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत असा मला अनुभव आला.

चॉपस्टिक्सचं आणि आमचंही जमलं नाही. त्यामुळं सुरी-काट्याचा उपयोग आम्ही केला. चॉपस्टिक्सचा उपयोग करायला शिकणं काही कठीण नव्हतं. पण ते शिकण्याच्या प्रयत्नात पाच-सात दिवस उपास घडले असते आणि आधीच दोन दोन तास चालणारं चिनी जेवण चार तास चाललं असतं.

मी आमच्या चिनी स्नेह्यांना म्हटलं, “असलं जेवण तुम्ही रोज घरी जेवता का ?”

तेव्हा ते म्हणाले, “छे छे ! आम्ही चार-पाच पदार्थच करतो.”

मी म्हटलं, “मग हरकत नाही. कारण असलं जेवण रोज करावं लागलं तर बिचान्या घरातल्या बाईच्या कमरेचे काटे ढिले होतील आणि जेवणात इतका वेळ जाईल की दुसरी कामं करायची राहून जातील.”

या आमच्या मेजवान्यांत मला आणखी एक गोष्ट खटकली ती म्हणजे फार अन्न वाया जात होतं. कारण आमचं जेवण झालं तरी अन्नाच्या सगळ्या बश्या बऱ्याचशा भरलेल्या असत.

आम्हाला चिनी सरकारचं एक इंग्रजी वृत्तपत्र वाचायला मिळत असे. त्यातही जेवणावळीत फुकट जाणाऱ्या या अन्नाबद्दल तक्रार होती आणि सरकारी

अधिकान्यांनी आणि इतर मान्यवरांनी सरकारी खर्चाने अशा मेजवान्या करू नयेत असा इशारा दिलेला होता.

चिनी लोकांच्या कौटुंबिक जीवनाविषयी मला बरंच कुतूहल होतं. म्हणून आमच्या दुभाष्या मुली आणि आम्हाला भेटणारे साहित्यिक यांना मी पुष्कळ प्रश्न विचारीत असे.

भारताप्रमाणेच चीनच्याही पारंपरिक जीवनात कुटुंबसंस्थेला फार महत्त्व असे. कौटुंबिक नाती फार घट्ट असत, पण माओनं चिनी लोकांची कम्युन्स बनवली. त्यांना सामुदायिक जीवन जगायला लावलं. मुलांना आई-बापांवर पाळत ठेवायचं शिक्षण देण्यात आलं. यामुळे चिनी कुटुंबव्यवस्था उद्ध्वस्त झाली की काय असं मला वाटत होतं. पण कम्युन्सचा जमाना संपुष्टात आला आहे. कुटुंब हाच पुन्हा समाजजीवनाचा पायाभूत घटक झाला आहे, आणि कौटुंबिक संबंध पूर्वीइतकेच घट्ट आहेत असं मला आढळून आलं. लोकांनीही तेच सांगितलं.

याची एक झलक मात्र हॉंगजौ स्टेशनवर पाहायला मिळाली. आमच्यासाठी दुभाष्याचं काम करणारी जीये बेजिंगला परत गेली आणि तिच्या जागी काम करायला बेजिंगहून चेन ही मुलगी आली. ही अदलाबदल करण्याचं एक कारण असं असावं की चेनचे आई-वडील हॉंगजौला राहात होते. तेव्हा कामाच्या निमित्ताने आपल्या आई-वडिलांना तिला भेटायला मिळावं असा तिच्या वरिष्ठांचा उदार हेतू असावा. हॉंगजौला तिच्यासाठी आमच्या हॉटेलात सोय केलेली होती, पण ती रोज रात्री घरी जात होती आणि सकाळी न्याहारी करून येत होती. आल्यावर आपली आई आपले किती लाड करते, कसं खाऊपिऊ घालते ते सांगत होती. शेवटी आम्ही हॉंगजौ सोडायच्या दिवशी तिची धाकटी बहीण तिला निरोप घायला स्टेशनवर आली, आणि ती आपल्या बहिणीला मिठी मारून रडतच सुटली. चेन तिची समजूत काढत होती आणि स्वतः रडत होती. बरं ही बहीण काही लहान नव्हती. ती चांगली चोवीस वर्षांची होती. हा एकंदर प्रकार अपवादात्मक असण्याची शक्यता मला जाणवत होती, पण हे काही विचित्र अगर वेगळं चाललं आहे, असं गाडीतल्या माणसांना अगर आमच्या चिनी स्नेह्यांना वाटत नव्हतं. आम्हाला निरोप घायला आलेले हॉंगजौच्या लेखक संस्थेचे कार्यकर्ते पुढे सरसावून त्या मुलीची समजूत काढत होते. गाडी सुरू होईपर्यंत चेनचे डोळे मधूनमधून डबडबत होते आणि नंतर आपल्या आईने आपल्याला किती खायला करून दिलं आहे ते ती मला मोठ्या कौतुकानं सांगत होती. हॉंगजौहून बेजिंगला परत गेलेल्या जीये या

आमच्या दुभाष्या मुलीनं आठवणीनं आपल्या आई-वडिलांसाठी काही गोष्टी खरेदी केल्या होत्या.

आमच्याबरोबर प्रवास करणारी चिनी कुटुंबेही एकमेकांना घट्ट धरून असलेली दिसत होती. तरुण पतिपत्नी आपल्या आई-वडिलांना घेऊन बागेत पिकनिकला आलेली मी पाहात होतो. युरोपात असं दृश्य दिसत नाही.

मुलांचं तर खूपच कौतुक चाललेलं दिसत होतं. मस्तपैकी फुगलेल्या गालांची गुटगुटीत, गुबगुबीत चिनी मुलं पाहून छान वाटायचं. मुलांचं काहीसं जादा वाटणारं कौतुक होण्याचं विशेष कारण होतं ते असं. चीनमध्ये एका जोडप्याला एकच मूल असावं असा कायदा आहे. तो सगळ्यांना म्हणजे ख्रिस्ती, मुसलमान यांनाही लागू आहे. चीनमध्ये तरी त्यांचे धर्म या कायद्याच्या आड येत नाहीत असं दिसतं. तसंच लग्नाच्या व पतिपत्नीच्या संबंधांच्या बाबतीत सर्वांना लागू असलेलं एकच सिव्हिल कोड अस्तित्वात आहे. ते सगळे मुकाट्यानं मानतात. आमच्या धर्मात हे बसत नाही असं कोणी म्हणत नाही आणि कोणी म्हटलं तर ते ऐकून घेतलं जात नाही.

एकंदरीत निधर्मीपण म्हणजे काय हे चिनी लोकांना नीटसं समजलेलं दिसत नाही. खरं म्हणजे समाजवादी अर्थव्यवस्था कशी असावी हेदेखील त्यांना कळलेलं दिसत नाही. या गोष्टी त्यांना शिकविण्यासाठी महाराष्ट्रातल्या पुरोगामी, निधर्मी, समाजवादी विचारवंतांनी तेथे जाऊन अभ्यासवर्ग चालवले पाहिजेत.

प्रत्येक जोडप्याला एकच मूल असावं हा कायदा शहरात तरी काटेकोरपणे लागू केला जातो, असं दिसलं. कारण कोणालाही मुलंबाळं किती, असा प्रश्न विचारला तर एक असं चटकन उत्तर मिळत होतं. ग्रामीण भागात मात्र एका जोडप्याला दोन मुलं व्हायला परवानगी आहे. शेतीच्या कामासाठी ते आवश्यक आहे म्हणून ही सवलत देण्यात येते, असं सांगण्यात आलं. कदाचित एकच मूल व्हावं हे ग्रामीण जनतेला पटवणं कठीण गेल्यामुळं अशी सवलत देण्यात आली असावी. ह्या कायद्याची जेव्हा फार कडक अंमलबजावणी होत होती तेव्हा ग्रामीण भागात अधिक मुलं झाली तर त्यांना ठार मारीत असं मी वाचलं होतं. शिवाय ग्रामीण मंडळींना मुलगा हवा असायचा. तेव्हा मुलगी झाली तर तिला मारून टाकीत असंही मी वाचलं होतं. हे खरं की खोटं कोण जाणे. आता अधिक मुलं झाली, तर फार मोठा दंड भरावा लागतो, असं कळलं. ते कसंही असलं तरी मोठ्या शहरात एका जोडप्याला एकच मूल व्हायला परवानगी आहे हे मात्र खरं. त्यामुळे साहजिकच त्या मुलाचे आई, वडील, आजोबा, आजी वगैरे त्याचे खूपच लाड

करतात. मुलाचे इतके लाड करणे आणि त्यानं घरात एकटंच वाढणं इष्ट नाही. त्याच्याशी खेळायला, बोलायला, भांडायला, स्पर्धा करायला दुसरं कुणीतरी हवं. माझ्या मनात असे विचार येत होते. मी शांघायला गेल्यावर तेथल्या मुलांकरिता लेखन करणाऱ्या एका वृद्ध लेखिकेनं नेमके हेच विचार बोलून दाखविले. ती म्हणाली, “हल्ली मुलं घरात एकटी वाढतात. ते बरं नव्हे. त्याचे दुष्परिणाम होतात.”

एवढं मात्र खरं की, या कायद्याची कसोशीने अंमलबजावणी झाली तर पंचवीस वर्षांत चीनचा लोकसंख्येचा प्रश्न सुटेल. मग निदान लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा जगात पहिला नंबर लागेल.

चीनमधल्या कौटुंबिक जीवनाबद्दल चौकशी करताना मी साहजिकच चीनमध्ये लग्नं कशी जमवतात असं विचारलं. आमच्यासाठी दुभाष्याचे काम करणाऱ्या जीयेचं लग्न झालेलं होतं. म्हणून मी तिलाच हा प्रश्न विचारला. पूर्वी लग्न जमविण्याचा व्यवसाय करणाऱ्या मध्यस्थ बायका असत. त्या लग्न जमवून देत. अजूनही खेड्यापाड्यात त्यांच्या मध्यस्थींचा उपयोग काही मंडळी करतात, पण शहरात मात्र मुलं आणि मुली पुष्कळशा प्रमाणात आपापली लग्नं जमवतात. ती जमवताना आई-बापाची पसंती-नापसंती कमी-अधिक प्रमाणात विचारात घेतली जाते.

हुंड्याची पद्धत आहे का असा प्रश्न मी विचारला तेव्हा जीयेनं आश्चर्यकारक माहिती सांगितली. ती म्हणाली की, चीनमध्ये मुलाचं कुटुंब मुलीच्या कुटुंबाला हुंडा देतं. हल्ली मुली शिकतात. चांगले पैसे मिळवू शकतात म्हणून हुंड्याचे दर वाढले आहेत. हे ऐकून चीनमध्ये पुरुषमुक्ती चळवळ सुरू करून हुंडाविरोधी आंदोलन छेडणं आवश्यक आहे, असं मी तिला सांगितलं आणि अशी आंदोलनं करणारी काही वाकबगार मंडळी महाराष्ट्रातून, विशेषतः पुण्याहून पाठविण्याचं मी आश्वासन दिलं.

चीनमध्ये आता धर्म मानायला, देवळात जायला व उपासना करायला बंदी नाही. आम्ही बुद्ध मंदिरात गेलो, तेथे खूप लोक जात-येत होते. त्यातले अनेक उदबत्त्या पेटवून बुद्धमूर्तीसमोर लावत होते. काही बुद्धासमोर डोकं टेकून वंदन करीत होते. पण फार मोठा भक्तिभाव काही आम्हाला त्या लोकांत आढळला नाही. पर्यटक म्हणूनच त्यातले पुष्कळसे त्या मंदिरात आले होते.

बौद्ध धर्मीयांना जितकं स्वातंत्र्य आहे, तितकं ख्रिस्ती लोकांना नाही. कॅथलिक

पंथीयांना तर लपून छपून उपासना करावी लागते, असं मी कुठेतरी वाचलं होतं. मुसलमानांची काहीशी तशीच अवस्था आहे, असाही त्या लेखात उल्लेख असल्याचं आठवतं. ते खरं की खोटं त्याची शहानिशा करण्याची संधी मला मिळाली नाही.

कम्युनिझम आणि मार्क्सवाद यांचा लोकांनी सतत उदोउदो करावा अशी राज्यकर्त्यांची अपेक्षा दिसली नाही आणि लोकांनाही त्या गोष्टीत रस दिसला नाही. आम्हाला भेटलेल्या लेखकांनी, प्राध्यापकांनी व लेखक संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांनी या गोष्टींचा उल्लेखदेखील केला नाही, किंवा त्या विचारसरणीचा त्यांच्यावर प्रभाव असल्याचंही त्यांच्या बोलण्यातून प्रतीत झालं नाही.

या संदर्भात एक लहानसा प्रसंग आठवतो. एका दुकानात माझ्या नातवाकरिता मी एक टोपी घेत होतो. तिच्यावर प्लास्टिकचा लाल तारा लावलेला मला दिसला. तेव्हा मी म्हटलं, “मला ही टोपी हवी आहे, पण हा लाल तारा मला नको. मी कम्युनिस्ट नाही आणि माझा नातूही कम्युनिस्ट नाही.”

यावर आमची दुभाषी मुलगी हसली आणि ती विक्रेती बाईदेखील हसली. ती म्हणाली, “तुम्हाला नको असला तर मी तो काढून टाकते.”

आणि तिने कात्री पुढे सरसावली.

माओच्या काळात असं वागायची कोणाला हिंमत झाली असती की नाही कोण जाणे !

चिनी लोकांची आता श्रद्धा आहे तरी कशावर असा प्रश्न मला पडला आणि मी तो एका मुलीला विचारला.

तेव्हा ती हसून म्हणाली, “चिनी लोकांचा आता कशावरच विश्वास नाही. त्यांचा विश्वास आहे फक्त स्वतःवर आणि ते विचार करतात, आपल्याला अधिक पैसे कसे मिळतील याचा.”

इतकं मोकळेपणाने बोलल्यावर ती स्वतःला सावरून घेत म्हणाली, “मी आपलं हे थट्टेनं बोलले.”

जास्त पैसे कसे मिळतील याचा चिनी लोक कसा विचार करतात त्याचा अनुभव मला बेजिंगमध्ये आणि पुढेही आला.

टी..व्ही.. व वृत्तपत्र यातून घडणारं समाजस्थितीचं दर्शन

चीनमधल्या हॉटेलात आम्हाला माहिती मिळविण्यासाठी दोन साधनं उपलब्ध होती. हॉटेलच्या खोलीत टी. व्ही. असे आणि प्रत्येक हॉटेलात एक इंग्रजी वृत्तपत्र उपलब्ध असे. हॉटेलातल्या प्रत्येक रहिवाश्याला ते फुकट मिळायचं. मोठ्या शहरात त्यांच्याबरोबर केवळ आर्थिक घडोमोडींची माहिती देणारं दुसरं एक इंग्रजी वृत्तपत्रही उपलब्ध असायचं.

माहिती मिळविण्याच्या या दोन सरकारी साधनांच्या द्वारे चीनसारख्या हुकुमशाही देशातील सत्य परिस्थिती कळेल अशी अपेक्षा करणं चुकीचं होतं. पण त्यावरून चिनी सरकारला कोणत्या गोष्टीचं महत्त्व वाटतं, आपल्या देशाचं कोणतं चित्र लोकांसमोर उभं करावसं वाटतं ते कळण्यासारखं होतं. शिवाय चीनच्या

आर्थिक व राजकीय परिस्थितीची जी मला माहिती होती तिच्यावरून या दोन साधनांद्वारे मिळणाऱ्या माहितीचा अन्वयार्थ लावणं मला शक्य होतं.

आमचा चीनमधला दैनंदिन कार्यक्रम इतका भरगच्च असायचा की टी.व्ही. बघायला फारसा वेळच मिळत नसे. बहुधा रात्री नऊनंतर आम्ही मोकळे व्हायचो. त्यानंतर रात्री बारा वाजेपर्यंत टी.व्ही. वर कार्यक्रम असायचे, आणि मी थकलेला असूनही मुद्दाम ते कार्यक्रम पाहात असे. कधी साडेदहा, अकरापर्यंत तर कधी बारापर्यंत मी कार्यक्रम पाहायचो.

बेजिंगच्या हॉटेलातल्या टी.व्ही. वर निदान चार तरी वाहिन्यांच्याद्वारे कार्यक्रम पाहायला मिळायचे. त्यातल्या एका वाहिनीवर तर सरळ सी. एन. एन. च्या बातम्या मला इंग्रजीतून मिळत नव्हत्या. मी चौकशी केली तेव्हा मला कळलं की या बातम्या बेजिंगमध्ये इतरांना मिळत नव्हत्या. फक्त जेथे परदेशी पाहुणे राहायचे अशा मोठ्या हॉटेलांत त्या मिळत होत्या. बेजिंग सोडल्यानंतर आम्ही शियान, हॉंगजौ व शांघाय येथे गेलो. तेथे टी.व्ही. वर या बातम्या मिळत नव्हत्या. निदान आम्ही ज्या हॉटेलात राहात होतो तेथे मिळत नव्हत्या. पण बेजिंगमध्ये ज्या अर्थी ही सोय होती, त्याअर्थी इतर महत्त्वाच्या शहरांतही ती पुढेमागे उपलब्ध होण्याची शक्यता होती, कारण दरवाजे उघडणे हे चिनी सरकारचं धोरण दिसत होतं.

बेजिंगमध्ये आम्ही ज्या हॉटेलात राहात होतो तेथे पुष्कळ चिनी लोकही राहात होते. त्यांना या सी. एन. एन. च्या बातम्या मिळण्यास चिनी सरकारची हरकत दिसली नाही.

एकंदरीत परकीय, विशेषतः अमेरिकन पर्यटकांना आकर्षित करण्याचा चीनचा जोरदार प्रयत्न चाललेला मला दिसत होता. पर्यटनस्थळे शक्य तितकी आकर्षक केलेली होती. तेथे सगळ्या सोयी उपलब्ध केलेल्या होत्या. त्याचप्रमाणे त्यांच्यासाठी हॉटेलातही पाश्चात्य पद्धतीचं जेवण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती.

सी. एन. एन. च्या बातम्या हा त्या सोयीचाच एक भाग होता. त्यांच्यासाठी प्रत्येक हॉटेलात बँकही ठेवलेली होती.

इतर वाहिन्यांवरचे कार्यक्रम चिनी भाषेत असत. पण तेथेही एकदा संध्याकाळी इंग्रजीतून बातम्या सांगितल्या जात. शिवाय एक संपूर्ण इंग्रजी चित्रपट रात्री दाखवला जाई. अगाथा ख्रिस्तींच्या कादंबरीवरचा एक सुंदर चित्रपट मी तेथे पाहिला. इतरही काही अर्धेमुर्धे पाहिले. हे चित्रपट फक्त परदेशी पर्यटकांसाठी असतील अशी

माझी कल्पना होती: पण हे चित्रपट शहरभर कुठंही टी.व्ही. वर पाहायला मिळतात असं मला कळलं. या चित्रपटांवर चिनी भाषेतले मथळे असत. याशिवाय इंग्रजी भाषा शिकविण्याचा एक कार्यक्रमही टी.व्ही. वर असे. अमेरिकन टी.व्ही. वरच्या मालिकांच्या मालिकाही टी.व्ही. वर दाखवल्या जात. पण त्यातल्या इंग्रजी संवादांची जागा चिनी भाषेतल्या संवादांनी घेतलेली असे. कॅलिफोर्नियात घडणाऱ्या कथानकातली अमेरिकन पात्रे चिनी भाषेत बोलताना पाहून गंमत वाटायची.

या सगळ्या कार्यक्रमातून दोन-तीन गोष्टी स्पष्ट झाल्या. इंग्रजी भाषा चिनी लोकांनी शिकावी असा जोरदार प्रयत्न चालू आहे. आता शाळांतूनही इंग्रजी भाषा शिकविली जाते आणि त्यामुळे कॉलेजात ती शिकवणं सोपं जातं असं मला एका इंग्रजीच्या प्राध्यापिकेनं सांगितलं. आम्हाला इंग्रजी इतकं चांगलं येतं याचा चिनी प्राध्यापकांना हेवा वाटायचा. इंग्रजी ही प्रधान आंतरराष्ट्रीय भाषा झालेली आहे आणि या जगाच्या व्यवहारात भाग घेऊन यश मिळवायचं असेल तर इंग्रजी भाषा चांगल्या प्रकारे अवगत असणं आवश्यक आहे, हे चिनी लोकांनी ओळखलं आहे. आपण मात्र इंग्रजी भाषा देशातल्या बहुसंख्य मुलांना येऊ नये, अशी व्यवस्था कळत आणि नकळतही करित आहोत.

या कम्युनिस्ट देशात टी.व्ही. वर जाहिराती नसतील किंवा असल्या तरी उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीला उत्तेजन देणाऱ्या नसतील अशी माझी कल्पना होती. पण चिनी टी.व्ही. वर भरपूर जाहिराती होत्या, आणि त्यांतल्या पुष्कळ रेफ्रिजरेटर, सौंदर्यप्रसाधने इत्यादी वस्तूंच्या होत्या. चीनमधले सगळेच कारखाने केंद्र सरकारच्या मालकीचे नाहीत. काही प्रांतिक आणि स्थानिक शासनांच्या कम्युनिस्टांच्याही मालकीचे आहेत. शिवाय खासगी उद्योगांची संख्या वाढते आहे. या सर्वांची बाजारपेठेत स्पर्धा चालत असावी आणि त्यामुळे जाहिरातींचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जात असावा, असं मला वाटलं. पण याबाबतीत निश्चित माहिती मला साहित्यिकांकडून व दुभाषांकडून मिळू शकली नाही.

मी जो थोडा वेळ टी.व्ही. बघत असे तेव्हा प्रचारकी म्हणता येतील, असे कार्यक्रम मला तरी दिसले नाहीत. चीनने आपल्या पूर्वेतिहासाकडे पाठ वळवली आहे आणि तो देश पूर्णपणे आधुनिक होण्याच्या प्रयत्नात आहे. सान्या पाश्चात्य गोष्टी झपाट्यानं उचलत आहे असं मला वाटू लागलं होतं. पण टी.व्ही.वरच्या काही कार्यक्रमांत चीनच्या जुन्या सरंजामशाही जीवनातल्या कथा घेतलेल्या होत्या. एका कथेत एका म्हाताऱ्या जमीनदार उमरावाकडे एक तरुण मुलगी चिनी

आर्थिक व राजकीय परिस्थितीची जी मला माहिती होती तिच्यावरून या दोन साधनांद्वारे मिळणाऱ्या माहितीचा अन्वयार्थ लावणं मला शक्य होतं.

आमचा चीनमधला दैनंदिन कार्यक्रम इतका भरगच्च असायचा की टी.व्ही. बघायला फारसा वेळच मिळत नसे. बहुधा रात्री नऊनंतर आम्ही मोकळे व्हायचो. त्यानंतर रात्री बारा वाजेपर्यंत टी.व्ही. वर कार्यक्रम असायचे, आणि मी थकलेला असूनही मुद्दाम ते कार्यक्रम पाहात असे. कधी साडेदहा, अकरापर्यंत तर कधी बारापर्यंत मी कार्यक्रम पाहायचो.

बेजिंगच्या हॉटेलातल्या टी.व्ही. वर निदान चार तरी वाहिन्यांच्याद्वारे कार्यक्रम पाहायला मिळायचे. त्यातल्या एका वाहिनीवर तर सरळ सी. एन. एन. च्या बातम्या मला इंग्रजीतून मिळत नव्हत्या. मी चौकशी केली तेव्हा मला कळलं की या बातम्या बेजिंगमध्ये इतरांना मिळत नव्हत्या. फक्त जेथे परदेशी पाहुणे राहायचे अशा मोठ्या हॉटेलांत त्या मिळत होत्या. बेजिंग सोडल्यानंतर आम्ही शियान, हाँगजौ व शांघाय येथे गेलो. तेथे टी.व्ही. वर या बातम्या मिळत नव्हत्या. निदान आम्ही ज्या हॉटेलात राहात होतो तेथे मिळत नव्हत्या. पण बेजिंगमध्ये ज्या अर्थी ही सोय होती, त्याअर्थी इतर महत्त्वाच्या शहरांतही ती पुढेमागे उपलब्ध होण्याची शक्यता होती, कारण दरवाजे उघडणे हे चिनी सरकारचं धोरण दिसत होतं.

बेजिंगमध्ये आम्ही ज्या हॉटेलात राहात होतो तेथे पुष्कळ चिनी लोकही राहात होते. त्यांना या सी. एन. एन. च्या बातम्या मिळण्यास चिनी सरकारची हरकत दिसली नाही.

एकंदरीत परकीय, विशेषतः अमेरिकन पर्यटकांना आकर्षित करण्याचा चीनचा जोरदार प्रयत्न चाललेला मला दिसत होता. पर्यटनस्थळे शक्य तितकी आकर्षक केलेली होती. तेथे सगळ्या सोयी उपलब्ध केलेल्या होत्या. त्याचप्रमाणे त्यांच्यासाठी हॉटेलातही पाश्चात्य पद्धतीचं जेवण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती.

सी. एन. एन. च्या बातम्या हा त्या सोयीचाच एक भाग होता. त्यांच्यासाठी प्रत्येक हॉटेलात बँकही ठेवलेली होती.

इतर वाहिन्यांवरचे कार्यक्रम चिनी भाषेत असत. पण तेथेही एकदा संध्याकाळी इंग्रजीतून बातम्या सांगितल्या जात. शिवाय एक संपूर्ण इंग्रजी चित्रपट रात्री दाखवला जाई. अगाथा ख्रिस्तींच्या कादंबरीवरचा एक सुंदर चित्रपट मी तेथे पाहिला. इतरही काही अर्धेमुर्धे पाहिले. हे चित्रपट फक्त परदेशी पर्यटकांसाठी असतील अशी

माझी कल्पना होती. पण हे चित्रपट शहरभर कुठंही टी.व्ही. वर पाहायला मिळतात असं मला कळलं. या चित्रपटांवर चिनी भाषेतले मथळे असत. याशिवाय इंग्रजी भाषा शिकविण्याचा एक कार्यक्रमही टी.व्ही. वर असे. अमेरिकन टी.व्ही. वरच्या मालिकांच्या मालिकाही टी.व्ही. वर दाखवल्या जात. पण त्यातल्या इंग्रजी संवादांची जागा चिनी भाषेतल्या संवादांनी घेतलेली असे. कॅलिफोर्नियात घडणाऱ्या कथानकातली अमेरिकन पात्रे चिनी भाषेत बोलताना पाहून गंमत वाटायची.

या सगळ्या कार्यक्रमातून दोन-तीन गोष्टी स्पष्ट झाल्या. इंग्रजी भाषा चिनी लोकांनी शिकावी असा जोरदार प्रयत्न चालू आहे. आता शाळांतूनही इंग्रजी भाषा शिकविली जाते आणि त्यामुळे कॉलेजात ती शिकवणं सोपं जातं असं मला एका इंग्रजीच्या प्राध्यापिकेनं सांगितलं. आम्हाला इंग्रजी इतकं चांगलं येतं याचा चिनी प्राध्यापकांना हेवा वाटायचा. इंग्रजी ही प्रधान आंतरराष्ट्रीय भाषा झालेली आहे आणि या जगाच्या व्यवहारात भाग घेऊन यश मिळवायचं असेल तर इंग्रजी भाषा चांगल्या प्रकारे अवगत असणं आवश्यक आहे, हे चिनी लोकांनी ओळखलं आहे. आपण मात्र इंग्रजी भाषा देशातल्या बहुसंख्य मुलांना येऊ नये, अशी व्यवस्था कळत आणि नकळतही करीत आहेत.

या कम्युनिस्ट देशात टी.व्ही. वर जाहिराती नसतील किंवा असल्या तरी उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीला उत्तेजन देणाऱ्या नसतील अशी माझी कल्पना होती. पण चिनी टी.व्ही. वर भरपूर जाहिराती होत्या, आणि त्यांतल्या पुष्कळ रेफ्रिजरेटर, सौंदर्यप्रसाधने इत्यादी वस्तूंच्या होत्या. चीनमधले सगळेच कारखाने केंद्र सरकारच्या मालकीचे नाहीत. काही प्रांतिक आणि स्थानिक शासनांच्या कम्युनिस्टांच्याही मालकीचे आहेत. शिवाय खासगी उद्योगांची संख्या वाढते आहे. या सर्वांची बाजारपेठेत स्पर्धा चालत असावी आणि त्यामुळे जाहिरातींचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जात असावा, असं मला वाटलं. पण याबाबतीत निश्चित माहिती मला साहित्यिकांकडून व दुभाषांकडून मिळू शकली नाही.

मी जो थोडा वेळ टी.व्ही. बघत असे तेव्हा प्रचारकी म्हणता येतील, असे कार्यक्रम मला तरी दिसले नाहीत. चीनने आपल्या पूर्वेतिहासाकडे पाठ वळवली आहे आणि तो देश पूर्णपणे आधुनिक होण्याच्या प्रयत्नात आहे. सान्या पाश्चात्य गोष्टी झपाट्यानं उचलत आहे असं मला वाटू लागलं होतं. पण टी.व्ही.वरच्या काही कार्यक्रमांत चीनच्या जुन्या सरंजामशाही जीवनातल्या कथा घेतलेल्या होत्या. एका कथेत एका म्हाताऱ्या जमीनदार उमरावाकडे एक तरुण मुलगी चिनी

पालखीतून नेली जात असते ती नाखुषीनेच जायला निघालेली असते. वाटेत काही शस्त्रधारी तिची पालखी आडवतात आणि तिला आपल्याबरोबर घेऊन जातात. मग त्याच पालखीत बसून एक पुरुष आपला चेहरा एका वस्त्रात झाकून त्या उमरावाकडे जातो. ही आपल्याला हवी असलेली तरुण स्त्रीच आहे असं समजून तो उमराव पाघळतो. मग एकदम आपल्या चेहऱ्यावरचं वस्त्र काढून टाकून तो तरुण पुरुष त्या उमरावावर हल्ला करतो आणि त्याच्याकडून एका कागदावर काही हुकूम लिहून घेतो. हा हुकूम लिहायला शाई आणि लेखणी नसते. तेव्हा त्या उमरावाचं बोट कापून त्या रक्ताळलेल्या बोटानेच तो तरुण त्याला कागदावर लिहायला भाग पाडतो. मग त्या उमरावाला कोंडून ठेवून तो तरुण निघून जातो आणि त्या हुकुमाचा कागद दाखवून काही चांगल्या गोष्टी करवून घेतो.

अशी एकंदर भलतीच नाट्यपूर्ण आणि प्रेक्षकांच्या न्यायबुद्धीचं समाधान करणारी कथा पडद्यावर दाखविण्यात येत होती. ती ठरीव घडणीची होती आणि दिग्दर्शकानं तिच्यातलं नाट्य अगदी पिळून पिळून काढलेलं होतं.

दुसऱ्या एका कार्यक्रमात असेच जुन्या काळच्या सरंजामशाही वातावरणातलं कथानक होतं. काही लोकांचे हात आणि डोकी लाकडी खोड्यात आडकवलेली असतात. चालत एका मोकळ्या जागी नेण्यात येतं. रांगेत उभं केलं जातं. त्यांच्या मागे रुंद पात्याच्या तलवारी घेऊन सैनिक उभे राहतात. त्यांचा शिरच्छेद करायचा असतो. काही खेडवळ माणसं त्या गोष्टीला विरोध करीत असतात. पण त्यांना मागे रेटलं जातं. अखेर उत्कंठा जेवढी ताणता येईल तेवढी ताणल्यावर त्या माणसाचा शिरच्छेद होतो. त्याच वेळी वरच्या वर्गातला एक मनुष्य तेथे येतो आणि त्याला असं आढळून येतं की आपल्याला प्रिय असलेल्या स्त्रीचा (ती मुलगी अगर बहीण वगैरे असावी) शिरच्छेद झाला आहे. मग तिचं मुंडकं उचलून तो भयंकर शोक करतो. पुढे जवळजवळ पाच मिनिटं हा शोक चाललेलाच असतो. इथेही आपल्या हिंदी सिनेमात काढतात तसा करुण रस अगदी पिळून पिळून काढलेला होता. येथेही सरंजामशाहीवरील टीकेपेक्षा त्या घटनेतल्या उपरोधपूर्ण नाट्याला आणि तिच्या शोकात्म स्वरूपाला प्राधान्य होतं असं मला वाटलं.

आणखी एक चित्रपट मी अर्धवट पाहिला. तो जपानी होता. अशीच जुन्या काळची, नाट्यपूर्ण, शोकपूर्ण आणि हाणामान्यांची कथा होती. एका स्मगलरांच्या टोळीला नेस्तनाबूत करणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्यावरचा चित्रपट तर भलताच हाणामारीचा होता. त्यातल्या मारामान्या भलत्याच रोमांचकारी होत्या. आपल्या

चित्रपटांतल्या मारामान्या त्या मानानं अगदीच जुजबी ठरतील. त्या ढमाढम मारामान्यांवर मी भलताच खूष झालो.

एकदोनदा चिनी नृत्यनाट्याचे कार्यक्रमही मी पाहिले. ते निखळ चिनी होते असं मला वाटलं नाही. चिनी नृत्यातल्या हालचाली आणि रशियन बॅलेची घडण यांचं त्यात मिश्रण होतं. संगीतही रशियन बॅलेच्या संगीताशी नातं सांगणारं होतं.

अशाच प्रकारचं नृत्यनाट्य आम्ही शियान शहरात रंगमंचावर पाहिलं. एक राजा आणि त्याला अत्यंत प्रिय असलेली त्याची वारयोषिता यांच्या प्रेमाची ती कथा होती.

राजा तिच्या सहवासात साराच वेळ घालवू लागतो. त्याचं राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष होतं. प्रधान, सेनापती इत्यादींना तो भेटायलाही तयार नसतो. अशा वेळी परचक्र येतं. मग सेनापती धमकी देतात की या बाईचा नाद राजानं सोडला नाही तर आपण बंड करू. तेव्हा वारयोषितेला टाकून देणं भाग पडतं. मग ती प्रेमविव्हल प्रेयसी आत्महत्या करते. राजा युद्ध जिंकतो. पण नंतर कायमचा दुःखी होतो. या नृत्यनाट्याची घडणही बॅलेची होती. संगीतही त्या घडणीला साजेसं होतं.

एकंदरीत मी पाहिलेल्या कार्यक्रमात समाजवादी वास्तवतेचं मला दर्शन घडलं नाही. क्रांतीचा उद्घोषही नव्हता. आम्हाला रोज फुकट मिळणाऱ्या चायना डेली या इंग्रजी दैनिकात प्रत्यक्षपणे आणि अप्रत्यक्षपणे चीनच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचं दर्शन घडत होतं. चीनमधील प्रत्यक्ष परिस्थितीचं सत्य चित्र त्यात कितपत होतं ते सांगणं कठीण. पण चिनी सरकारला कोणत्या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटत होत्या किंवा चीनचं कोणतं चित्र आमच्यासमोर उभं करायचं होतं ते मात्र चायना डेलीच्या त्या अंकावरून कळत होतं.

या वृत्तपत्राच्या प्रत्येक पहिल्या पानावरचा सर्वांत मोठा मथळा आर्थिक बातम्या देणारा होता.

एका अंकात फायबर ऑप्टिक्सच्या क्षेत्रातील क्रांती चीनच्या दूरसंचार यंत्रणेत घडत असल्याचं पहिल्या पानावर ठळकपणे सांगितलेलं होतं. दुसऱ्या अंकात नवीन सुधारणांमुळे लोकांना आपल्याला हव्या त्या क्षेत्रात नोकऱ्या करण्याचं स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्याची घोषणा होती. अन्नधान्याच्या क्षेत्रात खुल्या बाजारांची यंत्रणा अधिक प्रमाणात राबविण्याचा सरकारचा निर्णय जाहीर केला होता, त्यामुळे चीनमध्ये नवी समाजवादी खुली व्यापारयंत्रणा विकास पावेल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती. त्याच अंकात पहिल्या पानावर दुसरी एक अधिक ठळकपणे दिलेली बातमी

होती. आशिया पॅसिफिक क्षेत्रातील आर्थिक सहकार्याच्या योजनांत चीन विधायक भूमिकेवरून भाग घेणार असल्याचं त्या बातमीत जाहीर करण्यात आलं होतं. अलीकडे चीनमध्ये ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर उद्योगांची उभारणी होत आहे. हे उद्योग केंद्र सरकारच्या अगर प्रांतिक सरकारच्या किंवा शेतकऱ्यांच्या सामुदायिक मालकीचे असतात. ते छोट्या शहरातल्या सामाजिक गटांच्याही मालकीचे असतात. ह्या उद्योगांची १९९१ च्या पहिल्या दहा महिन्यांत वीस टक्क्यांनी वाढ झाल्याचं मोठ्या अभिमानाने सांगणारा मथळा आणखी एका अंकाच्या पहिल्या पानावर होता. या उद्योगांमुळे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक विकेंद्रीकरण होत आहे. त्याबरोबरच स्थानिक लोकांच्या उत्साहामुळे त्यांची अत्यंत वेगाने वाढ होत आहे. १९९५ साली या उद्योगांचे उत्पादन २१०० कोटी अमेरिकन डॉलर्स होईल, अशी चीनची अपेक्षा आहे. त्याच वेळी या उद्योगांत ११ कोटी कामगारांना गेजगार मिळेल अशीही अपेक्षा आहे. या विकेंद्रीकरणामुळे काही डोकेदुख्याही निर्माण झालेल्या आहेत. याची माहिती मला होती. पण या गोष्टीचा उल्लेख अर्थातच बातमीत नव्हता. मात्र मालाचा दर्जा व तंत्रज्ञान यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे, असं म्हणून काही प्रश्नांचा अप्रत्यक्ष उल्लेख केलेला होता. एका बातमीत नुकसानीत चालणाऱ्या दुखणाईत सरकारी मालकीच्या कंपन्यांचा उल्लेख होता. असल्या काही कंपन्या बंद करण्याचा व इतर काहींना यशस्वी कंपन्यांत विलीन करण्याचा निर्णय सरकारने घेतला आहे व अशा दुखणाईत कंपन्यांची संख्या दोन हजार आहे असेही या बातमीत म्हटलेलं होतं. आपलं सरकार जी ग्राह्य करायला घाबरत आहे ती गोष्ट समाजवादी चीन धडाक्याने करीत आहे. चीनने काही प्रदेश हे विशेष आर्थिक प्रदेश असे जाहीर केलेले आहेत. त्या प्रदेशात परकीय भांडवलालाचे सहकार्य घेऊन उद्योग सुरू करायला मोकळीक असते. अनेक आर्थिक निर्बंध तेथे काढून टाकलेले असतात. या प्रदेशांची संख्या वाढत असल्याच्या बातम्याही या वृत्तपत्रात होत्या.

या बातम्यांवरून काही गोष्टी स्पष्ट होतात. एक म्हणजे आर्थिक विकास या गोष्टीचं चीनला अतिशय महत्त्व वाटतं. या विकासासाठी आर्थिक विकेंद्रीकरण करण्यात येत आहे, आर्थिक निर्बंध कमी करण्यात येत आहेत. परकीय खासगी भांडवल आकर्षित करण्याचा प्रयत्न जोराने चालू आहे. इतर देशांशी आर्थिक सहकार्य करायला चीन उत्सुक आहे. जागतिक बँकेसारख्या आर्थिक संस्थांकडून भांडवल मिळवायचा चीन कसोशीने प्रयत्न करीत आहे आणि अमेरिका व इतर

पाश्चात्य देश यांच्याशी आर्थिक संबंध दृढ करायचा जोरदार प्रयत्न चीन करीत आहे. सामुदायिक मालकीचेच नव्हे तर खासगी मालकीचे उद्योगही मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात येत आहेत. चीनमधील परकीय व खासगी उद्योगांचं उत्पादन ४५ टक्क्यांनी वाढलं आहे. सरकारी नव्हे तर गावच्या सामुदायिक मालकीच्या उद्योगांचं २५ टक्क्यांनी वाढलं आहे आणि सरकारी मालकीच्या उद्योगांचं उत्पादन फक्त ११ टक्क्यांनी वाढलं आहे. ४० टक्के सरकारी उद्योग नुकसानीत चालले आहेत. एकंदरीत सर्व प्रकारे खुल्या बाजारपेठेवर आधारलेली अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे.

चिनी सरकारच्या आर्थिक अडचणींची चर्चा एका लेखात आहे. या अडचणी पुष्कळशा आपल्या सरकारच्या अडचणींसारख्याच आहेत. १९८१ ते १९९० चिनी सरकारच्या वित्तसंकल्पात तूट होती. सरकारचा पुष्कळसा पैसा सबसिडीजमध्ये खर्च होत होता. उदाहरणार्थ, सरकारने शेतमालाची खरेदी अधिकाधिक किंमती देऊन केली. पण त्या मालाच्या विक्रीच्या किंमती वाढवल्या नाहीत. कोळसा, खनिज तेल इत्यादी वस्तूंच्या किंमतीही उत्पादनखर्चापेक्षा कमी आहेत. त्यामुळे होणारं त्या उद्योगांचं नुकसान सरकारला भरून द्यावं लागतं. अशा अनेक कारणांमुळे सरकारच्या १९९० सालच्या वित्तव्यवहारातील तूट ५१०० कोटी युआन असल्याचं त्या लेखात म्हटलं आहे. शिवाय सरकारी उद्योगातील हिशेबात न दिसणारी तूट ५००० कोटी युआन आहे. सरकारी मालकीच्या उद्योगांकडून मिळणारं उत्पन्न सारखं घटतच चाललं आहे. पुन्हा सरकारी नोकरीतील माणसांची संख्या भरमसाठ वाढत चालली आहे. १९७९ साली ही संख्या दीड कोटी होती. आता ती २.८ कोटी झाली आहे.

एकंदरीत ज्या प्रकारच्या प्रश्नांना आपल्या सरकारला तोंड द्यावे लागत आहे, त्याच प्रकारच्या प्रश्नांना चीनला तोंड द्यावे लागत आहे. पण चीनची आर्थिक स्थिती आपल्यापेक्षा पुष्कळच बरी आहे. चीनची आर्थिक विकासाची गती ९ टक्के असल्याचे मी इतरत्र वाचलेले आहे. आपली आहे ५ टक्के. चीनमधल्या किंमती वाढल्या असल्या तरी आपल्या इतक्या वाढलेल्या नाहीत. त्यावर काबू ठेवण्यात सरकार अधिक यशस्वी झाले आहे आणि परकीय व्यापाराच्या बाबतीत चीनची निर्यात आयातीपेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच परकीय चलनाच्या बाबतीत त्या देशाची स्थिती मजबूत आहे.

पर्यटकांना आकर्षित करून अधिक परकीय चलन मिळविण्यासाठी चीनचे

खूप प्रयत्न चाललेले असतात. पर्यटनस्थळी उत्तम व्यवस्था ठेवण्याचा आणि सगळ्या सुखसोयी पुरविण्याचा चिनी सरकारचा प्रयत्न असतो. चीनचे अनेक भाग पर्यटकांना खुले नव्हते आणि नाहीत. पण अधिकाधिक भाग आपण खुले करीत आहोत असे या वृत्तपत्रात जाहीर करण्यात आलेलं मी वाचलं. चीनमधल्या बहुतेक हॉटेलांतल्या खोल्या अस्वच्छ असतात अशी तक्रार करणारं एका पर्यटकाचं पत्र या वृत्तपत्रात छापलेलं होतं.

चीनमध्ये भ्रष्टाचार नाही अशी कोणाची कल्पना असेल तर ती चुकीची आहे. हा भ्रष्टाचार छपविण्याचा चिनी सरकार प्रयत्न करीत नाही. भ्रष्टाचाराबाबतच्या बातम्या 'चायना डेली'मध्ये देण्यात आल्या होत्या. नवीन वर्षाच्या आणि तसेच वसंत ऋतूच्या आगमनाच्या स्वागतासाठी मोठ्या मेजवान्या करण्याची पद्धत चीनमध्ये आहे. अशा मेजवान्या सरकारी खर्चाने आयोजित केल्या जातात. त्यांना कम्युनिस्ट पक्षाचे व सरकारचे पदाधिकारी हजर राहतात, व त्या वेळी सरकारच्या पैशाने दिलेल्या भेटवस्तू स्वीकारतात. या मेजवान्यांवर एकट्या हुनान प्रांतात गेल्या वर्षी शासकीय विभागांनी व सरकारी उद्योगांनी १८ कोटी युआन म्हणजे ३.३ कोटी अमेरिकन डॉलर खर्च केले, असे या वृत्तपत्रातील बातमीत म्हटलेले आहे. या प्रांतात शिक्षणावर जेवढा खर्च होतो, त्याच्या तिप्पट ही रक्कम आहे. अशा प्रकारच्या मेजवान्यांवर दोन वर्षांपूर्वीच बंदी घालण्यात आली होती, तरी या मेजवान्या चालूच आहेत असं दिसतं. इतकंच नव्हे तर सरकारी खर्चाने इतरही बरीच चैनबाजी चालते. हे सगळे गैरव्यवहार बंद करण्याचा या प्रांतात शासकीय पातळीवर जोराचा प्रयत्न चालू आहे, असेही या बातमीत म्हटलेले आहे.

खालच्या पातळ्यांवर असा भ्रष्टाचार असल्यावर वरच्या पातळ्यांवर तो नसेल असे म्हणता येणार नाही. पण त्याचा उल्लेख चीनच्या वृत्तपत्रात होणं अर्थातच अशक्य आहे.

बँकांतही अफरातफरी चालतात. ह्यूचौ शहरातल्या एका स्थानिक बँकेतला अधिकारी आणि तिथला एक खासगी उद्योगाचा मालक यांनी दीड वर्षात पन्नास लाख युआनांची अफरातफर केली, अशी दुसरी एक बातमी या वृत्तपत्रात मी वाचली.

बेजिंगमध्ये सायकलींच्या बऱ्याच चोऱ्या होत असल्याचंही वृत्त या वृत्तपत्रात होतं.

इतरही भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणावर होतो. चीनमध्ये पैसे गुंतवायला निघालेल्या

मंडळींकडून चिनी अधिकारी पावलागणिक पैसा उकळतात अशा बातम्या चीनमध्ये नव्हे, पण बाहेर प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

तरी पण नित्याच्या जीवनात आपल्यापेक्षा तेथे भ्रष्टाचार कमी असावा, असा माझा ग्रह झाला.

तियानानमेन स्ववेअरमध्ये झालेल्या हत्याकांडानंतर चीन वाळीत पडल्यासारखा झाला आहे. शिवाय व्हिएटनाम व कम्बोडिया या देशात चीनविषयी विरोधी भावनाच आहे. भारताचे आणि चीनचे संबंधही १९६२ च्या चिनी आक्रमणानंतर दुरावलेलेच आहेत. इराकला पाठिंबा दिल्यामुळे कुवेत, सौदी अरेबिया इत्यादी देशही चीनवर नाराज आहेत.

ही परिस्थिती बदलण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे. मुख्यतः अमेरिकेशी आपले संबंध चांगले असावेत. ती मोठी बाजारपेठ आपल्याला उघडी असावी आणि तिच्या सदिच्छेमुळे आपल्याला जागतिक बँक व तत्सम वैक्तिक संघटना यांजकडून कर्जे मिळावी यासाठी चीन फार उत्सुक आहे. आम्ही तेथे गेलो असताना व्हिएटनामशी असलेले संबंध सुधारण्यात आले. त्यानंतर कम्बोडियातलं युद्ध संपुष्टात यावं व तेथे नवं सरकार सिंहनौक यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन व्हावं, अशा प्रयत्नांस चीनने हातभार लावला. चीननं अरबी आखातातील युद्धात सद्दाम हुसेन यांना काही प्रमाणात पाठिंबा दिला होता. त्यामुळे कुवेतचे अमीर नाराज होते. पण चीनने ही नाराजी दूर करण्यात यश मिळवलं होतं, आणि कुवेतचे अमीर आम्ही तेथे असताना चीनला येऊन गेले. ही त्यांची चालू वर्षातली दुसरी भेट. आर्थिक सहकार्याच्या काही योजनांना त्यांनी मान्यता दिली. चीनने जेवढी सद्दामची बाजू उचलून धरली होती, तेवढी काही आपण धरली नव्हती पण तरी कुवेतचे अमीर आपल्यावर रुष्टच आहेत. आम्ही तेथे असताना चीनमध्ये अमेरिकेचे परराष्ट्रमंत्री जेम्स बेकर यांच्या स्वागताची तयारी चालली होती आणि त्यानंतर चीनचे पंतप्रधान भारतात येणार होते. प्रतिकूल परिस्थितीत आपले परराष्ट्रीय धोरण कसं आखावं व अंमलात आणावं याचा चीनने एक वस्तुपाठच घालून दिला, असं म्हटलं पाहिजे. चीनच्या परराष्ट्रीय धोरणाची ही उद्दिष्टं व ती साध्य करण्यासाठी होणारे प्रयत्न यांचे दर्शन 'चायना डेली'त येणाऱ्या बातम्यांवरून आम्हाला घडत होतं आणि यापासून आपण पुष्कळ शिकण्यासारखं आहे, असं जाणवत होतं.

'चायना डेली'त पाकिस्तानविषयी पुष्कळ बातम्या दिल्या जात होत्या. हिंदुस्थानविषयीच्या बातम्या मात्र अगदीच तुरळक असायच्या. चीनने आपल्याशी

कितीही मैत्रीचा देखावा केला तरी चीनला पाकिस्तानशी अधिक मैत्रीचे संबंध ठेवणे हितावह वाटते हे आपण विसरता कामा नये. चिनी पंतप्रधानांच्या भारतभेटीच्या वेळी जी सदिच्छापूर्वक भाषणं होतील त्यांनी आपण भुलून जाता कामा नये.

सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात चीनमध्ये जे अतिरेक झाले, त्यांना सध्याच्या चीनच्या सरकारचा विरोध आहे. या अतिरेकांना माओची बायको आणि तिचे तीन समर्थक अशी चौघांची टोळी जबाबदार धरली जाते. या चौघांना पदच्युत करून तुरुंगात टाकण्यात आलं आणि डेंगने चीनसाठी नवं धोरण आखलं. हे अधिक उदार, व्यवहार्य आणि दरवाजे उघडणारं धोरण आहे.

सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात अनेक लेखकांचे आणि विचारवंतांचे हाल करण्यात आले. त्यांना दूर शेतांवर राबायला पाठविण्यात आलं. सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात जे अन्याय झाले त्यांच्या बाबतीत आता मोकळेपणानं लिहिलं जातं.

त्याचप्रमाणे अधिक उदार धोरणाचा पुरस्कार केला जातो. सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात टियान हान या नाटककाराचा इतका छळ करण्यात आला की, तो मृत्युमुखी पडला. त्याचा स्मृतिदिन आता साजरा केला जातो. त्याची केवढी तरी मोठी बातमी 'चायना डेली' मध्ये छापलेली होती.

दुसरी बातमी होती जौ गुओशिंग (Zhou Gouxing) या संशोधकाबद्दल. माणसाच्या उत्पत्तीबद्दल एक प्रदर्शन तो भरवीत होता. त्याला आपल्या प्रदर्शनात तीन बदल करण्यास सांगण्यात आले. 'Labour created man' हे एंजल्सचं वाक्य त्या प्रदर्शनात उद्धृत करावं ही एक सूचना. नग्न पुरुष व स्त्री यांची चित्रे दाखवू नयेत हा दुसरा बदल, आणि एका वर्गीकरणात काही फेरबदल करावे ही तिसरी सूचना. या तीनही सूचना त्यानं साफ अमान्य केल्या. यामुळे बराच वाद झाला, पण अखेर या तीनही सूचना धुडकावून लावून त्या विद्वान संशोधकाला आपले प्रदर्शन भरविता आलं.

सांस्कृतिक क्रांतीनंतर चीनचं धोरण पुष्कळच उदार झालं आहे हे खरं. पण अजूनही चीनमध्ये पुष्कळ दडपशाही चालते. शेकडो विरोधकांना या ना त्या मार्गानं कोर्टात न जाताच तुरुंगात टाकण्यात येतं. पण या गोष्टींचा उल्लेख मात्र या वृत्तपत्रात कोठेही नव्हता.

तांत्रिक व शास्त्रीय प्रगती आणि क्रीडाजगत याविषयीच्या बातम्यांना या वृत्तपत्रात महत्त्व होतं. आपले खेळाडू हरले म्हणजे चिनी लोक त्यांना फार नावं

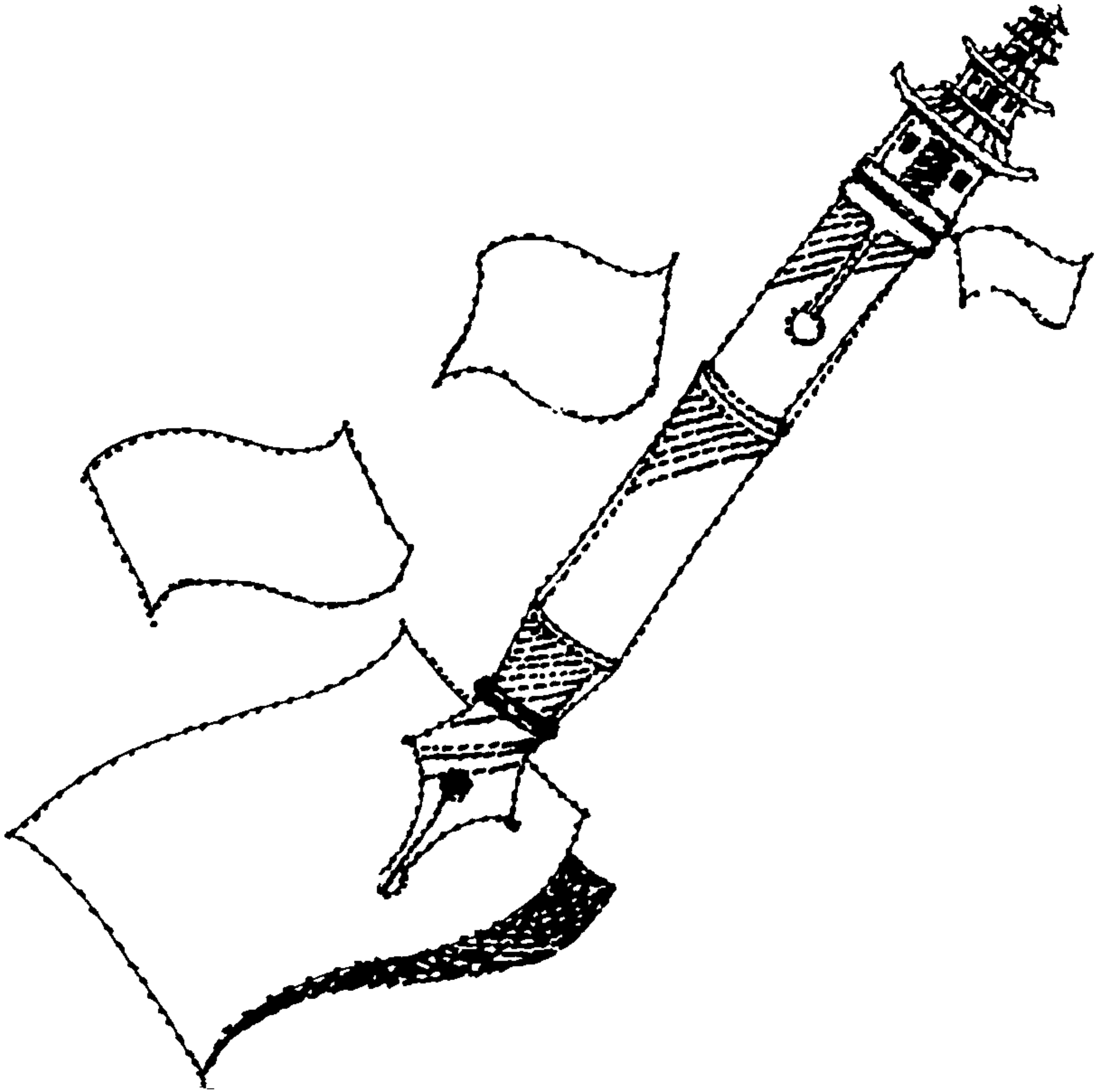
ठेवतात याबाबत एके ठिकाणी टीका करण्यात आली होती. याबाबतीत अधिक समंजस भूमिका घ्यावी असं सुचविण्यात आलं होतं.

चीनच्या सैन्यात आता सुशिक्षितांना घेतलं जात आहे. हेदेखील या वृत्तपत्रात आवर्जून सांगितलेलं मी वाचलं. माओला बुद्धिमंतांविषयी अविश्वास वाटायचा. कष्ट करणारा हाच खरा क्रांतीचा पुरस्कर्ता होऊ शकतो अशी त्याची भूमिका होती. ही भूमिका आता सोडून देण्यात आली आहे. संख्याबळावर भर देणाऱ्या चिनी सैन्याचं आता आधुनिकीकरण केलं जात आहे. त्यामुळेच सुशिक्षितांची त्यात भरती केली जात आहे.

‘चायना डेली’ या वृत्तपत्रात मला चीनचं जे दर्शन घडलं ते हे असं होतं. ते अपुरं होतं व फसवंही होतं हे खरं, पण तरी चीन व त्या देशातले लोक यांच्यावर पुष्कळ प्रकाश टाकणारं होतं.

□

साहित्यिकांच्या व प्राध्यापकांच्या भेटीगाठी : बेजिंग व शियान

आमच्या प्रतिनिधी मंडळातील सर्वच लेखकांनी इंग्रजीत उपलब्ध असलेलं चिनी साहित्य कमीअधिक प्रमाणात वाचलेलं होतं.

चिनी साहित्याचा परिचय करून घेणं, चिनी साहित्यिकांशी विचारविनिमय व चर्चा करणं आणि साहित्य क्षेत्रात परस्पर सहकार्याचे आणि देवाणघेवाणीचे काही कार्यक्रम ठरविण्याच्या दृष्टीने पूर्वतयारी करणं हा आमच्या चीन भेटीचा हेतू

होता. या भेटीचं सर्व नियोजन आणि व्यवस्था चिनी लेखक संस्थेनं (चायनीज रायटर्स असोसिएशन) केलेली होती. ही संस्था देशव्यापी आहे. तिचे केंद्रीय कार्यालय व पदाधिकारी अर्थातच बेजिंगमध्ये आहेत आणि तिच्या शाखा गावोगावी आहेत. आम्ही जेथे जेथे गेलो तेथे तेथे या संघटनेच्या शाखांनी आमची सर्व व्यवस्था केली. मात्र शांघायच्या साहित्यिकांनी सांगितलं की आमची संस्था आता चिनी लेखक संस्थेची शाखा नाही. ती स्वतंत्र आणि स्वायत्त आहे. विकेंद्रीकरणाची जी प्रक्रिया चीनमध्ये चालू आहे तिचा हा भाग दिसतो. काही प्रमाणात हे विकेंद्रीकरण केंद्र सरकारच्या संमतीनं होत आहे आणि काही प्रमाणात ते केंद्र सरकारला अगर केंद्रीय संघटनांना मान्य करावं लागत आहे असा माझा ग्रह झाला.

या संदर्भात बेजिंग येथे दि. २० नोव्हेंबरला झालेल्या एका सभेचा उल्लेख करायला हवा. ही सभा चायना फेडरेशन ऑफ लिटररी अँड आर्ट सर्कल्स या संस्थेनं भरवली होती. ही संस्था अर्थातच सरकारी असावी. या सभेला चीनचे मान्यवर लेखक व परकीय वकिलातीचे सांस्कृतिक अधिकारीही हजर होते. परदेशाशी अधिक प्रमाणात सांस्कृतिक देवाणघेवाण करणं चीनच्या समाजवादी संस्कृतीच्या तसेच चिनी कलावंतांच्या हिताचं आहे, अशी भूमिका त्या सभेत घेण्यात आली. या देवाणघेवाणीच्या कामात बिनसरकारी संघटना अधिक महत्त्वाचा वाटा उचलतील असंही या सभेत सांगण्यात आलं.

यावरून चीनमधील सांस्कृतिक वातावरण अधिक मुक्त होत आहे, तेथील कलावंतांना अधिक स्वातंत्र्य मिळणार आहे असा भास होतो. हा केवळ भासच की ह्यात काही सत्याचाही अंश आहे ते सांगणे कठीण. पण चीनमध्ये येण्यापूर्वी मी जर्मनीत जाऊन आलो होतो, आणि तियानानमेनच्या हत्याकांडानंतर चीनमधून ज्यांना पळावं लागलं होतं असे काही लेखक व कवी मला बर्लिनमध्ये आणि अन्यत्र भेटले होते. त्यांच्या बोलण्यावरून चीनमध्ये खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य असं फारसं नाही असा माझा ग्रह झाला होता.

चिनी लेखक संस्था ही सरकारी पैशावर चालते आणि त्या संस्थेच्या बेजिंगमधल्या कार्यवाहांनी आम्हाला असं सांगून टाकलं की, ती चिनी कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली कार्य करते. यामुळे संस्थेच्या स्वरूपाविषयी कोणत्याही संदेहाला जागा राहिली नाही. शांघायच्या लेखकांनी जी स्वतंत्र लेखक संघटना स्थापन केल्याचं आम्हाला सांगितलं ती देखील सरकारी पैशावर चालणारी आहे. फक्त ती प्रांतिक सरकारच्या पैशावर चालते इतकाच फरक.

३८ / चीन : एक अपूर्व अनुभव

रशियामध्ये जसा पुस्तकांचा प्रचंड खप होतो असं आपण ऐकतो तसा चीनमध्ये होत नाही असं दिसून आलं. पुस्तकाच्या हजारो प्रती खपल्या आणि लेखक श्रीमंत झाला ही अद्भुत कथा तेथे कधी प्रत्यक्षात येत नाही. खरं म्हणजे तेथे प्रतींच्या विक्रीवरून लेखकाला मानधन मिळत नाही. ते शब्दसंख्येवरून मिळते. सिनेमासाठी जरी कथा घेतली तरी फारच थोडे पैसे मिळतात. एका लेखकाने आपल्या कथेवर सिनेमा निघाला तेव्हा आपल्याला केवळ ८०० युआन मिळाले असं आम्हाला सांगितलं.

आमच्याकडच्या गुलशन नंदासारख्या लोकप्रिय लेखकांना, वसंत कानेटकरांसारख्या नाटककारांना किंवा यशस्वी पटकथालेखकांना किती पैसे मिळतात ते आम्ही चिनी लेखकांना सांगितलं, तेव्हा त्यांचे डोळे चमकले. इतके रुपये म्हणजे किती अमेरिकन डॉलर्स असा प्रश्न त्यांनी मनात हिशोब जुळविण्यासाठी विचारला. अमेरिकन डॉलर्समध्ये देखील काही भारतीय लेखक चांगले पैसे मिळवितात असं त्यांना आढळून आलं. अर्थात आम्ही त्यांना हे देखील सांगून टाकलं की असे सुदैवी लेखक फारच थोडे असतात आणि बहुतेक लेखकांना चरितार्थ चालविण्यासाठी इतर व्यवसाय करावे लागतात. बहुतेक चिनी लेखकांची हीच स्थिती आहे. पण त्यांना साहित्याशी संबंधित अशा नोकऱ्या चिनी लेखक संघटना प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे देते. याचा अर्थ असा की, साहित्यिकांची एक नोकरशाही निर्माण झालेली आहे, आणि लेखक त्या नोकरशाहीत समाविष्ट होतात. मला तरी ही गोष्ट इष्ट वाटली नाही. अर्थात सगळ्याच लेखकांना अशा नोकऱ्या मिळत नसाव्यात. दुय्यम ठरलेल्या अनेक लेखकांना इतर प्रकारच्या नोकऱ्या कराव्या लागत असणार.

शांघायच्या लेखकांबरोबर झालेल्या चर्चेत आम्हाला असं सांगण्यात आलं की, चीनमध्ये नाटकं फारशी होत नाहीत. व्यावसायिक रंगभूमी अस्तित्वातच नाही. मुलांसाठी तेथे नाटकं अगर नाटिका केल्या जातात, पण त्यादेखील व्यावसायिक रंगभूमीवर होत नाहीत. व्यावसायिक रंगभूमी जशी महाराष्ट्रात आहे तशी भारतात इतरत्र कोठेही नाही. त्यामुळे साहजिकच या रंगभूमीविषयी मला माहिती विचारण्यात आली. मी ती सांगितली तेव्हा चिनी लेखकांना पुष्कळ कौतुक आणि कुतूहल वाटलं. त्यांनी या रंगभूमीविषयी बरेच प्रश्न विचारले. विशेषतः सुट्टीच्या दिवसांत मुलांसाठीदेखील नाट्यप्रयोग व्यवसाय म्हणून केले जातात याचं त्यांना विशेष आश्चर्य वाटलं. चिनी लेखकांच्या भारतभेटीत त्यांनी मुंबईला यावं म्हणजे

या रंगभूमीवरच्या कलावंतांच्या त्यांच्या भेटीगाठी घडवून आणता येतील, असं मी त्यांना सांगितलं.

चिनी लेखक संस्था लेखकांना अनेक प्रकारे साहाय्य करते. त्यांना प्रवास अगर अभ्यास करायचा असला तर त्याची सोय ही संस्था करते. परदेशातील लेखक व प्रकाशक यांच्याशी संपर्क साधायला मदत करते. संस्थेच्या सभासदांना अर्थातच प्रतिष्ठा असते, आणि त्यामुळे अनेक फायदे होऊ शकतात. पुस्तकांचे प्रकाशन मात्र ही संस्था करीत नाही. ते काम वेगवेगळ्या प्रकाशन संस्था करतात. या संस्था अर्थातच सरकारी असणार. पण प्रत्येक प्रांतात वेगवेगळ्या प्रकाशन संस्था असाव्यात असं दिसलं.

माझ्या इंग्रजीतल्या विनोदी लेखनाचं 'क्रेझी बॉम्बे' हे पुस्तक मी हॉंगकौच्या हु युद्धिंग या प्राध्यापकांना दिलं. त्यांना ते आवडलं आणि ते भाषांतरित करण्याची परवानगी त्यांनी मागितली. मी अर्थातच ती दिली. त्यांनी ताबडतोब एका प्रकाशन संस्थेशी संपर्क साधला आणि त्या संस्थेने असं पुस्तक प्रकाशित करण्यात आपल्याला रस आहे असं त्याला सांगितलं. प्रत्यक्षात पुढे काय होईल कोण जाणे ! कारण त्या पुस्तकातल्या काही लेखांत मी नेहमी करतो तशी समाजवाद्यांची टवाळी आहे. चिनी प्रकाशकाला ती मानवेल की नाही याची मला शंका वाटते. पण सरकारी मालकीच्या प्रकाशन संस्थेत इतक्या झटकन एखादा निर्णय घेतला जावा याचं मला आश्चर्य वाटलं.

आम्ही गेलो त्या प्रत्येक शहरात लेखकांच्या आणि आमच्या गाठीभेटी झाल्या. शिवाय चिनी लेखक संस्थेच्या त्या गावातील शाखेचा कार्यवाह पुष्कळसा वेळ आमच्या बरोबर असायचा. बेजिंगला आम्हाला लेखक संस्थेचे पदाधिकारी भेटले. त्यांनी आम्हाला पुष्कळ माहिती दिली. हिंदी-चिनी सहकार्य वाढविण्याच्या संदर्भात आम्ही केलेल्या सूचनांचा विचार करण्याचं आश्वासन दिलं, परंतु त्यांच्याशी बोलताना आम्हाला असं जाणवलं होतं की आपण एका नोकरशाहीच्या घटकाशी बोलत आहोत. साहित्यिकांशी आपण संवाद करतोय असं वाटत नव्हतं. कदाचित हा आमचा दोष असेल. आम्हाला त्यांच्याशी नीट संवाद साधता आला नसेल. अर्थात हा पुष्कळसा परिस्थितीचा दोष असणं शक्य होतं, कारण आम्हाला चिनी साहित्याविषयी आणि त्यांना भारतीय साहित्याविषयी फारशी माहिती नव्हती. खरं म्हणजे आमच्यापैकी एकानं तरी जितकं भाषांतरित चिनी साहित्य वाचलं होतं तितक्या प्रमाणात भारतीय साहित्याशी त्यांचा परिचय नव्हता. पण एकंदरीत

साहित्यिकांशी बोलल्याचं समाधान काही आम्हाला मिळालं नाही.

त्यांच्याशी बोलताना एक फरक मात्र मला तीव्रतेनं जाणवला. चीनमध्ये अल्पसंख्याकांच्या अनेक भाषा आहेत. पण त्या भाषा बोलणारे लोक एकंदर लोकसंख्येच्या दहा-बारा टक्केच आहेत. बाकीचे सर्व लोक एकच भाषा बोलतात. या भाषेची रूपं प्रांतोप्रांती वेगवेगळी आहेत, आणि एका भागातल्या लोकांना दूरच्या दुसऱ्या भागातील भाषा कळणं कठीणही जातं. पण या सगळ्या लोकांची चित्रमयी लिपी एकच आहे, आणि त्या लिपीत लिहिलेलं सगळ्यांनाच कळू शकतं. म्हणजे एका भागातल्या लोकांची दुसऱ्या भागातल्या लोकांना न कळणारी चिनी भाषा त्या लिपीत लिहिली म्हणजे दोन्ही भागांतल्या लोकांना कळू शकते. लिपी चित्ररूप असल्याचा हा फायदा असावा. एवढ्या प्रचंड देशातल्या जवळजवळ नव्वद टक्के लोकांची भाषा व लिपी एकच असावी हा मोठा चमत्कारच आहे. पुरातन काळात हे घडून यावं ही घटनाच अद्भुत आहे. चिनी संस्कृतीनं आणि राज्यकर्त्यांनी हा चमत्कार कसा घडवून आणला याचं मला अतिशय कुतूहल वाटलं. कारण भारतीय संस्कृतीला हा चमत्कार भारतात घडवून आणता आणला नाही आणि ख्रिस्ती युरोपियन संस्कृतीला तो युरोपातही घडवून आणता आला नाही.

बेजिंगमध्ये आम्ही पेकिंग विद्यापीठाच्या हिंदी विभागाला भेट दिली. या विद्यापीठातल्या विद्यार्थ्यांनीच लोकशाहीची मागणी केली होती आणि तियानानमेन स्ववेअरमध्ये मोठी निदर्शनं केली होती. त्यामुळे या विद्यापीठाविषयी आम्हाला फार कुतूहल वाटत होतं. विद्यापीठाच्या आवाराचा विस्तार प्रचंड आहे. आत पुष्कळ झाडी आहे. एक नाव नसलेला तलाव आहे. (नाव नसणं हेच त्याचं वैशिष्ट्य) आणि ठिकठिकाणी विखुरलेल्या इमारतींत विद्यापीठाचे निरनिराळे विभाग आहेत.

विद्यापीठाच्या द्वाराशी पहारेकरी होते आणि परवाना असल्याशिवाय कोणालाही आत जाऊ देऊ नव्हतं. आमची गाडी त्यांनी आडवली आणि आत प्रवेश मिळविण्यासाठी आमच्याबरोबर असलेल्या दुभाष्याचं काम करणाऱ्या मुलीला त्या पहारेकऱ्यांशी थोडीफार हुज्जत घालावी लागली.

या विद्यापीठातल्या यू डायून या कर्पोरेटिव्ह लिटरेचरच्या प्राध्यापकांशी माझा पत्रव्यवहार झालेला होता. त्यामुळे मी त्यांची चौकशी केली. पण त्या वेळी ते परदेशी गेलेले होते. आम्ही हिंदी विभागाच्या इमारतींच्या जवळ गेलो तेव्हा आमचं स्वागत करायला वयोवृद्ध प्राध्यापक चिंग लिंग हाव हे पुढे आले आणि भारतीय पद्धतीनं नमस्कार करून त्यांनी आमचं स्वागत केलं. आपल्या अभ्यासात

गढलेले, विनम्रपणे ज्ञानाची उपासना करणारे जे विद्वान असतात त्यांतले ते विद्वान होते. त्यांच्याविषयी विद्यार्थ्यांत आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांतही फार आदर दिसला. त्यांचं बोलणं फार मृदू आणि आर्जवी होतं. हिंदुस्थानात ते अनेकदा येऊन गेलेले होते.

ते ज्येष्ठ असले तरी विभागप्रमुख नाहीत असं कळल्यामुळे आम्हाला आश्चर्य वाटलं. त्यांच्या मानानं पुष्कळच तरुण असलेले प्राध्यापक जांग शुआंगु हे भारतीय भाषा व संस्कृती विभागाचे प्रमुख होते. हे पद आळीपाळीने विभागातल्या निरनिराळ्या प्राध्यापकांना दिलं जातं असं आम्हाला सांगण्यात आलं. पण नंतर एकानं खासगी संभाषणात असं सूचित केलं की प्रा. जांग हे विभागप्रमुख होते याला हे एवढंच कारण नव्हतं. शासनाला वा पक्षाला ते अधिक आपले व विश्वसनीय वाटत असावे. या विद्यापीठातल्या विद्यार्थ्यांनी केलेला उठाव लक्षात घेता आम्हाला ही गोष्ट पुष्कळच संभवनीय वाटली.

हिंदी विभागाचं काम कसं चालतं त्याविषयी आम्ही बरेच प्रश्न विचारले. हिंदी भाषेतल्या काही ग्रंथांचं चिनी भाषेत भाषांतर करण्याचे काही प्रकल्प तेथे चालतात. हिंदी-चिनी शब्दकोशाचंही काम चाललेलं होतं किंवा झालेलं होतं. मला नीटसं आठवत नाही पण रामचरितमानसचे भाषांतर प्रा. चिंग लिंग हाव यांनी केल्याचं आम्हाला सांगण्यात आलं, निदान मला तसं वाटतं. इतरही काही संशोधन तिथं चालतं.

परंतु एकंदरीत परकीय भाषांच्या अभ्यासात हिंदीला दुय्यमच स्थान होतं असा माझा ग्रह झाला. हिंदी ही भाषा फारच थोडे विद्यार्थी अभ्यासासाठी निवडतात असं आम्हाला सांगण्यात आलं. पुन्हा केवळ हिंदीचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी नगण्यच असतात. बहुतेक इंग्रजी आणि हिंदी किंवा अन्य एखादी भाषा आणि हिंदी यांची निवड करतात. याचं कारण अगदी साधं होतं. ज्या कारणामुळे आपली मुलं मराठी माध्यमाऐवजी इंग्रजी माध्यमाची निवड करतात, त्याच कारणामुळे चिनी विद्यार्थी हिंदी घेत नाहीत. हिंदी घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना नोकऱ्या मिळत नाहीत, हेच ते कारण. या नोकऱ्या मिळणार एक तर भारतीय अगर चिनी दूतावासात किंवा या दोन देशांत व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांत. असा व्यापार आधी फारसा नाहीच. शिवाय असा आंतरदेशीय व्यापार करणाऱ्या कंपन्या हिंदीऐवजी इंग्रजीचाच उपयोग करतात. मग हिंदी घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना नोकऱ्या कशा मिळणार ! भारतीय पर्यटकही चीनमध्ये फारसे जात नाहीत आणि चिनी पर्यटक भारतात येत नाहीत,

आणि समजा अशी ये-जा वाढली तरी हिंदीपेक्षा इंग्रजीचाच वापर अधिक होणार हे उघड होतं.

आता चिनी पंतप्रधानांच्या भारतभेटीनंतर दोन्ही देशांतले आर्थिक व अन्य व्यवहार वाढले तर हिंदीला थोडेफार बरे दिवस येतील. पण आमची मराठी भाषा चिनी विद्यापीठाच्या खिजगणतीतही येणार नाही.

विद्यापीठातल्या हिंदी घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आमच्या भेटीसाठी बोलावलं होतं. पण गंमत अशी की आमच्यापैकी दोघेच हिंदी भाषा उत्तम जाणणारे होते. मी जुजबी हिंदीत बोलून वेळ मारून नेली. पण इतरांना आणि नंतर मलाही इंग्रजी भाषा वापरणं सोईस्कर वाटलं. बहुतेक विद्यार्थ्यांनी इंग्रजी भाषाही अभ्यासासाठी निवडली होती, आणि त्यांना हिंदीपेक्षा इंग्रजीच अधिक चांगली येत होती. त्यामुळे हिंदी न येणाऱ्यांना देखील विद्यार्थ्यांशी संवाद साधता आला.

भारतीय साहित्याविषयी आम्ही त्या विद्यार्थ्यांना माहिती दिली. चिनी साहित्याविषयी त्यांचे प्राध्यापक बोलले. मग विद्यार्थ्यांचे छोटे-छोटे गट आमच्यापैकी प्रत्येकाजवळ येऊन बसले आणि अधिक मोकळेपणानं आम्ही बोललो.

हिंदी भाषा शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांत विद्यार्थिनीच अधिक होत्या. त्यांत भारतीय चेहऱ्याशी मिळतीजुळती चेहरेपट्टी असलेली एक गोड दिसणारी तिबेटी मुलगी होती. तिच्याशी बोलावं आणि तिबेटमधल्या परिस्थितीची माहिती करून घ्यावी असं फार वाटत होतं पण ते काही तेथे शक्य नव्हतं.

तेथल्या हिंदी ग्रंथालयात आम्हाला नेण्यात आलं. तेथे खूप मोठा ग्रंथसंग्रह होता. आमच्यापैकी ज्यांच्या पुस्तकांची भाषांतरे हिंदीत झालेली होती त्यांना आपापले भाषांतरित ग्रंथ तेथे पाहायला मिळाले.

नंतर आम्ही विद्यापीठाच्या आवारात थोडेसे हिंडलो. नाव नसलेल्या तलावाजवळ बसून प्रीतीच्या भाषेचा कसा अभ्यास होतो ते आम्हाला सांगण्यात आलं. आता लौकरच हा तलाव पूर्णपणे गोठेल आणि त्यावर विद्यार्थी स्केटिंग करायला लागतील अशीही माहिती आम्हाला मिळाली. हा तलाव गोठण्याला इतकं महत्त्वं असावं याचं एक कारण होतं. बेजिंगमध्ये थंडी कडाक्याची पडते. पण बर्फ फारसं पडत नाही. त्यामुळे स्केटिंग फक्त अशा तलावातच करता येतं.

या विद्यापीठात गेल्याच वर्षी असंतोषाचा मोठा स्फोट झाला होता. पण आता मात्र सारं कसं शांत शांत दिसत होतं. आम्ही खासगी बोलण्यात चौकशी केली तेव्हा आम्हाला असं कळलं की, असंतोष व्यक्त करण्याचा कोणताच मार्ग उपलब्ध

नसल्यामुळे तो दिसत नाही, पण आत तो खदखदतो आहेच.

विद्यापीठातल्या प्राध्यापकांना पगार किती असा प्रश्न आम्ही साहजिकच केला. तेव्हा हा पगार अत्यंत कमी असतो असं कळलं. एका प्राध्यापकानं हा पगार २०० युआनच्या आसपास असतो असं सांगितलं. आमच्या मोटारीच्या ड्रायव्हरचा पगारही साधारणतः तेवढाच होता. बुद्धिजीवी वर्गाविषयी माओच्या मनात संशय होता. अंगमेहनत करणाऱ्यांइतके ते सच्चे क्रांतीचे समर्थक नसतात असं त्याला वाटायचं. कदाचित त्यामुळे प्राध्यापकांचे पगार कमी असावेत.

पगार वाढविण्यासाठी झगडणाऱ्या आपल्या प्राध्यापकांच्या संघटनांचे नेतृत्व मार्क्सवाद्यांच्या हाती आहे असं ऐकतो. या मार्क्सवादी नेत्यांनी चिनी प्राध्यापकांचे पगार वाढविण्यासाठी पुढे सरसावायला हवं.

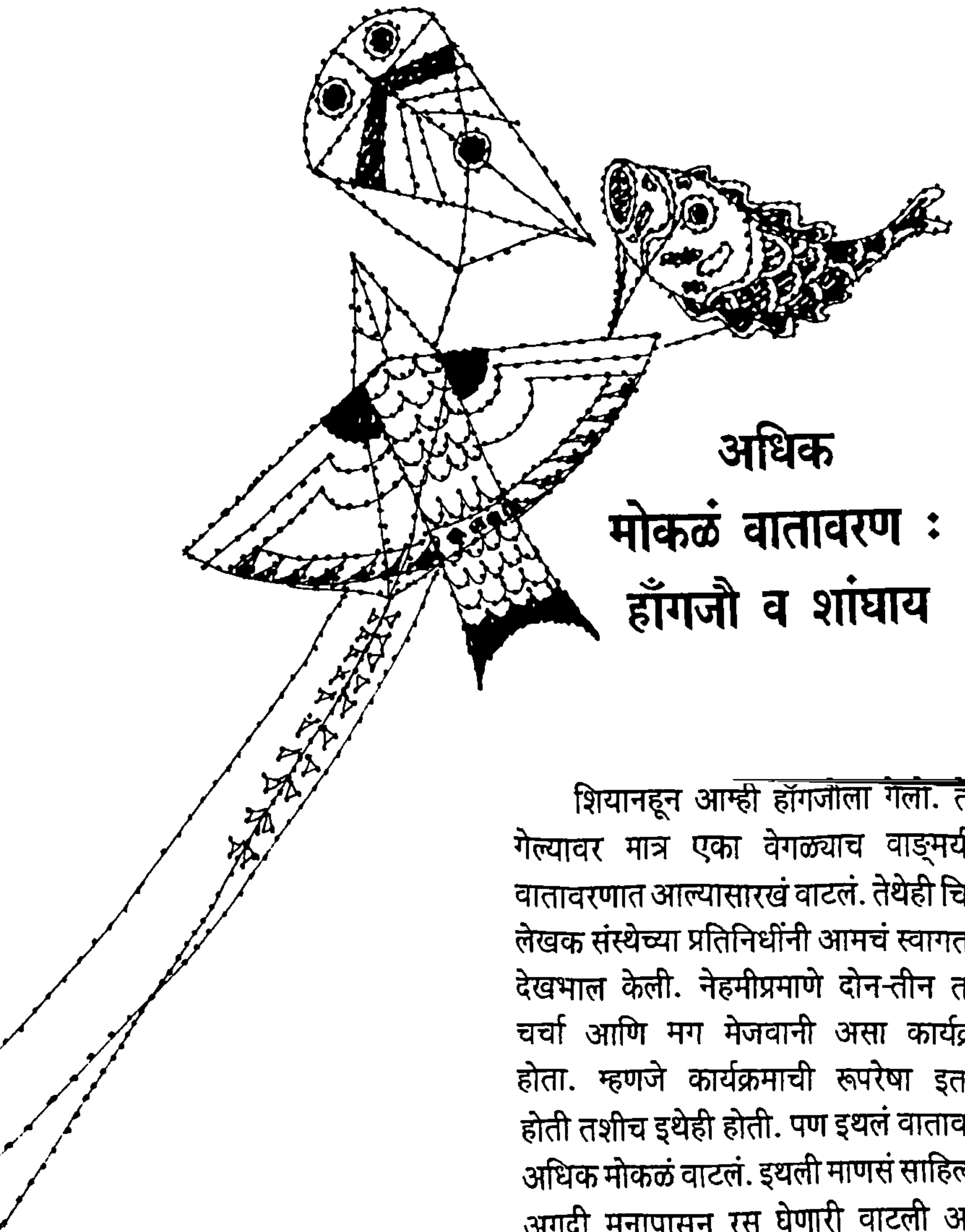
शेवटी हिंदी विभागातल्या प्राध्यापकांनी अगदी प्रवेशद्वारापर्यंत येऊन अगत्यपूर्वक आम्हाला निरोप दिला. ते वृद्ध प्राध्यापकही तेथपर्यंत आले होते. चिनी लेखक संस्थेच्या प्रतिनिधींशी झालेली गाठभेट जशी औपचारिक वाटली तशी ही विद्यापीठाला दिलेली भेट वाटली नाही. या मंडळींना भारताची अधिक माहिती होती, आणि भारताविषयी अधिक आत्मीयता होती. या विभागात शिकविण्यासाठी डॉ. डर्बास या दिल्लीतील हिंदीच्या प्राध्यापकांना येथे आणलेलं होतं. ते अर्थातच या भेटीच्या वेळी हजर होते. त्यामुळे आम्हाला अधिकच मोकळं वाटलं. चिनी विद्यार्थ्यांची शिस्त आणि अभ्यासूपणा यांचे ते कौतुक करीत होते.

बेजिंगहून आम्ही शियानला गेलो. तेथेही चिनी लेखक संस्थेच्या प्रतिनिधींनी आमचं चांगलं आगतस्वागत केलं. तेथल्या लेखकांशीही आम्ही दोन-तीन तास चर्चा केली, आणि नंतर अर्थातच ती दोन तास चालणारी मेजवानी झाली. येथेही माहिती वगैरे भरपूर मिळाली. पण चर्चा व वातावरण पुष्कळसं औपचारिक होतं. ही चर्चा चालू असताना चक्क आपल्याकडे जातात तसे दिवे गेले. त्यामुळे एकदम भारतात असल्यासारखं वाटलं. मला तर कलकत्यात एका मेजवानीच्या वेळी दिवे गेल्यामुळे जो बेरंग झाला होता त्याची आठवण झाली, आणि मग कोण कोणाचं अनुकरण करीत आहे असा प्रश्न पडला. तलाव क्षेत्रात पाऊस न पडल्यामुळे विजेच्या निर्मितीत तुटवडा पडला आहे असं आम्हाला सांगण्यात आलं. दिवे गेल्यामुळे खोलीतला हीटरही बंद पडला आणि शियानच्या कडाक्याच्या थंडीत मी चांगलाच गारठलो. आणखी एक गोष्ट आठवते म्हणजे मेजवानीच्या वेळी संस्थेच्या उपाध्यक्षांनी केलेला आग्रह. मी त्यांच्या शेजारीच बसलो होतो. त्यांच्या दुसऱ्या

४४/ चीन : एक अपूर्व अनुभव

बाजूला वीरेंद्रकुमार भट्टाचार्य बसले होते. आम्हाला टेबलावरच्या बश्यांतल्या वस्तू घेणे अवघड जातं आहे असं पाहून ते स्वतः उत्साहाने आलेला प्रत्येक पदार्थ आमच्या दोघांच्या पानात स्वहस्ते वाढत होते.

□

अधिक मोकळं वातावरण : हॉगजौ व शांघाय

शियानहून आम्ही हॉगजौला गेलो. तेथे गेल्यावर मात्र एका वेगळ्याच वाड्मयीन वातावरणात आल्यासारखं वाटलं. तेथेही चिनी लेखक संस्थेच्या प्रतिनिधींनी आमचं स्वागत व देखभाल केली. नेहमीप्रमाणे दोन-तीन तास चर्चा आणि मग मेजवानी असा कार्यक्रम होता. म्हणजे कार्यक्रमाची रूपरेषा इतरत्र होती तशीच इथेही होती. पण इथलं वातावरण अधिक मोकळं वाटलं. इथली माणसं साहित्यात अगदी मनापासून रस घेणारी वाटली आणि भारताविषयी त्यांना पुष्कळ माहिती होती. शिवाय आत्मीयताही होती.

हे सगळं वातावरण एका वृद्ध चिनी

प्राध्यापकांनी निर्माण केलेलं होतं. त्यांचं नाव होतं वेयफंग जियांग (Wei Feng Jiang). टागोरांनी नोबेल पारितोषिक मिळाल्यावर जेव्हा चीनला भेट दिली तेव्हा त्यांनी चिनी लोकांना व विशेषतः साहित्यिकांना फार प्रभावित केलं. त्यांचं नाव अजूनही चिनी साहित्यिकांना परिचित आहे आणि त्यांचं साहित्य आजही चीनमध्ये वाचलं जातं. आपल्या चीनला दिलेल्या भेटीत टागोरांनी चिनी लेखकांना आणि तरुणांना आपल्या विश्वभारती विद्यापीठात येण्याचं आमंत्रण दिलं. ते स्वीकारावसं अनेक तरुणांना वाटत होतं. पण 'पुढे काय' हा प्रश्न पडल्यामुळे कोणी ते स्वीकारायला पुढे सरसावेना. पण तरुण किंवा खरं म्हणजे पोरसवदाच वेय फंग मात्र पुढे सरसावले आणि विश्वभारतीत त्यांनी सहा वर्षं काढली. त्यांपैकी एक किंवा दोन वर्षं नेहरूंची कन्या इंदिरा त्यांच्या वर्गात होती. या कालावधीत त्यांनी एकदा गांधीजींच्या आश्रमाला भेट दिली व तेथे काही दिवस ते राहिले. १९३७ साली जेव्हा जपानने चीनवर आक्रमण केलं तेव्हा वेय फंग पुन्हा मायदेशाला परतले. परंतु त्यानंतर आजपर्यंत त्यांना भारताविषयी आणि टागोरांविषयी विलक्षण आत्मीयता वाटत आलेली आहे. त्यामुळे त्यांना सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात फार हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. पण भारताविषयीची आत्मीयता त्यांनी कायम ठेवली. भारतातल्या मंडळींशी त्यांचा पत्रव्यवहार चालू असतो. मध्यंतरी ते भारतात येऊन गेले तेव्हा त्यांचा गौरवही करण्यात आला.

हॉंगजौला त्यांनी अनेक वर्षं निन वो विद्यापीठात प्राध्यापक म्हणून काम केलं. आता त्यांचं वय ऐशीच्या पुढे आहे. पण अजून तब्येत चांगली आहे. हॉंगजौला प्राध्यापक म्हणून काम करताना त्यांनी टागोरांच्या साहित्याची भाषांतरं केली. इतरही ग्रंथलेखन केलं. पण मला त्यापेक्षाही जर कोणती गोष्ट महत्त्वाची वाटली असेल तर हॉंगजौच्या विद्यार्थ्यांवर व साहित्यिकांवर त्यांनी पाडलेला प्रभाव. हॉंगजौला गेल्यापासून हा प्रभाव आम्हाला जाणवत होता.

हॉंगजौच्या विमानतळावर आमचं स्वागत करायला हु युद्धिंग (Hu YuQing) हे हॉंगजौ विद्यापीठातले प्राध्यापक आले होते. चिनी भाषा आणि साहित्य हा त्यांच्या अध्यापनाचा विषय. त्यांनी इंग्रजीत लिहिलेला भारतीय साहित्यशास्त्रावरचा एक लेख आम्हाला वाचायला दिला. पण इंग्रजी इतकं चांगलं येत असून त्यांना इंग्रजीत बोलता येत नव्हतं. कारण सवय नव्हती. ते भारतीय साहित्यशास्त्र व चिनी साहित्य-शास्त्र यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात गुंतलेले होते. त्यामुळे सतत आमच्या सहवासात राहून या विषयावर आमच्याशी चर्चा करण्याकरिता धडपडत

होते. आपल्या लेखाविषयी त्यांनी आमची प्रतिक्रिया समजून घेतली आणि नंतर साहित्यशास्त्राच्या तुलनात्मक अभ्यासासाठी तयार केलेली पुस्तकांची यादी त्यांनी आम्हाला दाखवली व तिच्यात काय भर घालणं आवश्यक आहे, कोणती पुस्तकं अधिक महत्त्वाची ते त्यांनी आम्हाला विचारलं. आमच्यात या विषयातले जे विशेष जाणकार होते त्यांनी या बाबतीत त्यांच्याशी चर्चा करून सूचना केल्या.

हु युद्धिंग हे वेय फंग या वृद्ध प्राध्यापकांच्या भारतप्रेमानं प्रभावित झालेले होते. पुढे हाँगजौच्या साहित्यिकांशी जेव्हा आमची चर्चा झाली तेव्हा तेथे उपस्थित असलेले चिनी साहित्यिक व साहित्याचे अभ्यासक हे प्रा. हुंचे विद्यार्थी आहेत असं आम्हाला आढळून आलं आणि तेदेखील भारतीय साहित्य आणि साहित्यशास्त्र यात विलक्षण रस घेणारे होते. त्यातल्या बहुतेकांना इंग्रजी येत होतं. त्यामुळे चर्चा सुलभ झाली आणि खूप रंगली. त्यांच्या अभ्यासात शक्य ते सगळं साहाय्य देण्याचं आश्वासन आम्ही त्यांना दिलं.

या चर्चेच्या वेळी एक चिनी लेखिका उपस्थित होती. चर्चेत तिनं फारसा भाग घेतला नाही, पण चर्चा संपली तेव्हा तिनं वेय फंग या वृद्ध चिनी प्राध्यापकांविषयी आपल्याला काही सांगायचं आहे असं सांगितलं आणि मग लिहून आणलेलं निवेदन वाचून दाखविलं. सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात जेव्हा रेड गार्ड धुमाकूळ घालत होते आणि अनेकांना तुरुंगात अगर शेतावर काबाडकष्ट करण्यास पाठविण्यात येत होतं, तेव्हा प्रा.वेय फंग यांचे किती विलक्षण हाल करण्यात आले ते तिनं सांगितलं. त्यांचा गुन्हा इतकाच होता की, ते विश्वभारतीत शिकले होते आणि भारतीय संस्कृतीविषयी त्यांना आत्मीयता वाटत होती. काहीसं धिटार्डनंच ती हे बोलत होती, असं मला वाटलं. कारण आतापर्यंत असं कोणी आमच्याशी बोललं नव्हतं. तिचं ते बोलणं ऐकून माझ्या अंगावर तर काटा उभा राहिला. एखाद्या तत्त्वज्ञानानं पछाडलेली माणसं किती क्रूर होऊ शकतात ते मी अनेकदा वाचलं होतं. पण आता त्या छळाचं एक उदाहरण माझ्या डोळ्यांसमोर उभं होतं. चर्चा संपल्यावर भोजनाच्या वेळी आम्ही वेय फंग यांना या हालअपेष्टांविषयी विचारलं. तेव्हा ते म्हणाले, “या विषयावर मी विशेष काही बोलत नाही. पण माझा गुन्हा इतकाच होता की, मी भारतात राहिलो होतो आणि भारताविषयी मला आत्मीयता वाटत होती.”

आता मात्र वेय फंग यांना सन्मानपूर्वक वागवण्यात येतं असं आम्हाला दिसलं. अनेक महत्त्वाच्या संस्थांचे ते सदस्य अफ़र सल्लागार आहेत.

हा मनुष्य इतका साधा आणि निरभिमानी होता की, आपलं भाषण त्यांनी इंग्रजीत लिहून आणलं होतं. त्या भाषणाच्या सुरुवातीला ते म्हणाले, “मी आता म्हातारा झालो आहे. त्यामुळे उगीच बडबडत सुटतो. तसं होऊ नये म्हणून मी माझं भाषण लिहून आणलं आहे. नंतर ‘चर्चा’ संपल्यानंतर गप्पागोष्टी चाललेल्या असताना ते म्हणाले, “मी काही फार मोठा विद्वान अगर एखाद्या विषयातला तज्ज्ञ नाही. पण सांस्कृतिक क्षेत्रात मोकळेपणाने देवाण-घेवाण व्हावी, यासाठी मी धडपडत असतो.”

आमची चर्चा संपत आली तेव्हा हॉंगजौच्या चिनी लेखक संस्थेचे अध्यक्ष (किंवा कदाचित उपाध्यक्ष असतील) तेथे आले. त्यांनी एक छोटंसं भाषण करून आपल्याविषयी व आपण संपादन करित असलेल्या वाङ्मयीन नियतकालिकाविषयी माहिती दिली. पण एकंदर चर्चेत मानाचं स्थान होतं ते वेय फंग यांनाच.

सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात जे अतिरेक झाले त्याबद्दल सारे चिनी लोकच प्रतिकूल आहेत. सध्याचे कम्युनिस्ट राज्यकर्तेदेखील प्रतिकूल आहेत. या अतिरेकांबद्दल चौघांच्या टोळीला (द गँग ऑफ फोर) जबाबदार धरण्यात येतं. त्यांच्याशी झालेल्या संघर्षात डेंग विजयी झाला आणि त्यांना पदच्युत करून तुरुंगात टाकण्यात आलं. त्यामुळे या अतिरेकांच्या विरुद्ध बोलणं हा काही गुन्हा नाही, पण तरी आतापर्यंत तसं कोणी बोललं नव्हतं आणि आता मात्र कोणीतरी मोकळेपणानं त्याबाबत बोलत होतं.

हॉंगजौ हे बेजिंगच्या आग्नेयीला आहे आणि शांघायच्या नैर्ऋत्येला आहे. चीनचा हा भाग सुपीक आणि संपन्न आहे. बेजिंगची त्याच्यावरची पकड तितकीशी घट्ट नसावी.

हॉंगजौहून आम्ही शांघायला गेलो. तेथे तर बेजिंगची पकड अधिकच ढिली असावी, असा माझा ग्रह झाला. कारण तेथल्या लेखक संस्थेतल्या पदाधिकाऱ्यांनी आम्हाला सांगितलं, ‘आमची शांघाय रायटर्स असोसिएशन’ ही चिनी लेखक संस्थेची शाखा नाही. आमची संस्था स्वतंत्र आहे.

त्या संस्थेतर्फे आमचं स्वागत करायला सून नावाचे लेखक आले होते. ते उंच होते आणि त्यांच्या चालण्या-बोलण्यात एक वेगळा रुबाव अगर घरंदाजपणा अगदी सहजतः होता. हा वेगळेपणा कुठून आला असावा असा मी विचार करित होतो आणि शोधकपणे त्यांच्याकडे पाहात होतो. पुढे त्यांच्याबरोबर आम्ही एक संग्रहालय पाहायला गेलो, तेव्हा त्यातल्या एका मौल्यवान वस्तूकडे बोट दाखवीत ते म्हणाले,

“ही वस्तू माझ्या कुटुंबियांनी या संग्रहालयाला भेट म्हणून दिली आहे.” अशीच आणखी एक वस्तू त्यांनी दाखवली.

तेव्हा मी म्हटलं, “म्हणजे तुमचं घराणं संपन्न असावं.”

त्यांनी उत्तर दिलं, “हो, कम्युनिस्ट राजवट येण्यापूर्वी आमचं घराणं संपन्न होतं. आमच्या मालकीचे काही उद्योग होते.”

तेव्हा कोणी तरी म्हटलं की, “हे पूर्वाश्रमीचे भांडवलदार आहेत.”^१

तेव्हा मी म्हटलं, “हाय रे देवा, म्हणजे तुमचे इथे भलतेच हाल झाले असणार. तुम्ही चीन सोडून हाँगकाँग अगर सिंगापूरला कसे गेलात नाही ?”

यावर ते म्हणाले, “माझ्या कुटुंबातली माणसं गेली. माझी आई आणि बहीण हाँगकाँगला गेल्या. त्या दोघी तेथे राहतात आणि कॅनडातही राहतात.”

“मग तुम्ही का इथे राहिलात ?”

ते म्हणाले, “मी आहे लेखक. चिनी भाषेत मी लिहितो. चिनी लेखकांन चीनमध्येच राहावं, असं मला वाटलं म्हणून मी राहिलो.”

कम्युनिस्ट विचारसरणी त्यांना मान्य असावी आणि म्हणून ते चीनमध्ये राहिले असावेत, असाही विचार माझ्या मनात आला. पण कम्युनिस्ट विचारसरणी मान्य असली तरी पूर्वाश्रमीच्या भांडवलदारांकडे संशयानेच पाहिलं जाणं अपरिहार्य होतं आणि सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात तर असा माणूस गुन्हेगारच समजला जात असावा.

मी म्हटलं, “सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात तुमचे नक्कीच हाल झाले असणार.”

तेव्हा ते मान हलवून कोरडेपणानं म्हणाले, “हो. मला शेतावर काबाडकष्ट करायला पाठवलं होतं. साडेतीन वर्षे मी तेथे होतो.”

इतक्या थंडपणे हा माणूस हे सांगू कसं शकतो, यांचं आश्चर्य करीत मी त्याच्याकडे बघतच राहिलो.

पुढे शांघाय रायटर्स असोसिएशनच्या प्रतिनिधींशी बोलताना, असं आढळून आलं की, त्यांतल्या इतर काहींनीही शेतावर काबाडकष्ट करायला रवानगी करण्यात आली होती. त्यांपैकी एक म्हातारी लेखिका म्हणाली, “मी मात्र एक महिन्यातच परत आले. कारण शेतावर रवानगी केल्यावर माझी प्रकृती इतकी ढासळली की मी मरेन, असं तेथल्या लोकांना वाटलं. म्हणून मला परत पाठविण्यात आलं.”

क्रांतीपूर्वी शांघाय हे परदेशाशी होणाऱ्या व्यापाराचं मोठं केंद्र होतं. आताही तेथे वाढत्या प्रमाणावर परदेशी व्यापार चालतो आणि त्यात खूपच वाढ होणार आहे. कारण शांघायला आता खास आर्थिक विभागाचा दर्जा देण्यात आला आहे. म्हणजे येथे आर्थिक जीवनावरचे निर्बंध खूपच सैल होणार आहेत आणि परदेशी भांडवलाच्या गुंतवणुकीला मोकळीक राहणार आहे.

साहजिकच शांघायच्या लेखकांचा बाहेरच्या जगाशी अधिक संबंध होता. तेथले तीन लेखक तरी परदेशात ये-जा करणारे होते. शेतावरून एका महिन्यातच परत पाठविण्यात आलेल्या म्हातान्या लेखिकेची मुलगी अमेरिकेत लॉस अँजलिसला राहात होती. तिला भेटायला ही लेखिका अमेरिकेला जात-येत असते. दुसरी एक लेखिका तेथे होती. तिच्या काही कादंबऱ्यांची इंग्रजी भाषांतरं अमेरिकन प्रकाशकांनी प्रकाशित केली होती.

या लेखकांशी आम्ही खूप मनमोकळी चर्चा केली. इतरत्र ज्याप्रमाणे चिनी लेखकांना टागोरांच्या पलीकडे भारतीय साहित्याची माहिती नव्हती तशीच इथेही नव्हती. मी त्यांना म्हटलं, “टागोर हे तर धोर लेखक आहेतच, पण त्यांचे समकालीन व नंतरचे असे इतरही चांगले लेखक आहेत. त्यांचा परिचय चिनी रसिकांना व्हावा, असा प्रयत्न आपण करायला हवा.”

या बाबतीत मतभेद होण्याचा प्रश्नच नव्हता. भाषांतराचा मोठा कार्यक्रम हाती घेणं आवश्यक आहे, ही गोष्ट आमच्या चीन भेटीत अशी पुन्हा-पुन्हा अधोरेखित होत होती.

चिनी बालवाङ्मय, बालरंगभूमी, ऐतिहासिक कथा-कादंबऱ्या, विनोदी लेखन, आधुनिक चिनी कविता इत्यादी विषयांवर आमचं बरंच बोलणं झालं. आमच्या देशात काय चाललं आहे तेदेखील आम्ही स्थूलपणे त्यांना सांगितलं.

असं बोलणं चाललेलं असताना चीनच्या मुक्तीनंतर चिनी साहित्यात काय झालं हे सूत्ररूपानं एका चिनी लेखिकेनं सांगितलं. तिच्या म्हणण्याप्रमाणे मुक्तीनंतर पाच निरनिराळ्या लेखकांच्या पिढ्या चीनमध्ये झाल्या.

पहिली पिढी जुन्या चिनी लेखकांची. यांपैकी अनेकांची टागोरांशी भेट झाली होती. टागोरांनी त्यांना कमी अधिक प्रमाणात प्रभावित केलं होतं. अर्थात पाश्चात्य लेखकांचाही त्यांच्यावर प्रभाव होताच.

मुक्तीचं सर्वांनीच स्वागत केलं. पण कम्युनिस्ट विचारसरणी मात्र त्यातल्या काहींना मान्य नव्हती. समाजाची जी नवी घडण होत होती, तिच्याविषयी त्यांच्या

मनात अनेक शंका होत्या.

दुसरी पिढी क्रांती झाली तेव्हा ऐन तारुण्यात असलेल्या लेखकांची. क्रांतीबद्दल त्यांच्या संमिश्र भावना होत्या. क्रांतीमुळे आपण काही तरी मोलाचं गमावलंही आहे, असं त्यांना वाटत होतं. या लेखकांचे सांस्कृतिक क्रांतीच्या पूर्वीच्या काळातही पुष्कळ हाल झाले.

तिसरी पिढी मुक्तीनंतरच्या काळात ज्यांनी तारुण्यात पदार्पण केलं अशा लेखकांची. यांचे सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात अतोनात हाल झाले. यामुळे त्यांना सामाजिक प्रश्नांविषयी लिहिण्याऐवजी जीवनाचे जे मूलभूत प्रश्न आहेत, मानवी अस्तित्वाशीच निगडित असलेले प्रश्न आहेत, त्यांच्याविषयी लिहावं असं वाटू लागलं.

१९८० नंतर डेंगच्या कारकीर्दीत वातावरणात जो मोकळेपणा आला तो अनुभवणारी चौथी पिढी. पाश्चात्य साहित्याशी या पिढीचा अधिक संबंध येऊ लागला व त्याचा प्रभावही त्या पिढीवर पडू लागला.

पाचवी पिढी, अगदी अलीकडची. तियानानमेन स्ववेअरच्या हत्याकांडात सापडलेले लेखक तिच्या मनात असावे. पण त्याबद्दल ती अधिक काही बोलली नाही.

अर्थात प्रवासाच्या धांदलीत जी त्रोटक टिपणं मी घेतली त्यावरून आणि आठवणीवरून मी हे लिहित आहे. ही बाई इंग्रजीत बोलली, पण चिनी लोकांचे इंग्रजी उच्चार आपल्याला नीटसे कळत नाहीत. त्यामुळे तिनं काय सांगितलं ते जसंच्या तसं मी इथं सांगितलं आहे असं मी म्हणू शकणार नाही.

एवढं मात्र खरं की ती पुष्कळ मोकळेपणानं बोलत होती. इतक्या मोकळेपणानं चीनमधल्या लेखकांना बोलता येत असेल, अशी माझी कल्पना नव्हती.

सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात लेखकांना ज्या हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या त्याविषयी अनेक लेखकांनी लिहिलेलं आहे, असं मला सांगण्यात आलं. आम्हाला भेटलेले पूर्वाश्रमीचे भांडवलदार साहित्यिक सून यांनीही या हालअपेष्टांवर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, असं त्यांनी आम्हाला सांगितलं. त्यांची ऐतिहासिक कादंबरीची व्याख्या व्यापक दिसली. अगदी अलीकडे घडलेल्या घटनांवरही लिहिलेल्या कादंबऱ्या ऐतिहासिक असतात, असं त्यांचं म्हणणं. हाँगकाँगमध्ये राहणाऱ्या चिनी लोकांच्या जीवनावरही त्यांनी कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत. शिवाय ज्यांना कोणीही ऐतिहासिक कादंबऱ्या म्हणेल अशा प्राचीन चिनी सम्राटांच्या

काळावरही त्यांनी कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत. सम्राटांच्या जुलुमाविरुद्ध चिनी शेतकऱ्यांनी व एकंदर जनतेने दिलेला 'लढा' हा त्यापैकी अनेक कादंबऱ्यांचा विषय आहे. या विषयावरच्या कादंबऱ्या वर्तमान परिस्थितीच्या संदर्भातही वेगळंच काही सूचित करू शकतील व लेखकाचा कदाचित तोच हेतू असू शकेल, असा विचार माझ्या मनात तरळून गेला.

चीनमध्ये बालरंगभूमी आहे, पण ती व्यावसायिक नाही आणि प्रौढांसाठी नित्य व्यावसायिक नाटकं होत नाहीत असं आम्हाला सांगण्यात आलं. बालसाहित्यात बोधावर फार भर देणं इष्ट नाही, असाही एक विचार मांडण्यात आला.

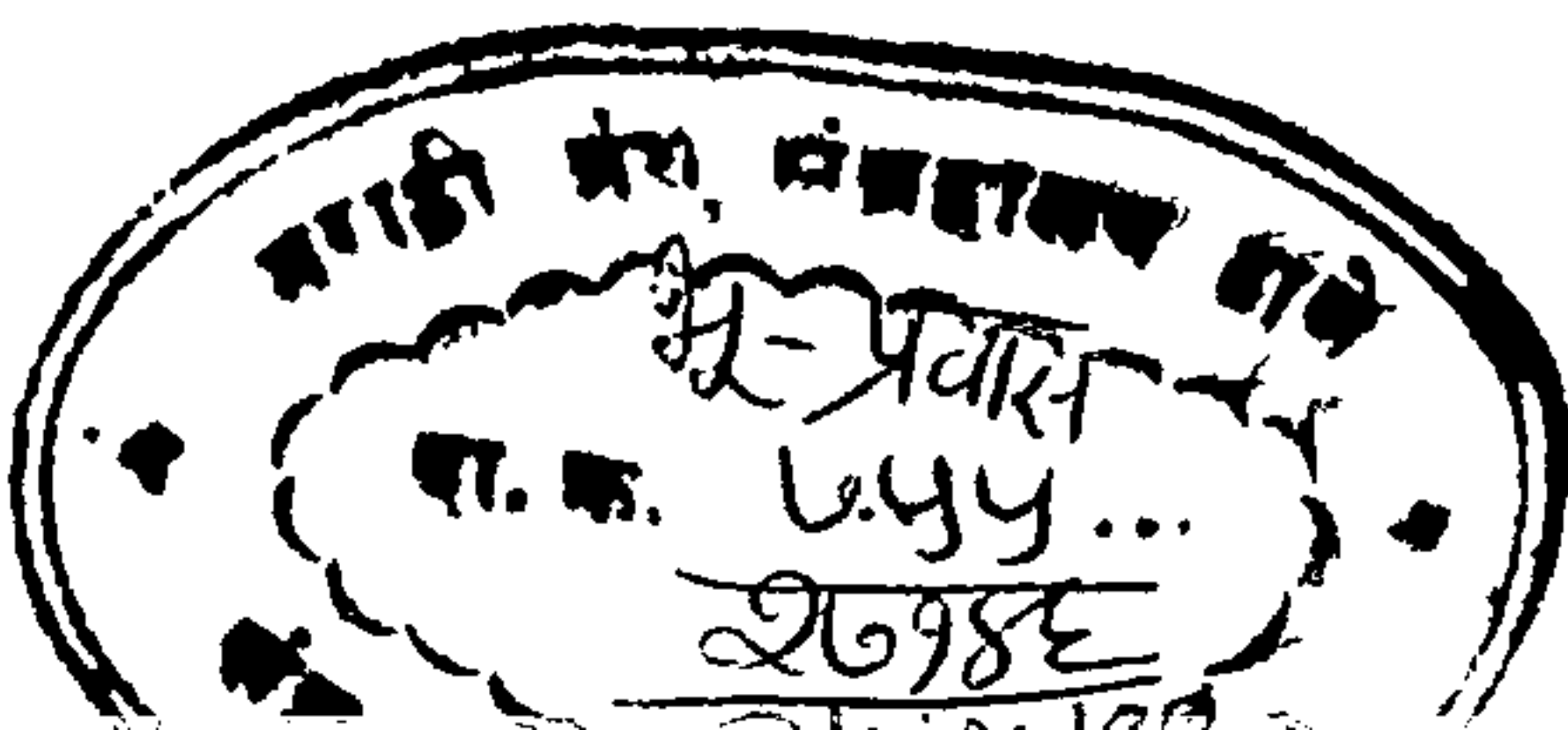
ज्या लेखिकेच्या कादंबऱ्या इंग्रजीत भाषांतरित झालेल्या होत्या तिनं असं सांगितलं की, सामाजिक प्रश्नांवर लिहिण्यात मला रस वाटत नाही. माणसं, त्यांच्या जीवनाचे मूलभूत प्रश्न यांत मला रस आहे, असं ती म्हणाली.

एका वृद्ध कवींनी हे नवे कवी फार दुर्बोध असं काही लिहितात अशी तक्रार केली. त्यामुळे लोक कविता वाचेनासेच झाले आहेत, असं त्यांनी सांगितलं. त्यांना आपला सात्त्विक संताप थोडक्या शब्दात व्यक्त करणं फार कठीण जात होतं. आमच्या महाराष्ट्रातही कवींवर अशीच टीका होत होती व होते असं मी त्यांना सांगितलं.

शांघाय लेखक संस्था सरकारी पैशावर चालते. शांघायच्या लेखकांचा चरितार्थ साहित्यक्षेत्रात त्यांना देण्यात आलेल्या नोकऱ्यांवर चालतो, लेखनाच्या मानधनावर चालू शकत नाही, असं मला सांगण्यात आलं. तेव्हा अशा परिस्थितीत अपरिहार्यपणे शासनाचा व सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षाचा तुमच्यावर प्रभाव पडत नाही का ? असा प्रश्न मी विचारला. त्यावर कम्युनिस्ट पक्षाशी आमचा फारसा संबंध येत नाही, असं मला सांगण्यात आलं.

खरंच तसं असेल अशी मला आशा वाटते. एकंदरीत माझ्या अपेक्षेपेक्षा हॉंगकौ व शांघाय येथील लेखक आमच्याशी खूपच मोकळेपणानं बोलले.

□

चिनी सम्राटांचं बेजिंग

चीनमध्ये आम्ही पहिल्याने उतरलो ते बेजिंगला. विमानतळावरून शहराकडे जाणारा रस्ता प्रशस्त होता. हा प्रशस्तपणा बेजिंगमध्ये वावरताना सतत प्रत्ययाला येत होता. अर्थात आम्ही बेजिंगच्या राजरस्त्यावरून मुख्यतः हिंडलो. जुन्या बेजिंगमध्ये किंवा बेजिंगच्या गल्लीबोळात काही गेलो नाही. मात्र चौकशी केल्यावर असं कळलं की पूर्वीपासून बेजिंगचे रस्ते प्रशस्तच आहेत. अगदी बाराव्या शतकातदेखील बेजिंगमध्ये दक्षिणोत्तर जाणारे मुख्य रस्ते चांगले पंचवीस मीटर रुंद होते, आणि त्यांना छेद घेऊन पूर्वपश्चिम जाणारे छोटे रस्तेदेखील ६ ते ७

मीटर रुंदीचे होते. म्हणजे प्रशस्तपणा तर होताच पण रस्त्यांची आखणी आणि शहराची रचनादेखील नीटनेटकी होती. त्या रचनेमागे काही एक योजना होती. शहर कसं तरी वाढत गेलेलं नव्हतं. जुन्या बेजिंगचं हे वैशिष्ट्य नव्या बेजिंगमध्ये देखील कायम ठेवण्यात आलेलं आहे. पण बाकी मात्र नवं बेजिंग पूर्णपणे आधुनिक आहे. जुन्या बेजिंगमधील स्थापत्याचे संस्कार तर सोडूनच द्या पण त्याची छायादेखील नव्या बेजिंगवर पडलेली मला आढळली नाही. नव्या दिल्लीचे स्थापत्य मोगलांच्या दिल्लीच्या स्थापत्याशी नाव सांगणारं आहे. जुनी परंपरा आपल्यात सामावून घेण्याचा नव्या दिल्लीने जाणूनबुजून प्रयत्न केलेला आहे. तसा प्रयत्न नव्या बेजिंगमध्ये मला आढळला नाही. निदान डोळ्यांत भरला नाही.

नवं बेजिंग जुन्या बेजिंगशी असं फटकून राहणारं असलं तरी नव्या राज्यकर्त्यांनी जुनं बेजिंग सुरक्षित ठेवलं आहे. तेथील जुन्या वास्तूंची देखभाल उत्तम प्रकारे करण्यात येते. पर्यटक आणि त्यांच्याजवळचे डॉलर किंवा अन्य परकीय चलन यांना आकर्षित करण्याची विलक्षण शक्ती या जुन्या बेजिंगमध्ये आहे हे या राज्यकर्त्यांना निश्चितच माहित आहे, आणि आजकाल तरी परकीय चलन मिळवायला हे अतिशय उत्सुक आहेत.

हे नवं बेजिंग आणि जुनं बेजिंग यांची भेट होते ती तियानानमेनच्या विस्तीर्ण चौकात. या चौकानं पन्नास हेक्टर जमीन व्यापलेली आहे. बेजिंगच्या केंद्रस्थानी असलेला हा चौक जगातला सगळ्यात मोठा चौक आहे की नाही ते काही मी निश्चितपणे सांगू शकणार नाही, पण जगातल्या फार मोठ्या चौकात त्याची गणना होईल, असं मात्र निःसंदेहपणे म्हणता येईल. मॉस्कोचा रेड स्क्वेअर खूप गाजलेला आहे, पण तियानानमेनच्या तुलनेत तो खूपच लहान आहे. रोमचा सेंट पीटर्स चौक निश्चितच अधिक रेखीव, बांधेसूद आणि सुंदर आहे, पण तियानानमेन चौकापेक्षा तो देखील खात्रीनंच लहान आहे.

या चौकाच्या उत्तरेला सर्वसामान्यांना प्रवेश नाकारणारी मजबूत तटबंदीच्या आड वसलेली आणि भूतकालीन सम्राटांचं वसतिस्थान असलेली राजनगरी आहे. त्या नगरीचं तियानान प्रवेशद्वार या चौकाच्या सन्मुख उभं आहे. तियानान म्हणजे स्वर्गीय शांती. सम्राटांच्या राजनगरीच्या मजबूत तटबंदीच्या प्रमुख प्रवेशद्वाराचं नाव स्वर्गीय शांती प्रवेशद्वार असावं यात काही उपरोध आहे, असं चिनी सम्राटांना वाटत नसावं.

एकेकाळी सर्वांना प्रवेश नाकारणारं हे प्रवेशद्वार आता सर्वांना खुलं आहे.

कारण राज्यकर्ते आता तेथे वास्तव्य करीत नाहीत. पण प्रवेश नाकारण्याची परंपरा मात्र चालू आहे हे गेल्या वर्षी तियानान चौकात घडलेल्या भीषण हत्याकांडानं स्पष्ट केलं आहे. त्या हत्याकांडानं ही परंपरा लाल रंगानं अधोरेखित केली आहे. एवढं रक्त तेथे वाहिलं तरी त्या चौकाचं नाव कायम आहे. अजूनही तो स्वर्गीय शांतीचा चौक आहे.

उपरोध इथेच संपत नाही. या तियानान प्रवेशद्वारावर एक भलं मोठं चित्र आहे. ते आहे माओचं. ते चित्र तेथे लावण्यात राज्यकर्त्यांचा काय हेतू आहे, त्यांना काय सांगायचं आहे ते तर स्पष्टच आहे, पण त्यांच्या मनात नसलेल्याही अनेक गोष्टी ते चित्र सांगतं हे राज्यकर्त्यांच्या लक्षात येतं की नाही कोण जाणे.

एकेकाळी हा चौक लाल तटबंदीनं वेढलेला होता. त्याचा वापर राजदरबारातली माणसं करीत असत. पण चिनी प्रजासत्ताकाची स्थापना झाल्यानंतर भिंती पाडल्या गेल्या, चौकाचा खूप विस्तार करण्यात आला आणि तो सर्वांना खुला करण्यात आला. त्याचा विस्तार आता इतका मोठा आहे की, त्यात पाच लाख माणसं सहज जमू शकतात.

या चौकाच्या पश्चिमेला ग्रेट हॉल ऑफ द पीपल म्हणजे जनतेचं भव्य सभास्थान आहे. येथे नॅशनल पीपल्स काँग्रेसच्या म्हणजे जनतेच्या राष्ट्रीय संसदेच्या बैठका होतात. या चौकाच्या पूर्वेला दोन राष्ट्रीय संग्रहालयं आहेत. एक आहे चिनी इतिहासाचं दर्शन घडविणारं, आणि दुसरं आहे चिनी क्रांतीचं दर्शन घडविणारं. चौकाच्या दक्षिणेला आहे माओ शेडॉंग सभागृह. चौकाच्या अगदी मध्यभागी नव्हे, पण थोडासा एका बाजूला आहे, जनतेच्या शूर वीरांचा स्मृतिस्तंभ. तियानान गेटच्या मनोऱ्याच्या लगतच चांग आन (Chang an) या नावाचा केवढा तरी प्रशस्त रस्ता आहे. तो साठ ते सत्तर मीटर रुंद आहे. पूर्व पश्चिम जाणारा हा सहा हजार मीटर लांबीचा रस्ता पूर्वेचं जियांगओ प्रवेशद्वार आणि पश्चिमेचं फुक्सिंग प्रवेशद्वार जोडतो. एकेकाळी हा रस्ता तियानान प्रवेशद्वारासमोर एक भिंत बांधून रहदारीला बंद करण्यात आला होता. पण १९९७ साली राज्यक्रांती होऊन जेव्हा चिंग घराणातल्या सम्राटांची सत्ता संपुष्टात आली तेव्हा ही भिंत पाडण्यात आली आणि हा रस्ता रहदारीला खुला करण्यात आला. आता या प्रशस्त महामार्गाच्या दुतर्फा अनेक सरकारी इमारती आहेत.

असा हा तियानान मेन चौक ! अनेक राजघराण्यांचा उदयास्त त्याने पाहिलेला आहे. खुद्द माओचा देखील उदयास्त त्याने पाहिला आणि त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा

अस्त तो आता पाहतो आहे. तेथले माओचे चित्रही मूकपणे आणि असहायपणे तो अस्त पाहात आहे.

आता खुल्या असलेल्या तियानानमेन प्रवेशद्वारातून आत गेलं म्हणजे आपण चिनी सम्राटांच्या राजनगरीत प्रवेश करतो. या दरबारी वास्तूंच्या मागे त्यांचे राहण्याचे राजवाडे आहेत. तेथे प्रथम दर्शन घडतं दरबाराच्या मुख्य इमारतीचं. या प्रमुख वास्तूच्या दुतर्फा अनेक इमारती आहेत. त्यांत अनेक दरबारी मंडळी, नातलग आणि सेवकवर्ग यांची राहण्याची आणि कामकाजाची सोय केलेली आहे. ह्या सर्व इमारतीत १०,००० खोल्या आहेत. प्रमुख इमारतींच्या समोर मोठाली फरसबंद प्रांगणे आहेत आणि हे सर्व बांधकाम नीट देखभाल केल्यामुळे आजही चांगल्या अवस्थेत आहे. आपल्या देशातल्या पुष्कळशा जुन्या वास्तू कशा उद्ध्वस्त अगर नष्ट झाल्या आहेत ते या वास्तू पाहताना मला आठवत होतं आणि खंत वाटत होती.

राजवाड्यांचे बांधकाम पंधराव्या शतकाच्या सुरुवातीला करण्यात आलं. दगड-विटांच्या भव्य आणि सुंदर इमारती बांधण्यात चिनी वास्तुतज्ज्ञ अत्यंत वाकबगार होते. पण अशी माणसं हाताशी असूनही चिनी सम्राटांनी आपल्या राजधानीतल्या या सर्वांत महत्त्वाच्या इमारतीचं बांधकाम लाकडी केलेलं आहे. हे असं त्यांनी का केलं असावं असा मला प्रश्न पडला. शेकडो वर्षे टिकतील अशा इमारती आम्ही लाकडाच्याही बांधू शकतो असं का त्यांना दाखवून घायचं होतं ? अथवा आमचं साम्राज्य इतकं बलाढ्य आहे की, लाकडाच्या ज्वालाग्राही इमारतीतही आम्ही निःशंकपणे राहतो असं त्यांना लोकांच्या निदर्शनाला आणायचं होतं ? की लाकडी बांधकाम अधिक सुंदर असतं असं त्यांना वाटत होतं ? या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे सापडली नाही, पण त्या इमारतींची भव्यता, प्रमाणबद्धता, सजावट आणि सौंदर्य यांनी मात्र मी अत्यंत प्रभावित झालो. चिनी सम्राट बरेवाईट कसेही असतील, पण त्यांना अभिजात सौंदर्यदृष्टी होती, एवढं मात्र खरं. ही सौंदर्यदृष्टी केवळ त्यांची नव्हती. तिच्यामागे चीनची संपन्न सांस्कृतिक आणि कलात्मक परंपरा होती.

या राजनगरीत गेल्यावर पहिल्याने दृष्टीत पडते ती ठेंहडेन भव्य इमारत. हॉल ऑफ सुप्रीम हार्मनी असं या इमारतींच्या नावाचं इंग्रजी भाषांतर केलं जातं. याचं समाधानकारक मराठी भाषांतर मला तरी अजून करता आलेलं नाही. हार्मनीला काय म्हणावं ? एकात्मता ? संमेलन ? सुसंगती ? सुसंवाद ? काही सुचत नाही.

दिल्लीच्या दिवाण-ए-आमसारखी ही इमारत आहे. या इमारतीच्या समोर एक विस्तीर्ण फरसबंद प्रांगण आहे. ठेंगण्या नक्षीदार दगडी भिंतीनं त्याच्या सीमारेषा आखलेल्या आहेत. त्या प्रांगणाचा आकार आणि विस्तार इमारतीच्या आकाराशी आणि विस्ताराशी तोल साधणारा आहे. इमारतींची भव्यता अधोरेखित करणं, तिच्या सौंदर्याला उठाव देणारी एक चौकट निर्माण करणं, तिच्याकडे प्रेक्षकांना इतमामानं घेऊन जाणं, तिची प्रतिष्ठा वाढविणं, तिच्या भोवतालचा आणि तिच्यावर पडणारा प्रकाश अधिक तजेलदार आणि लखलखीत करणं आणि सैनिकांना अगर दुय्यम दर्जाच्या मानकऱ्यांना त्यांच्या पायरीवर ठेवून दरबारातल्या समारंभात सहभागी करून घेणं इत्यादी गोष्टी हे विस्तीर्ण प्रांगण साधत होतं.

उंच संगमरवरी चौथऱ्यावर ही इमारत उभी आहे. त्याच्या उंचीनं त्या इमारतीला प्रांगणापासून तोडू नये, फक्त अलग करावं म्हणून हा चौथरा तीन पायऱ्यांनी आपली उंची गाठतो आणि त्यातल्या प्रत्येक पायरीवर छोटी नक्षीकाम केलेली संगमरवरी भिंत आहे. इमारतीचा व चौथऱ्याचा आडवा विस्तार डोळ्यांत खुपू नये अगर ओकाबोका वाटू नये म्हणून हे संगमरवरी नक्षीकाम केलेलं आहे. इमारतीचा दर्शनी भाग पिंजरेच्या रंगाचा आहे. तिचं छप्पर आहे ते इमारतीची उंची अधोरेखित करतं, पण ती ओकीबोकी वाटू नये अशीही व्यवस्था करतं. छपराचा हिरवा रंग, प्रांगणाच्या आणि इमारतीच्या रंगांशी संगती साधतो आणि त्याबरोबरच इमारतीला, सौम्य रूप देतो. राजसत्तेच्या ताकदीचं प्रदर्शन करणं, तिच्याविषयी भय निर्माण करणं हा त्या इमारतीचा उद्देश असावा असं दिसत नाही. तिच्याविषयी आदर, दबदबा आणि आत्मीयता निर्माण करणं हा हेतू दिसतो. इमारतीच्या उंचीपेक्षा तिची रुंदी मोठी ठेवलेली आहे आणि ती छपराच्या व चौथऱ्याच्या रचनेत अधोरेखित केलेली आहे. यामुळे त्या इमारतीतला दरबार पुष्कळ खाशा मानकऱ्यांना आणि समोरच्या रुंद आणि विस्तीर्ण प्रांगणातील अनेक दुय्यम श्रेणीतल्या सेवकांना आपल्यात सामावून घेऊ शकतो. अवाढव्य चिनी साम्राज्याच्या प्रतिनिधींना स्वतःशी जोडू शकतो. सम्राटाचं वैभव आणि सैनिकी सामर्थ्य याचं प्रदर्शन करणं शक्य करतो.

ठेंहडेन या दरबारी सभागृहाचा उपयोग सम्राटांचे भव्य समारंभ पार पाडण्यासाठी होत असे. या समारंभाच्या वेळी सम्राट सभागृहाच्या मध्यभागी आपल्या सिंहासनावर स्थानापन्न होत असत. हे सिंहासन दोन मीटर उंचीच्या एका चौथऱ्यावर विराजमान झालेलं असे. त्याला वेढणारे सहा लाकडी स्तंभ सोनेरी आहेत.

५८ / चीन : एक अपूर्व अनुभव

आणि त्यांच्यावर सोनेरी ड्रॅगन्स (त्यांना सुसरी म्हणता येत नाही) कोरलेल्या आहेत. बाकीचे खांब पिंजरेच्या रंगाचे आहेत. सिंहासनाच्या जवळ ड्रॅगननी सुशोभित केलेलं एक टेबल आहे.

या ठेंहडन राजसभागृहाच्या मागे एक विस्तीर्ण प्रांगण अगर चौक आहे आणि त्याच्यापलीकडे आहे चुडहडेन राजसभागृह. मोठ्या समारंभाच्या तालमी आणि पूर्वतयारी तेथे होत असे. शिवाय खास स्वरूपाच्या गाठीभेटी, बैठकी, विचारविनिमय इत्यादी कामकाजही तेथे होत असे. थोडक्यात म्हणजे दिवाण-ए-खास सारखीच ही इमारत आहे.

या चुडहडेन राजसभागृहाच्या मागे पुन्हा एक प्रांगण अगर चौक आहे आणि त्याच्या पलीकडे आहे बौहडेन राजसभागृह. येथे नव्या वर्षाच्या उंबरठ्यावर चिनी सम्राट आपल्या मांडलीक राजांना मेजवान्या देत असत.

या सार्वजनिक सभास्थानाच्या मागे इतर इमारतींनी तेवढीच जागा व्यापली आहे. त्यातल्या काही इमारतीत दैनंदिन कारभाराची यंत्रणा काम करीत असे आणि बाकीच्या इमारतीत सम्राट व त्याचे कुटुंबीय राहात असत.

या राजनगरीला वेढणारी भिंतही सुंदर प्रवेशद्वारांनी व टेहेळणीच्या बुरुजांनी सुशोभित केलेली आहे. या भिंतीच्या प्रत्येक कोपऱ्यावर एक तिमजली टेहेळणी बुरुज आहे, आणि त्या बुरुजावर खास चिनी पद्धतीचं देखणं दुहेरी छप्पर आहे.

ही विस्तीर्ण राजनगरी, तिच्यातले प्रशस्त फरसबंद चौक, भव्य इमारती हे सगळंच मोठं सुंदर आहे खरं. पण या राजनगरीत शोभिवंत वृक्षांच्या रांगा नाहीत, ठिकठिकाणी विखुरलेल्या हिरवळी नाहीत, पाण्याचे फवारे उडविणारी कारंजी नाहीत, आणि वाहतं पाणीदेखील नाही. नाही म्हणायला राजनिवासाच्या शेवटच्या इमारतीच्या मागे एक छोटीशी बाग आहे. इतकी छोटीशी की त्या वैभवशाली राजनगरीत ती संकोचानं अंग सावरून उभी आहे असं वाटतं.

या प्रवेश नाकारणाऱ्या राजनगरीला वेढणारा बेजिंगचा जो भाग आहे त्याला सम्राटनगरी म्हणतात. तिचा परीघ आहे नऊ किलोमीटर. या सम्राटनगरीच्या पलीकडे तिला वेढणाऱ्या बेजिंगच्या भागाला म्हणतात आतलं शहर आणि त्याच्या दक्षिणेला जो लंबचौकोनी विस्तार आहे, त्याला म्हणतात बाहेरचं बेजिंग.

बेजिंगचा इतिहास तसा तीन हजार वर्षांचा आहे. पण त्याला राजधानीचा दर्जा मिळाला इसवी सनाच्या तेराव्या शतकात कुबलाई खानच्या कारकीर्दीत. पुढं क्विंग घराणातल्या सम्राटांनी ही राजधानी बांधून काढली. नंतर १६४४ ते १९११

या कालखंडात राज्य करणाऱ्या छिंग घराण्यानं त्याचा विस्तार करून पुष्कळ बांधकाम केलं व बगीचेही निर्माण केले.

परंतु राजधानी कितीही वैभवशाली असली आणि तिच्याभोवती कितीही तटबंधा उभारल्या तरी त्यांच्या आड विलासी, दुबळ्या आणि मूर्ख राज्यकर्त्यांना सुरक्षित आणि सुखी जीवन जगता येत नाही. आपल्या सत्तेच्या जोरावर लोकांना दडपता येत नाही. बेजिंगमधल्या राज्यकर्त्यांना हा अनुभव पुनः पुनः आला आणि आजही येत आहे.

पण हे सगळे घडत असताना बेजिंग शहराचा विस्तार वाढतोच आहे. त्याला वाव देण्यासाठी तटबंधा पाडल्या जात आहेत. आधुनिक, आकाशाला भिडणाऱ्या इमारती उभारल्या जात आहेत. नवे राजमार्ग बांधले जात आहेत. रस्ते अधांतरी प्रवास करू लागले आहेत. जमिनीच्या पोटातून आगगाड्या धावू लागल्या आहेत. नवे कारखाने, नव्या संस्था अस्तित्वात येत आहेत. चीनचा भविष्यकाळ बेजिंगमध्ये साकार होत आहे.

नव्या इमारती झपाट्यानं अस्तित्वात येत असल्या तरी जुन्या वस्त्या अजूनही जीव धरून आहेत. आपल्या भोवती तटबंदी उभारणं ही मनुष्यमात्राची स्वाभाविक प्रेरणा आहे, पण ह्या प्रेरणेचा अतिरेक आपल्याला चीनमध्ये आढळतो. शहराभोवती तटबंदी उभारून चिनी माणसाचं समाधान होत नसे. स्वतःच्या घराभोवती अगर आपल्या वस्तीभोवतीही तो तटबंधा बांधत असे. सभोवताली या तटबंधा असत आणि मध्यभागी मोकळा चौक असे. वस्ती मोठी असली तर चौकाच्या बाजूंना घरं, त्यांच्यामागे आणखी एक चौक आणि त्या चौकाच्या पलीकडे पुन्हा घरं अशी रचना असे. मोठ्या वस्तीत अगर वाड्यात असे एकापलीकडे एक बरेच चौक असत. ही तटबंधांच्या आड राहण्याची प्रवृत्ती मात्र बेजिंगमध्ये नव्हे तर ज्या ज्या गावात गेलो तेथे तेथे आढळली. आता अर्थातच आधुनिक जीवनात तिला स्थान नाही. पण तटबंधांच्या बाबतीतल्या अतिरेकाच्या गावोगावी आढळणाऱ्या खुणा चीनच्या भूतकाळाविषयी पुष्कळ काही सांगून जातात आणि त्याचबरोबर एवढ्या तटबंधा बांधण्यासाठी किती श्रमशक्ती खर्ची पडली असेल त्याचा हिशोब मांडला की मन चक्रावून जातं.

राजविलासासाठी उपवन आणि संरक्षणासाठी महाकाय तटबंदी

चिनी सम्राट नेहमीच राजनगरीच्या (फरबिडन सिटी) तटबंदीच्या आड राहात असत असं नाही, आणि वृक्षराजी व वाहतं, कारंज्यातून नाचणारं, जलाशयात विसावलेलं पाणी त्यांना नेहमीच वर्ज्य वाटत नसे. त्या सम्राटांचं उन्हाळ्यातलं निवासस्थान मी पाहिलं तेव्हा मला हे पटलं. बेजिंगच्या पश्चिम सीमेवर एका रम्य विस्तीर्ण उपवनात ईह्युन (Yiheyuan) राजवाडा आहे. तेथे उन्हाळ्यात चिनी सम्राटांचं वास्तव्य असे. बाराव्या शतकात हे निवासस्थान बांधलं गेलं. नंतर त्यात सारख्या सुधारणा होत राहिल्या व त्याचा विस्तार वाढवला गेला. शेवटच्या चिंग (Qing) राजघराण्यातल्या सम्राटांनी त्याला आजचं स्वरूप दिलं व नाव दिलं छिंगई युआन (Qingyiuan) म्हणजे स्वच्छ, चिमुकल्या जललहरींचं उपवन. या उपवनाचा तीनचतुर्थांश भाग एका विस्तीर्ण आणि सुंदर जलाशयानं व्यापलेला आहे.

बेजिंगमध्ये पाऊस फारच थोडा पडतो. अशा गावात या जलाशयाचं मोल किती असेल त्याची कोणालाही सहज कल्पना करता येईल.

हे निवासस्थान १८६० साली इंग्रज व फ्रेंच सैनिकांनी जाळून टाकलं. पण १८८८ साली राजमाता स्शी (Ci Xi), हिने चिनी आरमारासाठी नियुक्त केलेला पैसा या उपवनावर व त्यातल्या इमारतीवर खर्च केला. यामुळे राजसत्ता दुबळी झाली असेल, पण उपवनातलं एक अत्यंत सुंदर निवासस्थान पुन्हा उभं राहिलं.

या उपवनाचा मोठा भाग व्यापणारा कुनमिंग (Kunming Lake) जलाशय कृत्रिमपणे निर्माण केलेला आहे, आणि तेथील दीर्घायू या अर्थाचं नाव असलेली टेकडीही कृत्रिमरीत्याच उभी केलेली आहे. या तलावाच्या कडेन चालत जाण्यासाठी एक नागमोडी वळण घेणारी छप्पर घातलेली वाटिका बांधलेली आहे. तिच्यावरून रमतगमत फिरताना दिसणारं दृश्य जसं सुंदर रमणीय आहे त्याचप्रमाणे त्या वाटिकेची चित्रांनी केलेली सजावटही सुंदर आहे. अनेक ऐतिहासिक कथा व आख्यायिका या चित्रांतून डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. निसर्गसौंदर्य आणि मानवनिर्मित सौंदर्य यांची ही जुगलबंदी आपल्याला मंत्रमुग्ध करते, मनात निनादत राहते, अजूनही तिचे सूर माझ्या मनात घुमताहेत.

कुनमिंग जलाशयात एक छोटसं बेट आहे, त्याला भेटायला एक चिमुकला पूल जलाशयाच्या पूर्व किनाऱ्यावरून निघतो आणि सतरा कमानांच्या स्थापत्यलहरी जलाशयावर रेखाटत त्या बेटावर पोहोचतो. असं पुन्हा एकदा स्थापत्य जललहरींशी जुगलबंदी किंवा सौंदर्यसंवाद करतं.

या उपवनात अर्थातच वृक्षराजी आहे. तिचा मनमोकळा स्वैर वाढणारा पण माणसाच्या हातांनी घडवून आणलेला विस्तार आहे. आपल्या देशातील मोगल सम्राटांच्या बागा जशा रेखीव, आखीव असतात, भूमितीतले आकार अनुसरणाऱ्या असतात, तशा चिनी सम्राटांच्या बागा नसतात. त्यांच्या मर्यादा आखलेल्या असतात, पण भूमितीतल्या चौकोन, लंबचौकोन, अष्टकोन इत्यादी आकारात त्या शिस्तीनं उभ्या नसतात. मुक्तपणे, स्वैरपणे विहार करीत, रमतगमत, वळसे घेत, कुंजात थबकत, चढउतार करीत त्या आपले आकार शोधतात. दगडात, खडकात त्यांना शिल्प आढळतं. कधी संथपणे, कधी अवखळपणे, कधी वळसे घेत, कधी उतारावरून भरधाव खालती घेत, उंचावरून कोसळत, कधी अनेकविध आकाराच्या जलाशयात विसावत आसुसलेलं तेथे पाणी वाहात असतं. विलोचे आसुसलेले वृक्ष त्याच्या कडेला लंपटपणे ओथंगलेले असतात. हिरवळ त्याच्या अगदी कडेपर्यंत

जाऊन त्यात डोकावून पाहात असते. लहान लहान घरकुलं अगर छोटी दालनं त्यात वस्ती करून राहतात. वृक्षराजी, वाहतं पाणी, जलाशय, शिल्प, चित्रकला आणि स्थापत्य यांचा त्या बागांत मुक्त, स्वैर आणि तरी सौंदर्यपूर्ण संवाद साधलेला असतो. छायाप्रकाशांना आणि प्रतिबिंबांनादेखील त्या संवादात सामावून घेतलेलं असतं.

कितीतरी वेळ मुक्तपणे भटकून आम्ही तो संवाद अनुभवला आणि तृप्त झालो.

या उन्हाळी निवासस्थानात अर्थातच एक सुंदर राजप्रासाद आहे. आपल्या हातात सारी सत्तेची सूत्रे ठेवणारी राजमाता स्तुती हिची जिवंत भासणारी मूर्ती तेथे आहे. त्या काळचे स्त्रियांचे पोशाख, सैनिकांचे गणवेश इत्यादी तेथे ठेवलेले आहेत. भूतकाळाचे स्मरण ठेवावे ही भूमिका यामागे असणारच, पण पर्यटकांचे डॉलर मिळवायला या भूतकाळाच्या जित्याजागत्या आठवणी उपयोगी पडतात हा हिशोबही त्या प्रदर्शनामागे आहे हे जाणवत होतं.

या उपवनात एक मोठे बुद्धमंदिरही आहे. शिवाय एक पॅगोडा किंवा मजलेदार मिनारही आहे. चीनमध्ये मी पाहिलेलं हे पहिलं बुद्धमंदिर. याहून भव्य व प्राचीन बुद्धमंदिरे मी नंतर ठिकठिकाणी पाहिली आणि बौद्ध धर्माचा नुसत्या चीनमध्येच नव्हे तर साऱ्या आशिया खंडावर केवढा प्रभाव होता, आणि तो शतकानुशतके कसा टिकून राहिला त्याचा मला प्रत्यय आला. हातात तलवारी वागवणाऱ्या आणि प्रचंड तटबंदी बांधून आपली सत्ता चिरस्थायी करण्याचा अट्टाहास करणाऱ्या सम्राटांना जे साध्य झालं नाही ते करुणेचा आणि प्रेमाचा संदेश देणाऱ्या बुद्धाला सहजसाध्य झालं होतं. एकापरीनं बुद्ध नास्तिक होता. मीदेखील नास्तिकच आहे, पण बुद्धानं नास्तिकतेतून एक विशाल आस्तिकवृत्ती निर्माण केली होती, आणि ते आपल्याला कसं पेलवेल याचा शोध घेण्यात मी बापडा चाचपडतो आहे. त्या बुद्धाला मी नम्रतेने अभिवादन केलं. चीनमध्ये प्रवास करताना पुन्हा पुन्हा भव्य मंदिरात तो भेटत होता आणि मी विनम्रपणे त्याला अभिवादन करित होतो.

बेजिंगमध्ये पाहण्यासारखी आणखी पुष्कळ स्थळे होती. पण ती सगळी पाहणं आम्हाला शक्य नव्हतं. आम्ही फक्त पेकिंग युनिव्हर्सिटीला भेट दिली. तिची हकीकत आधी सांगितलेली आहेच.

दुसऱ्या एका महान अस्तित्वाचंदेखील आम्ही दर्शन घेतलं. हे अस्तित्त्व म्हणजे चीनच्या हजारो मैल लांबीच्या सरहद्दीवर पहारा करणारी प्रचंड तटबंदी. तिला भिंत म्हणतात. पण तो शब्द तिचे स्वरूप नीटपणे व्यक्त करित नाही. दोन तीन मोटारी

वरून सहज फिरू शकतील इतकी एखादी भिंत रुंद नसते, ती सामान्यतः पंचवीस तीस फूट उंच नसते. हजारो वर्षे टिकून राहावी इतकी मजबूत नसते, आणि तिची लांबी ६७०० किलोमीटर खात्रीनेच नसते.

एखाद्या खंडप्राय देशाच्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या हजारो मैल लांबीच्या सरहद्दीवर तटबंदी बांधून आपल्या सान्या साम्राज्याचेच एका अभेद्य किल्ल्यात रूपांतर करण्याची महत्त्वाकांक्षा मनात बाळगावी ही गोष्टच मुळी कल्पनाशक्तीला भोवळ आणणारी आहे, आणि शेकडो वर्षे लक्षावधी लोकांना कामाला लावून एकामागून एक सत्तेवर येणाऱ्या राजघराण्यांनी ही अचाट महत्त्वाकांक्षा पुरी करावी, हा तर चमत्कारच म्हटला पाहिजे. इसवी सनापूर्वीच्या पाचव्या शतकात म्हणजे सुमारे २४०० वर्षांपूर्वी सुरू झालेलं हे काम पुढे कित्येक शतके चालले होते. क्विन, हान, टांग, साँग, युआन आणि मिंग राजघराण्यांनी हे काम चालू ठेवलं. अनेक राजघराण्यांचा अस्त झाला, नव्यांचा उदय झाला, पण सारं साम्राज्य तटबंदीत वेढण्याची ही महत्त्वाकांक्षा मात्र पेटत्या पलित्यांसारखी एका सम्राटाच्या हातातून दुसऱ्या सम्राटाच्या आणि एका राजघराण्याच्या हातातून दुसऱ्या राजघराण्याच्या हातात जात राहिली. मग ही एका व्यक्तीची अफाट महत्त्वाकांक्षा राहिली नाही. ती एका समाजाची अनिवार्य प्रेरणा झाली. एका संस्कृतीचा मुळी तो स्थायिभावच झाला. आजही त्याचं अस्तित्व जाणवतं. माओचा समाजवाद हीदेखील एक मानसिक तटबंदीच नव्हे का ? त्या तटबंदीच्या आड राहण्याचा चीन आटोकाट प्रयत्न करीत आहे.

ही भिंत केवळ एकेरी नाही. महत्त्वाच्या खिंडीजवळ अगर डोंगराच्या अनेक समांतर रांगांतून पुढे सरकताना ती दुहेरी अगर तिहेरीदेखील होते. मोक्याच्या ठिकाणी तिच्यामागे मजबूत किल्ले उभारलेले आहेत. टेहेळणी करण्याकरिता दिवट्या अगर धूर यांच्याद्वारे कित्येक मैल दूर संदेश पाठविण्यासाठी ठिकठिकाणी बुरूज आणि मनोरे बांधलेले आहेत. संदेश पाठविण्यासाठी बांधलेले मनोरे अर्थातच उंच टेकड्यांवर आहेत आणि या मनोऱ्यांच्या मालिकेच्या साहाय्याने एक व्यापक संदेश यंत्रणा निर्माण झालेली आहे.

आज या तटबंदीचा संरक्षणाच्या दृष्टीनं फारसा उपयोग नाही. शिवाय अनेक ठिकाणी चीनची सरहद्द या तटबंदीपलीकडे खूप पुढे सरकली आहे. पण तिचं अस्तित्व एका महान संस्कृतीच्या अफाट आकांक्षेचे, चिकाटीचे आणि ताकदीचे निदर्शक आहे.

आज ही तटबंदी देशोदेशीच्या लोकांचं आवडीचं पर्यटनस्थळ झालेली आहे. तिच्यावर जेवढा खर्च झाला असेल तेवढा येत्या शंभर वर्षांत चीन पर्यटकांकडून खात्रीनं वसूल करील. पर्यटकांची सोय व्हावी म्हणून बेजिंगपासून एक छान राजरस्ता या तटबंदीपर्यंत आणलेला आहे. तटबंदीवर जुन्या गणवेषातल्या सैनिकांचे पुतळे उभे करण्यात आले आहेत. इतरही अनेक सुखसोयी पर्यटकांसाठी उपलब्ध करण्यात आलेल्या आहेत. अर्थात पैसे देऊन मगच या तटबंदीवर जाता येतं.

तासभर मोटारीतून प्रवास केल्यावर आम्ही त्या तटबंदीच्या परिसरात जाऊन पोहोचलो. तटबंदीवर चढण्याचा उत्साह सर्वांनाच वाटत होता. पण मोटारीतून उतरल्यावर हा उत्साह झपाट्यानं ओसरू लागला. आधीच बेजिंगमध्ये नोव्हेंबर महिन्यातली कडक थंडी पडली होती. त्याहीपेक्षा येथे मोकळ्या जागेत अधिकच गारठा होता आणि त्यात भर घालत होते ते सायबेरियातून येणारे जोरदार धारदार वारे. जणू थंडीच्या पखालीच्या पखाली ते पाठीवरून आणत होते आणि आमच्या अंगावर रित्या करीत होते. त्या वान्याचा इतका जोर होता की, माणसाचा तोल जात होता. कागदाच्या तुकड्यासारखे आपण उडून कुठेतरी भिरकटत जाऊ असं वाटत होतं. मी मुंबईकर ! त्या थंडीत मी काकडायला लागलो. सगळे जाडजूड गरम कपडे अंगावर घातले. डोक्यावर लोकरी टोपी आणि तिच्यावर माझ्या जॅकेटला लावलेलं जाडजूड टोपरं घातलं. तरी थंडी आवरेना. हात गारठायला लागले.

माझ्याजवळ हातमोजे नव्हते. पण पर्यटकांची गरज ओळखून भिंतीजवळच चिनी लोकांनी एक जुजबी दुकानाची रांगच उभी केली होती. तेथे फरच्या टोप्या, जाडजूड स्वेटर, जॅकेट्स, ओव्हरकोट, हातमोजे, पायमोजे, बूट इत्यादी वस्तू विकायला ठेवलेल्या होत्या. शिवाय असंख्य फेरीवाले आमच्याभोवती कालवा करीत होते. आपल्या भारतात दिसतं तसंच हे दृश्य होतं. चिनी लोकांच्या अंगात कारागिरी आणि व्यापारी मनोवृत्ती अगदी मुरलेली आहे. त्यामुळे समाजवादाची मगरमिठी सैल झाल्यावर सगळी चिनी माणसं व्यापार करायला पुढे सरसावत आहेत. आपण येथे करतो तशीच घासाघीस तेथे करावी लागते आणि बिगर माहितगार माणसाच्या गळ्यात कमी दर्जाचा माल जास्त किंमतीत पडण्याची शक्यता अर्थातच असते. अनेक लोकांना आपण फसलेलं मुळीच आवडत नाही. पण मी घासाघीस वगैरे करण्यात कच्चा आहे हे मुळी मान्यच केलेलं आहे आणि माहिती नसली म्हणजे हुशार माणूसही फसतो हेदेखील मला माहित आहे. त्यामुळे आपण फसणार,

फसवले जाणार असं मुळी मी गृहीतच धरतो; आणि तीच एक मौज आहे असं मानून खरेदी करत असतो. मग कधी कधी मी फारच मोठा मूर्खपणा करतो. असा मूर्खपणा करायला मी तयार होतो. पण आमच्याबरोबर दुभाष्याचं काम करणाऱ्या ज्या चिनी मुली होत्या, त्यांनी मला फसू दिलं नाही. त्यातल्या एकीनं तर माझ्या पॅटीचा हिप पॉकेटातलं पैशाचं पाकीट काढून कोटाच्या आतल्या खिशात ठेवायचा मला सल्ला दिला.

सगळ्यांची खरेदी झाली. तिच्याहूनही करमणूक अधिक झाली आणि मग आम्ही त्या तटबंदीवर गेलो. अलीकडे फार शौर्य दाखवून प्रवासात सगळ्या अवघड गोष्टी करण्याचा अट्टहास मी सोडून दिला आहे. त्यामुळे त्या तटबंदीवर मी फार काही चाललो नाही. उंचावरच्या बुरुजापर्यंत पोहोचण्याचा खटाटोपही हट्टीपणानं केला नाही. मला जे पाहायचं होतं ते पाहात आणि मनात साठवून मी खाली उतरलो. बाकीच्यांनी बरंच शौर्य गाजवलं.

अनेक डोंगरांच्या रांगांतून ही तटबंदी दोहोबाजूला दूरवर पसरलेली होती आणि उंच जागा शत्रूच्या हाती जाऊ नये म्हणून ती दुहेरी, तिहेरी करण्यात आली होती. इतक्या अवघड ठिकाणी केलेलं हे मजबूत बांधकाम पाहून मी थक्क झालो. या तटबंदीवर पर्यटकांच्या झुंडीच्या झुंडी आल्या होत्या, येत होत्या. परदेशी पर्यटक खूप होते. पण बहुसंख्य पर्यटक चिनी होते. याचा अर्थ असा की, पर्यटन करण्याइतका पैसा हातात असलेली शेकडो माणसं चीनमध्ये होती. एक मोठा वर्ग आर्थिक सुबत्ता अनुभवत होता.

तेथे फेरीवाले खूप होते. त्यांचं अस्तित्व असं दाखवत होतं की, बऱ्याच लोकांना नोकऱ्या मिळत नव्हत्या आणि त्यामुळे आपल्याकडे जशी फेरीवाल्यांची संख्या वाढते तशीच तेथेही वाढत होती.

चीनमधल्या आणि रशियातल्या परिस्थितीतला फरकही जाणवला. मॉस्कोमध्ये असताना एकदा रशियन ऑर्थोडॉक्स चर्चच्या एका प्रार्थनामंदिरात आणि मठात आम्हाला नेण्यात आलं. तेथे खूप उकडत होतं आणि घशाला कोरड पडली होती. पण आइस्क्रीम विकणारा एकच माणूस बाहेर पटांगणात उभा होता. त्याच्याकडून आइस्क्रीम घेण्यासाठी एक लांबलचक रांग उभं होती. बिचारे उन्हात भाजून निघत होते आणि माझ्या अपेक्षेप्रमाणे रांगेतल्या निम्म्या अधिक लोकांना आइस्क्रीम मिळाल्यावर त्या माणसाचं आइस्क्रीम संपलं. असा प्रकार भारतात कधी होणार नाही. अशा ठिकाणी दहा आइस्क्रीमविके उभे राहतील. चीनमध्येही असा प्रकार

झालेला मला कधी दिसला नाही. व्यापारचंभ्रणा तेथे आपले कार्य करित होती आणि सरकारही पर्यटकांना तटबंदी दाखवण्याचा किफायतशीर व्यापार मोठ्या प्रमाणावर करित होतं.

ती तटबंदी पाहात असताना आणखी एक विचार माझं मन अस्वस्थ करित होता. आम्ही भारतीयांनी आमच्या देशाभोवती अशी तटबंदी उभारलेली नाही. मात्र आम्ही आळशी आहोत हे ओळखून नियतीने आमच्या देशाभोवती हिमालयाची प्रचंड तटबंदी उभारली आहे. पण चीनने तिबेट कब्ज्यात घेऊन आमची हिमालयाची तटबंदीच ताब्यात घेतली आहे. या तटबंदीवर आरूढ होऊन चीन आपल्या देशाकडे वाकून पाहात आहे. उंच जागी तो आहे. आम्ही खाली आहोत. अशी आपली स्थिती होऊ नये, उंच ठिकाणं शत्रूच्या ताब्यात जाऊ नयेत, अशी काळजी आपली महाकाय तटबंदी बांधताना चीननं घेतली आहे. आम्ही मात्र तशी काळजी घेतलेली नाही. हे काही ठीक नव्हे असं ती तटबंदी पाहात असताना मला सारखं वाटत होतं आणि अस्वस्थ व्हायला होत होतं.

□

शियान - आणखी एक प्राचीन राजधानी

बेजिंग या राजधानीच्या शहरात आम्ही जवळजवळ पाच दिवस होतो. तेथून आम्ही दि. १६ नोव्हेंबरला शियानला गेलो. बेजिंगच्या नैर्ऋत्येला हे शहर आहे. आम्ही तेथे विमानाने दीड तासात पोहोचलो. मुंबईहून विमानाने दिल्लीला पोहोचायला पावणेदोन तास लागतात. म्हणजे मुंबई आणि दिल्ली यांत जेवढं अंतर आहे त्याहून थोडं कमी अंतर बेजिंग आणि शियान या शहरांत आहे. पण हिंदुस्थानच्या नकाशात मुंबईहून दिल्ली बरीच दूर आहे असं दिसतं. उलट चीनच्या नकाशात मात्र बेजिंग आणि शियान ही शहरं बरीच जवळजवळ आहेत असं दिसतं. काही प्रमाणात नकाशाच्या आकारामुळे असं वाटतं. पण त्याहीपेक्षा चीनच्या अवाढव्य आकारामुळे तसा भास होतो. हिंदुस्थानच्या दुप्पट किंवा त्याहूनही मोठ्या चीनमध्ये हे अंतर कमी वाटावं हे साहजिकच आहे.

विमान चांगलं होतं. पण त्यातल्या बसायच्या खुर्च्या मात्र छोट्या असल्यामुळे आत अंग आक्रसून बसावं लागत होतं. शिवाय विमान प्रवाश्यांनी तुडुंब भरलेलं

होतं. त्यामुळं आणखीनच आडकल्यासारखं वाटत होतं. आणि साहजिकच हा प्रवास लौकर संपावा अशी उत्सुकता लागली होती.

हवाई परिचारिका दक्ष होत्या. त्यांनी नेहमीप्रमाणे प्रवासात खायच्या वस्तू दिल्या. त्यातली एक वस्तू म्हणजे सुकवलेले मांसाचे तुकडे. असा पदार्थ मी पूर्वी कधी खाल्ला नव्हता. त्यामुळे या सुकवलेल्या मांसाची मी कुतूहलाने चव घेऊन पाहिली. एकदा चव घेतल्यावर पुन्हा तो पदार्थ तोंडात घालावा असं वाटेना. त्यामुळे मी आणि माझ्या सर्व सहकाऱ्यांनीदेखील त्या पदार्थाच्या आपापल्या पिशव्या आमच्यासोबत प्रवास करणाऱ्या चिनी मुलींना देऊन टाकल्या.

चिनी लोक दूध सहसा घेत नाहीत. चिनी वंशातल्या लोकांच्या कोठ्यांना दूध मानवत नाही आणि म्हणून ते लोक दूध पीत नाहीत असं मला माझ्या अमेरिकेत राहणाऱ्या मुलीनं सांगितलं. दूध टाळण्याच्या या प्रवृत्तीचा प्रत्यय आम्हाला विमानात आला. कारण तेथे साध्या दुधाऐवजी बदामाचं दूध देण्यात येत होतं. मी एकदा त्या पदार्थाकडे पाहिलं आणि नको म्हटलं. माझ्या दोन सहकाऱ्यांनी ते घेतलं आणि ते पस्तावले.

आम्हाला एक चिनी चॉकलेटही देण्यात आलं. ते जरा जास्तीच कडक वाटलं. पण चवीला चांगलं होतं.

आम्ही शियानच्या विमानतळावर उतरलो. तेथे विमानतळाचं बांधकाम चाललेलं होतं. त्यामुळे मोटारी लांब उभ्या राहिल्या होत्या. तिथपर्यंत आमचं जड सामान नेणं म्हणजे परीक्षाच होती. पण आमचं स्वागत करायला आलेल्या चिनी प्रतिनिधींनी सौजन्यपूर्वक आमचं सामान उचललं. त्यात स्त्रियाही होत्या. ते तर आम्हाला फारच गैर वाटलं, म्हणून आम्ही ते त्यांच्या हातातून काढून घ्यायला धावलो. अशा प्रकारे एकंदर खास पौरात्य पद्धतीनं सौजन्यपूर्ण ओढाताण करीत आमचं सामान आमच्यासाठी आणलेल्या व्हॅनमध्ये जाऊन पोहोचलं. चीनमध्ये वाहतुकीच्या सर्व साधनांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार केला जात आहे याचा प्रत्यय आम्हाला शियानच्या विमानतळावर आला आणि पुढेही येतच राहिला.

शियान हे बेजिंगच्या खालोखाल ऐतिहासिक असलेलं शहर आहे. जवळजवळ अकराशे वर्षांच्या अत्यंत दीर्घ कालावधीत निरनिराळ्या अकरा राजघराण्यांची ही राजधानी होती. म्हणजे सलग अकराशे वर्षे ही राजधानी नव्हती. पण या अकराशे वर्षांत पुन्हा पुन्हा राजधानी होण्याचा मान या शहराला मिळत होता. यापैकी काही घराण्यांच्या कारकीर्दीत गणित, शेती, धातुशास्त्र इत्यादी क्षेत्रांत चीनने फार प्रगती

केली. पुढे टांग घराण्याच्या कारकीर्दीत बंदुकीच्या दारूचा उपयोग युद्धात होऊ लागला आणि छपाईच्या कामालाही सुरुवात झाली. अशा प्रकारे ह्या शहराने राजधानी म्हणून चीनचे सुवर्णयुग पाहिले. आता मात्र हे शहर शानशी (Shaanxi) प्रांताची राजधानी आहे:

बेजिंगच्या मानाने हे शहर लहान आहे. बेजिंगमध्ये जितकी संपन्नता आम्ही पाहिली तेवढी काही आम्हाला या शहरात आढळली नाही. तितकं औद्योगिकीकरणही या शहरात अगर आसपास आढळलं नाही. परंतु तरी हे शहर माणसांनी आणि उलाढालींनी गजबजलेलं होतं. जशा येथे ऐतिहासिक वास्तू होत्या तशा आधुनिक वास्तूही होत्या.

शानशी प्रांतातलं जगप्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थळ म्हणजे तेथील एका प्राचीन सम्राटाची कबर आणि त्या कबरीत सापडलेलं मातीचं सैन्य. पूर्वी माणूस मेला म्हणजे परलोकात त्याला खाण्यासाठी अन्न, वापरण्यासाठी कपडे, शस्त्रे वगैरे वस्तू आणि सेवेसाठी घोडे, दास-दासी आणि सैनिक पुरण्याची प्रथा होती. माणूस इथे जगतो तसाच परलोकात जगतो अशी कल्पना या प्रथेमागे होती. जिवंत प्राण्यांना आणि माणसांना मृत व्यक्तीबरोबर पुरण्याची ही क्रूर प्रथा कालांतराने बंद पडली. पण मृत व्यक्तीबरोबर तिच्या इतमामानुसार कपडेलत्ते, नित्य वापरातल्या इतर वस्तू आणि घोडे, सैनिक, दास-दासी इत्यादींच्या मूर्ती पुरण्याची प्रथा सुरू झाली. या प्रथेनुसार क्विन (Qin) घराण्यातल्या एका सम्राटाच्या कबरीत त्याचे रथ, घोडे व सैनिक यांच्या मूर्ती पुरलेल्या होत्या.

सम्राटांच्या दफनभूमीत उत्खनन करताना सम्राट छिन श हुआंग (Qin shi Huang) याच्या कबरीच्या पश्चिमेला एक रथांचा आणि सैनिकांचा ताफाच सापडला. १९८० साली लागलेला हा शोध जागतिक महत्त्वाचा समजला जातो. हे रथ आणि सैनिक जेथे सापडले तेथे ते तसेच ठेवलेले आहेत, आणि इतिहासाच्या या अवशेषांना थंडी, वारा आणि पाऊस यांच्यापासून बाधा होऊ नये, म्हणून त्यांच्यावर एक इमारतच बांधली आहे. ती चारही बाजूंनी काचेच्या तावदानांनी बंद केली आहे. यामुळे त्या अवशेषांचं संरक्षण तर होतंच पण पर्यटकांनाही ते सगळं दृश्य चांगल्या प्रकारे पाहता येतं. ते ऐतिहासिक अवशेष बघायला दहा यूआन तिकीट ठेवलेलं आहे.

आपल्या इतिहासाचं जतन करण्यासाठी आणि पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी चीनचे सरकार किती कसोशीनं आणि शहाणपणानं व्यवस्था करतं ते

पाहिलं आणि मला महाराष्ट्रातल्या एलिफन्टा, अजंठा आणि वेरूळ या मौल्यवान ऐतिहासिक स्थानांची कशी आबाळ केली जाते याची आठवण झाली. अजंठातल्या काही गुंफा केव्हाच वातानुकूलित करायला हव्या होत्या. तेथे शास्त्रीय पद्धतीने उत्तम प्रकाशयोजना करायला हवी होती. ते काहीच आमच्या शासनानं केलं नाही. फक्त या स्थळांवर अमके लाख आणि तमके कोटी खर्च झाले, अशा बातम्या मात्र आम्ही वाचतो.

उत्खननात सापडलेल्या या मूर्ती साच्यातून घडवलेल्या आहेत. साच्यातून मूर्ती घडविण्याची कला तेव्हा किती प्रगत अवस्थेत होती त्याच्या या निदर्शक आहेत. मी काही शिल्पकलेतला तज्ज्ञ नाही, पण त्या मूर्ती सुबक आणि रेखीव आहेत, हे मला निश्चितच जाणवलं.

या मूर्ती प्रत्यक्षानुसारी आहेत. त्या काळात माणसांचे पोषाख, पादत्राणं, केशभूषा आणि टोप्या, घोड्यांच्या गाड्या, घोड्यांची खोगिरं, सैनिकांची शस्त्रं कशी असत त्याचं साक्षात दर्शन या मूर्ती घडवतात. त्या काळातल्या समाजजीवनाचा एक तुकडाच या मूर्तीत गोठलेला आहे. साहजिकच इतिहास-संशोधकांना तो अत्यंत मोलाचा वाटतो.

शियानच्या मुक्कामात आम्ही शहरापासून बऱ्याच अंतरावर असलेले प्रसिद्ध आणि पवित्र फामेन बुद्धमंदिर पाहायला गेलो. सकाळी सात- साडेसातच्या सुमारास आम्ही ते पाहायला निघालो आणि संध्याकाळी साडेआठच्या सुमारास परतलो. हे स्थळ जितकं प्रेक्षणीय होतं तितकाच तेथे जाण्याकरिता आम्ही मोटारीतून जो जवळजवळ चार तासांचा प्रवास केला तोदेखील पुष्कळ काही सांगणारा होता. कारण या प्रवासात चीनमधील शेती आणि ग्रामीण जीवन यांचं आम्हाला दर्शन घडलं.

हा चार तासांचा प्रवास आम्ही अंशतः नव्या द्रुत महामार्गावरून केला आणि अंशतः जुन्या रस्त्यांवरून केला. हा महामार्ग आधुनिक होता आणि आपल्या महामार्गपेक्षा त्याची अवस्था खूपच चांगली होती. त्यावरून जाताना मात्र जागोजागी आडायला होत होतं. कारण तो महामार्ग रुंद करण्याचं काम सतत चाललं होतं. उत्तम वाहतूक व्यवस्था हा आधुनिक अर्थरचनेचा पाया असतो हे चीनच्या सरकारनं पक्कं ओळखलं आहे. आम्ही मात्र रस्तेबांधणीविषयी कमालीची अनास्था दाखवीत आहोत.

या महामार्गावर वाहतूक फार मोठ्या प्रमाणावर चालली होती. परत येताना

दोन-तीन ठिकाणी वाहतुकीची चांगलीच कोंडी झाली आणि आमचा बराच खोळंबा झाला. शियानजवळचा एक पूल तर वाहतुकीसाठी फारच अपुरा पडत होता.

काही अंतर महामार्गावरून गेल्यावर आम्ही पुढला प्रवास साध्या रस्त्यांवरून केला. यापैकी काही रस्ते तर खडीचे होते. बाकीचे रस्तेही खडबडीत होते. त्यावरून प्रवास करताना चांगलेच धक्के बसत होते. इतके की आपल्या प्रिय महाराष्ट्रात प्रवास केल्यासारखं वाटत होतं. काही ठिकाणी हे रस्ते बरेच अरुंदही होते.

या रस्त्यांनी प्रवास करताना अनेक गावं लागत होती. या बहुतेक गावांतल्या जुन्या वस्त्यांच्या भोवती भक्कम विटांच्या भिंतींची तटबंदी बांधलेली होती. भिंती बांधण्याचा हा चिनी लोकांचा हव्यास पुन्हा पुन्हा मला जाणवत होता आणि त्याच्यामागे कोणती कारणपरंपरा होती त्याचा मी विचार करित होतो.

शियानच्या आसपासच्या भागात कडक थंडी पडते. त्यामुळे नोव्हेंबर महिन्यात शेतात लागवड केलेली दिसत नव्हती. मात्र काही भागात थंडीला तोंड देणारी काही पिकं घेतली जात होती. या भागात पाऊस बेताचाच पडत असावा. काही ठिकाणी कालव्यांनी पाणी पुरविलेलं होतं. पण बराचसा भाग कोरडवाहूच होता.

चीनमध्ये गेल्यापासून एक गोष्ट मला जाणवत होती ती म्हणजे एकही पक्षी दृष्टीस पडत नव्हता. दिवस थंडीचे होते. त्यामुळे पक्षी दक्षिणेला गेले असावे. आमच्या चिनी सोबत्यांनी आम्हाला तसंच सांगितलं. पण कडक थंडीतही काही पक्षी तग धरून आपल्या मूळ जागी राहतात, असं मी कुठेतरी वाचलं होतं. पण असला एकही पक्षी मला बेजिंगला आल्यापासून दिसला नव्हता. याचं काय कारण असावं त्याचा विचार मी करत होतो. तो करताना मी काही वर्षांपूर्वी वाचलेली एक बातमी आठवली. माओच्या राजवटीत काही बाबतीत जे अतिरेक झाले त्यांतला एक पक्ष्यांच्या बाबतीत झाला. चिमण्या वगैरे पक्षी शेतातलं धान्य खाऊन टाकतात. म्हणून त्यांना मारून टाकण्याची एक मोठी मोहीमच पार पाडण्यात आली. त्यामुळे पक्षी नाहीसे झाले आणि वनस्पतींच्या जीवनात जी अनेक उपयुक्त कामे ते करतात तीदेखील होईनाशी झाली. ती मोहीम पुढे थांबविण्यात आली. पण पक्ष्यांच्या संख्येवर तिचा जो परिणाम झाला तो पुढेही जाणवत राहिला. हा परिणामच तर माझ्या दृष्टीस पडत नाही ना अशी शंका मला डिवचत राहिली. पण बहुधा थंडीमुळे पक्षी दक्षिणेस गेले हेच खरं असावं.

चीनमध्ये मला आणखी एक गोष्ट पुन्हा पुन्हा जाणवत होती. तेथे जनावरांचा उपयोग गाड्या ओढण्यासाठी केलेला मला फारसा दिसत नव्हता. आजही आपल्या

देशात बैलगाड्या खूप वाहतूक करतात. पण चीनच्या या ग्रामीण भागात जनावरांनी ओढलेली गाडी क्वचितच दिसत होती. खरं म्हणजे गाय, बैल, घोडा इत्यादी जनावरांचे फारशी दिसत नव्हती. वाहतुकीचे काम पुष्कळसं माणसंच करीत होती. एका माणसाला झेपेल इतकं सामान ज्यातून नेता येईल अशा छोट्या गाड्या माणसं ओढत होती, किंवा तीन चाकी सायकलींवरून सामानाची ने-आण करीत होती.

आपल्या ग्रामीण भागातून प्रवास करताना अनेक रिकामटेकडी माणसं रस्त्याच्या कडेला बसून गप्पा छोटताना आणि विड्या ओढताना दिसतात. अनेक परदेशी लोकांनी तुमच्या देशात माणसं अशी रिकामटेकडी कशी बसलेली असतात, असा प्रश्न मला विचारलेला आहे. चीनमध्ये मात्र रस्त्याच्या कडेला बसलेली अशी रिकामटेकडी माणसं मला आढळली नाहीत. सगळी माणसं कोणत्या ना कोणत्या कामा गुंतलेली होती. नाही म्हणायला एक अगदी म्हातारी बाई आपल्या घराच्या बाहेर खुर्चीवर बसलेली मला आढळली. पण तिच्या हातातसुद्धा काहीतरी विणकाम होतं.

एका गावात आम्हाला आपल्या खेडेगावात भरते तशी जत्रा भरलेली आढळली. माणसांची खूप गर्दी होती. लोक आपापल्या हातगाड्या घेऊन किंवा तीनचाकी वाहनांतून जत्रेला आले होते. एका हातगाडीत पाच-सहा लहान लहान मुलांचे बसलेली होती. जनावरांना ओढलेली एकच गाडी मला तेथे आढळली. एक तडू त्याला जोडलेलं होतं. यंत्रावर चालणारी वाहनं तेथे जवळजवळ नव्हतीच.

जत्रेत दुकानं आणि फेरीवाले यांची नुसती झुंबड उडाली होती. दुकानांत मुख्यतः विकायला ठेवलेले होते ते कपडे. तयार कपड्यांना बरीच मागणी होती असं दिसलं. त्याचप्रमाणे गावोगावच्या मंडळींनी केलेल्या कलाकुसरीच्या वस्तूही ती मंडळी विकत होती. भांडीकुंडी, गृहोपयोगी वस्तू यांचीही बरीच दुकानं होती. लहान मुलांची खेळणी, त्यांच्यासाठी तयार कपडे वगैरे वस्तू विकायला होत्या. खाद्यापदार्थांची तर रेलचेल होती. काळ्या रंगाचा ऊस मी तोपर्यंत पाहिलेला नव्हता. तो मी तेथे पाहिला. शेंगदाणेही विकायला ठेवलेले होते. डुकरं अर्थातच विकायला आणलेली होती. भोपळ्याच्या बिया कोणी विकत होता. फळं फारशी नव्हती आणि जी काही होती ती फारशी चांगली नव्हती. आपल्या देशात हल्ली नाना प्रकारची आणि चांगल्या दर्जाची फळं बाजारात भरपूर दिसतात. एकंदरीत आम्ही जेथे जेथे गेलो त्या चीनच्या भागात फळांचे मोठे बाजार आढळले नाहीत आणि तेथील फळांचा

दर्जा एकंदरीत सुमारच होता. बैल आणि गाय ही जनावरंच मी बेजिंगला आल्यापासून पाहिली नव्हती. त्यामुळे या जत्रेत जेव्हा दोन बुजरे खोंड मला आढळले तेव्हा आश्चर्य वाटलं. युरोपात अगर अमेरिकेत मोटारीने प्रवास करताना - गाई, मेंढरं इत्यादी जनावरं चरताना आढळतात, तशी या प्रवासात मला आढळली नाहीत.

जत्रा म्हटल्यावर जे करमणुकीचे प्रकार आपल्या देशात आढळतात ते मला या जत्रेतही आढळले. एका ठिकाणी कोंबड्यांची झुंजीची तयारी जोरात चालली होती आणि उत्साही प्रेक्षकांची बरीच गर्दी जमलेली होती. या जत्रेत कुस्त्यापण होतात असं मला आमच्या चिनी सोबत्यांनी सांगितलं. शारीरिक कसरतीच्या खेळांची चीनमध्ये मोठी परंपरा आहे. शांघायमध्येदेखील अशा एका खेळाला आम्हाला मुद्दाम नेण्यात आलं. ही परंपरा लक्षात घेता जत्रेत एका तंबूवर कसरतीच्या खेळाची पाटी असावी हे अपेक्षितच होतं. शिवाय एके ठिकाणी नृत्याचे कार्यक्रमही व्हायचे होते. ह्या कार्यक्रमांचं आपल्या तमाशाच्या कार्यक्रमांशी साधर्म्य असावं असं मला वाटलं. एकंदरीत चीनच्या आणि भारताच्या पारंपरिक ग्रामीण जीवनात पुष्कळच साम्य आहे असं मला आढळून आलं आणि चीनमध्ये क्रांती होऊन आता चाळीसएक वर्ष उलटली तरी तेथल्या ग्रामीण जीवनाचं जुनं वळण अजून पुष्कळसं टिकून राहिलं आहे, असं दिसलं.

शियानहून निघून आम्ही असा जो चार तासांचा प्रवास केला त्यातल्या पहिल्या टप्प्यानंतर आम्ही एका राजघराण्यातल्या सम्राटांच्या कबरी पाहिल्या. जमिनीखाली मोठी भुयारं खणून तेथे चांगलं मजबूत बांधकाम केलेलं होतं आणि त्यात सम्राटांच्या कबरी होत्या व त्यांच्याबरोबर पुरलेल्या काही वस्तू होत्या. पण छिन राजघराणातल्या सम्राटांची जी कबर आम्ही पाहिली होती तिच्या मानाने या कबरी व त्यातल्या वस्तू मामुली वाटल्या.

जेवण उरकून आणखी सुमारे तासभर प्रवास केल्यावर आम्ही फामेनच्या प्रसिद्ध बुद्धमंदिरात जाऊन पोहोचलो. चीनमधल्या अत्यंत पवित्र बुद्धमंदिरात त्याची गणना होते. याचं कारण त्यात साक्यमुनींच्या हाताच्या बोटांची काही हाडे पुरलेली आहेत.

पौर्वात्य हान राजघराण्याच्या कारकीर्दीत हे मंदिर बांधलं गेलं आणि पुढे थांग राजघराण्याच्या कारकीर्दीत देशातल्या चार पवित्र स्थानांत त्याची गणना होऊ लागली. बहुधा त्या काळात साक्यमुनींच्या पवित्र बोटांची हाडे तेथे आणली गेली

असावी. थांग राजघराण्याची कारकीर्द हा चीनच्या इतिहासातील अत्यंत वैभवशाली कालखंड होता. हे राजघराणे या मंदिराला फार पवित्र मानत असे. वर्षातून काही दिवस बुद्धाच्या शरीराचे पवित्र अवशेष राजवाड्यात ठेवले जात. तेव्हा त्याचं दर्शन घेण्यासाठी माणसांची मोठी झुंबड उडत असे. हजारो लोक या प्रसंगी येत. मोठे समारंभ पार पडत.

या पवित्र बुद्धमंदिराला थांग सम्राट व अन्य संपन्न मानकऱ्यांनी अत्यंत मौल्यवान देणग्या दिलेल्या होत्या. १९८७ साली या मंदिराजवळ जुन्या काळात बांधलेल्या स्तूपाचा पाया खोदत असताना एक दालन सापडलं. त्यात मंदिराला दिलेल्या मौल्यवान वस्तू मिळाल्या. अप्रतिम घडणीच्या आणि नाजूक व सुंदर कोरीव काम केलेल्या सोन्याचंदीच्या वस्तू, दगडांत कोरीव काम करून घडविलेल्या वस्तू आणि सेरामिक्सच्या वस्तू यांचं एक भांडारच तेथे होतं. त्या सुमारे सहाशे वस्तू आत जवळ बांधलेल्या एका पुराण वस्तुसंग्रहालयात व्यवस्थित मांडून ठेवलेल्या आहेत. त्या संग्रहालयाची जुन्या वळणाची इमारतही मोठी देखणी आहे आणि त्यात ठेवलेल्या सोन्याचंदीच्या, मौल्यवान दगडांच्या, चिनीमातीच्या आणि सेरामिक्सच्या वस्तू पाहणं ही एक सौंदर्याची मेजवानीच आहे.

आपल्या देशातल्या कारागिरांनी घडवलेल्या अशा प्रकारच्या अप्रतिम वस्तू मी पाहिलेल्या आहेत आणि त्या तोडीचं काम जगात इतरत्र क्वचितच आढळतं असं माझं मत आहे. रोमच्या व्हॅटिकन म्युझियममध्येदेखील त्या तोडीच्या फारच थोड्या वस्तू मला आढळल्या. या वस्तुसंग्रहालयातल्या कलाकृती बघूनही मला असं वाटलं की, त्यांच्यावर होतं त्यापेक्षा नाजूक आणि देखणं कोरीव काम आपल्या देशात आढळतं. पण आपल्या देशातील उत्कृष्ट कारागिरीशी खात्रीनंच तुलना करता येईल अशी कारागिरी त्या संग्रहालयात मी पाहिली आणि दृष्टी कशी तृप्त झाली.

फामेन मंदिर अत्यंत पवित्र आहे. तेथे अनेक चिनी लोक उदबत्त्यांचे जुडगे पेटवून देवालयाच्या प्रवेशद्वाराजवळच्या समईच्या आकाराच्या पात्रात टोचून ठेवत होते. आम्हीही तेथे उदबत्त्या पेटवून ठेवल्या आणि भारतीय संस्कृती आणि अध्यात्म विचार साऱ्या आशिया खंडात पसरवणाऱ्या त्या भारतीय महापुरुषाला वंदन केलं. नंतर त्याच्या मागे असलेल्या तळघरात जाऊन बुद्धाच्या हाताच्या बोटांचे अवशेष जेथे ठेवलेले होते ते स्थानही पाहिले. इतरत्र आढळली नव्हती इतकी भाविकता मला या मंदिरात आढळली. एक मंगोलियन वंशाचा वाटणारा माणूस तर कितीतरी वेळ न थांबता बुद्धाला पुन्हा पुन्हा वंदन करीत होत्या.

चीनमधल्या प्रत्येक बुद्धमंदिराजवळ एक अनेक मजली स्तूपाचा मनोरा असतो. टॅंग राजवटीत फामेन मंदिराजवळचा तो स्तूप लाकडी होता. पुढे तो कोसळला तेव्हा मिंग राजघराण्याच्या कारकीर्दीत तेथे एक विटांचा स्तूप बांधण्यात आला. १९८१ साली या विटांच्या स्तूपाचा वरपासून खालपर्यंतचा अर्धा भाग कोसळला आणि दुसरा अर्धा भाग एक बाजूला झुकून पिसाच्या कललेल्या मनोऱ्याप्रमाणे तसाच उभा राहिला. लोकांना तो एक चमत्कारच वाटला. माझी खात्री आहे की, चिनी जनतेला ती घटना मोठी अर्थपूर्ण व भविष्यसूचक वाटली असणार आणि तिचे अनेक अर्थ लावले गेले असणार.

हे सारं पाहताना सहज संध्याकाळचे पाच वाजले आणि मग परतीचा चार तासांचा मोटारीचा प्रवास अतिशय लांबलचक आणि कंटाळवाणा झाला. ठिकठिकाणी वाहतुकीची कोंडी झाल्यामुळे तो अधिकच लांबला आणि त्यानं आम्हाला पुरतं थकवून टाकलं.

या प्रवासात आम्हाला चीनमधलं दारिद्र्य आणि व्यापारी वृत्ती यांचं दर्शन फेरीवाल्यांच्या रूपानं झालं. आम्ही कुठचंही स्थळ पाहायला उरतलो की, लहान लहान कागदाच्या अगर दगडाच्या कलाकुसरीच्या वस्तू घेऊन फेरीवाल्या बायका आणि मुलं आम्हाला गराडा घालायची. आम्हाला तर त्यांना तोंड देणं शक्यच नव्हतं. पण आमच्या चिनी सोबत्यांनाही त्यांनी गांगरून सोडलं. अगदी आपल्या भारताची आठवण करून दिली.

माझी अशी कल्पना होती की, कचकच करण्याच्या बाबतीत भारतीय बायकांची बरोबरी कोणत्याही देशातल्या बायका करू शकणार नाहीत. पण या जबरदस्त चिनी बायकांची कचकच ऐकून माझी ही कल्पना बदलावी लागली. एक धष्टपुष्ट चिनी बाई तर अशी जबरदस्त कचकच करत होती की, काही विचारू नका. इतर फेरीवाल्या बायांना पार बाजूला ढकलून ती पुढे सरसावत होती आणि इतक्या आक्रमकपणे आपला माल घ्यावा म्हणून आरडाओरड करत होती की, आमच्याबरोबर असलेल्या चिनी मुलीला बोलणं तर अशक्य झालंच पण ती मागल्यामागे कोसळण्याच्या बेतात होती. अखेर तिच्या मदतीला आणखी एक चिनी मुलगी आणि शियानच्या लेखक संस्थेचे कार्यवाह धावले आणि आपली सारी शक्ती एकवटून त्यांनी आमच्या मोटारीचं दार लावून घेतलं आणि आम्ही तेथून पळ काढला.

दोन कथा - एक विद्वान भिक्षुची आणि एक सम्राटाच्या प्रेयसीची

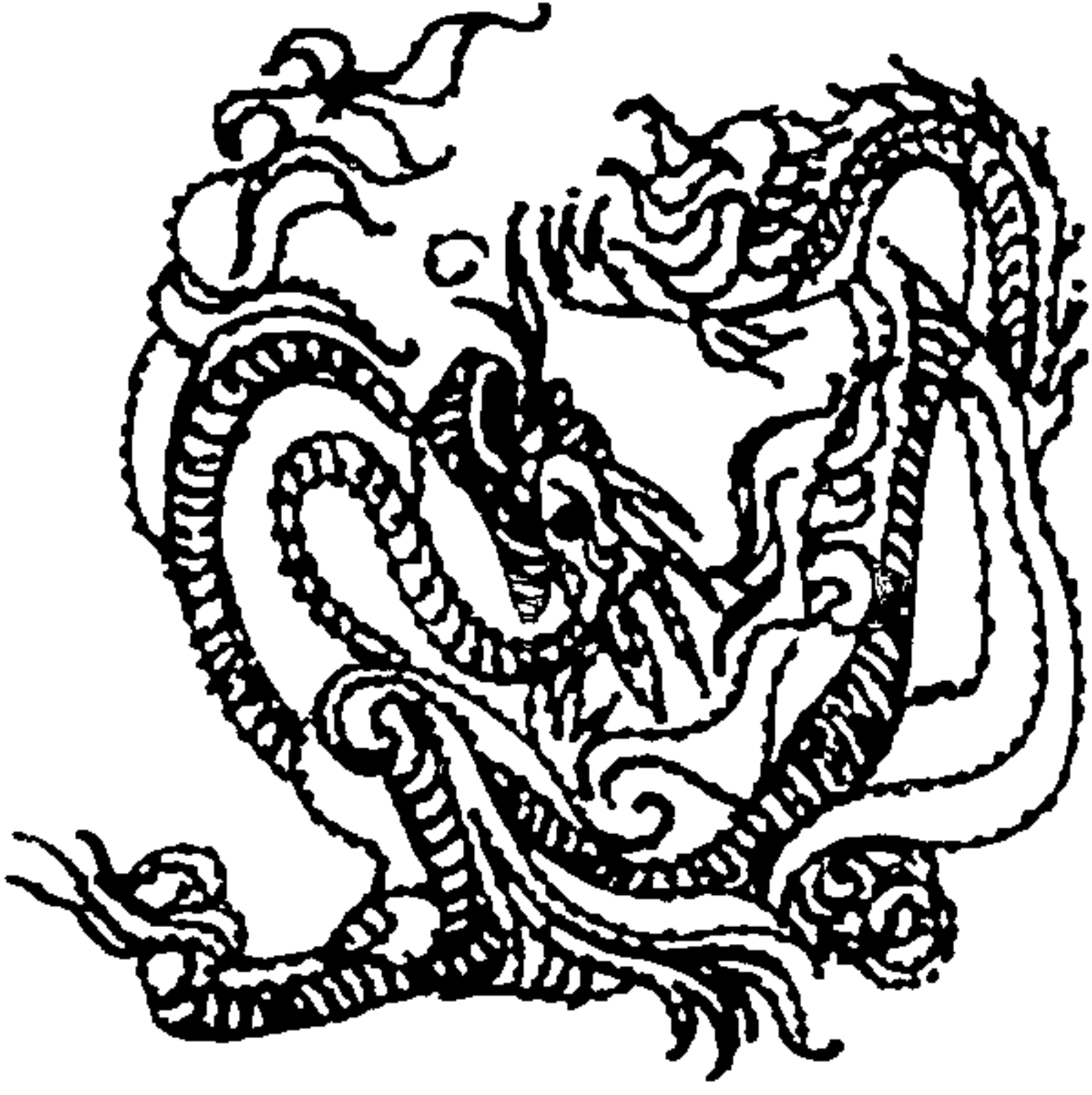
चीनच्या वैभवशाली इतिहासाची साक्ष देणारी नगरी म्हणून आणि बुद्ध धर्मीयांच्या दृष्टीने एक अत्यंत पवित्र स्थळ म्हणून शियानला जे महत्त्व आहे, ते प्राप्त करून देणारी आणखी एक वास्तू ह्या शहरात आहे. ती म्हणजे चियेनचं (Cien Temple) बुद्धमंदिर आणि त्या वास्तुसमुच्चयाचा भाग असलेला दायन (Dayan) पॅगोडा म्हणजेच स्तूप. इसवी सनाच्या सातव्या शतकात टॅंग घराणातल्या गावपांग (Gaozang) या सम्राटाच्या कारकीर्दीत या वास्तू बांधल्या गेल्या. पण या स्थानाला जे माहात्म्य प्राप्त झाले आहे ते शुआन जुआंग (Xuan zhuang) या बुद्ध भिक्षूच्या तेथील वास्तव्यामुळे. हा बुद्ध भिक्षू भारतात प्रवास करून गेला. भारतात त्याने बराच काळ वास्तव्यही केले. त्यानं लिहून ठेवलेल्या त्याच्या प्रवासाच्या वृत्तान्तामुळे

भारताच्या इतिहासाबद्दल मोलाची आणि दुर्मिळ माहिती मिळते व भारतातील तत्कालीन जीवनाचं वास्तवदर्शी चित्र आपल्या डोळ्यापुढे उभं राहतं. हा भिक्षू भारतात आला होता, तो बुद्ध व त्याचा धर्म यांच्याविषयीच्या पूज्य भावनेनं आणि ज्ञानलालसेनं. हिंदुस्थानातून परत जाताना त्यानं हिरेमाणकं नेली नाहीत तर बुद्ध धर्मावरील सुमारे सहाशे ग्रंथ नेले. मग शियानमधल्या या मंदिराच्या स्तूपात बसून त्यांची चिनी भाषेत भाषांतरं केली.

हे मूळ पाली भाषेतले बुद्ध धर्मावरचे ग्रंथ अजून अस्तित्वात आहेत काय किंवा निदान त्यांची चिनी भाषेत केलेली भाषांतरं तरी उपलब्ध आहेत का अशी आम्ही चौकशी केली. पण लेखक संघटनेच्या सदस्यांना त्याबाबत माहिती नव्हती. आम्ही बुद्ध भिक्षूंना अगर चिनी इतिहासाच्या व आध्यात्मिक परंपरेच्या अभ्यासकांना हा प्रश्न विचारायला हवा होता. पण तेवढी सवड नव्हती. मात्र याबाबतीत भारतात परतल्यावर पत्रव्यवहार करून माहिती काढण्याचं आम्ही ठरवलं.

ज्या दायन पॅगोडात बसून या बुद्ध भिक्षूने ज्ञानसाधना केली तो मुळात पाच मजली होता. तो वू चेशियन (Wu Zetian) या सम्राज्ञीने पुन्हा नव्याने बांधला. या नव्यानं बांधलेल्या स्तूपाला अगर मनोऱ्याला सात मजले आहेत आणि त्याची उंची ६४ मीटर आहे. त्याचा आकार चौकोनी आहे आणि तो पिरॅमिडसारखा वर निमुळता होत गेलेला आहे. त्याचे मजले चढायला लाकडी पायऱ्या आहेत. त्या चढून मनोऱ्याच्या सातव्या मजल्यावर गेलं म्हणजे शियान शहराचं विहंगम दृश्य दिसतं.

सुंदर कलात्मक अक्षरात लेखन करण्याची (Calligraphy ची) मोठी परंपरा चीनमध्ये आहे. इंग्रजीत तिला अक्षरांची चित्रकला असं म्हणता येईल. अजूनही ही परंपरा जिवंत आहे आणि तिला समाजात मान्यता आहे. टॅंग राजघराण्याच्या कारकीर्दीत जु सोईलियांग (Zhu Suiliang) नावाचा एक थोर अक्षरचित्रकार होऊन गेला. त्याने आपल्या हस्ताक्षरात दगडांच्या दोन लाद्यांवर अक्षरचित्रं रेखाटली आहेत, आणि या दोन लाद्या या स्तूपाच्या दक्षिण दरवाज्याच्या दोहो बाजूला असलेल्या भिंतीत बसवलेल्या आहेत. यांपैकी एका लादीवर काढलेले अक्षरचित्र आहे ते थांग घराण्याचा सम्राट टाइचॉंग (Taizong) याने लिहिलेल्या प्रस्तावनेचं. शुआन जुआंगनं जी धर्मग्रंथाची भाषांतरे केली त्यांना त्या सम्राटानं ही प्रस्तावना लिहिली. अशा या विद्वान, रसिक, धार्मिक आणि उदार राजाची स्मृती स्तूपात किंवा मनोऱ्यात जतन केलेली आहे. या लेखनचित्रांच्या सभोवताली त्या लाद्यांवर अत्यंत

सुंदर नक्षीचं शिल्प आहे. या शिल्पात वळसेदार आकाराच्या ड्रॅगन्स आहेत व गाणारे आणि नाचणारे देवदूतही आहेत. अशा रीतीने एक थोर विद्वान, एक असामान्य अक्षरचित्रकार, एक आदर्श सम्राट आणि एक प्रतिभाशाली शिल्पकार यांच्या गुणसमुच्चयाचं दर्शन या मनोऱ्याच्या दक्षिण दरवाज्यातून आत गेल्यावर होतं. शिवाय

तत्कालीन समाजस्थितीवर कितीतरी प्रकाश पडतो.

त्या मंदिराच्या रम्य आवारात फिरताना आणि त्यातल्या वास्तूंचं दर्शन घेताना मी कल्पनेनं त्या कालखंडात जाण्याचा प्रयत्न करित होतो. ही असामान्य माणसं असतील कशी. त्या काळात ती कशी वावरत असतील त्याचं चलच्चित्र मनात रेखाटत होतो. ह्यू-एन-त्संगशी त्याच्या भारतातल्या वास्तव्याविषयी पुष्कळ गप्पा मारल्या. त्या काळात भारत इतका वैभवशाली का होता त्याबद्दलची त्याची कारणमीमांसां समजून घेतली. सध्या आपल्या सोयीनुसार इतिहासाचं पुनर्लेखन करण्याचे दिवस आहेत. इतिहासापासून काही शिकण्याचे नव्हेत. तरी पण मला, असं वाटतं की इतिहासापासून आपल्याला पुष्कळ शिकता येण्याजोगं आहे आणि त्याची आपल्याला खूप गरज आहे.

शियानमध्ये एवढी महत्त्वाची बुद्धमंदिरं असावी, शुआन जुआंग तेथे बुद्ध धर्मावरचे ग्रंथ आणावे याला एक महत्त्वाचं कारण होतं. ते म्हणजे चीनला बाह्य जगाशी जोडणारा सिल्क रूट शियानमधून सुरू होतो आणि तेथून पश्चिमेला आणि दक्षिणेला जातो. भारताकडे ब्रह्मदेशातूनही जाता येत असे. पण सामान्यतः मंगोलिया, सिन्कियांग, अफगाणिस्तान या मार्गाने भारताशी व्यापार होत असे. साहजिकच शियांग हे सांस्कृतिक देवघेवींचंही मोठं केंद्र झालं होतं.

बुद्धाचं भारतीय रूप चीनमध्ये कसं बदललं जातं, त्याच्याभोवती मानुष आणि अतिमानुष प्रभावळीचा चेहरामोहरा कसा पालटतो, खुद्द बुद्धाच्या कथा व त्याचं तत्त्वज्ञान यांच्यात कसं परिवर्तन होतं, भारतीय सांस्कृतिक प्रतीकं आणि चिनी

सांस्कृतिक प्रतीकं कशी एकत्र येतात व नांदतात याविषयी मला साहजिकच फार कुतूहल वाटत होतं. परंतु तो एक फार मोठा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे, याची जाणीव असल्यामुळे मी ते कुतूहल आवरलं. आयुष्यात अनेक गोष्टी कराव्याशा वाटतात, पण करता येत नाहीत, याचा पुन्हा एकदा अनुभव आला.

शियानमध्ये आम्ही आणखी दोन ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वास्तू पाहिल्या. शान्सी प्रांतातील लिनटाँग जिल्ह्याच्या दक्षिणेला ली हील आहे. त्या डोंगरातील आणि त्याच्या आसमंतातील वनश्री रमणीय आहे. शिवाय तेथे एक गरम पाण्याचा झराही आहे. टॅंग राजघराणातल्या रसिक सम्राटांचं लक्ष साहजिकच या रम्य स्थानानं वेधून घेतलं. त्याचा परिणाम म्हणून इसवी सनाच्या सातव्या शतकात तेथे थांग कुआन (Tang Quan) हा राजवाडा बांधण्यात आला. पुढे इसवी सनाच्या आठव्या शतकात त्याचा विस्तार करण्यात आला आणि त्याला हुआछिंग राजवाडा (Huaqing Palace) किंवा हुआछिंग तलाव (Huaqing Pool) असं नाव देण्यात आलं. त्या गरम झऱ्याच्या पाण्याचा उपयोग करून हा तलाव बांधून काढण्यात आला. त्याच्याभोवती घाटदार हिरवी छप्परं असलेली लहान-मोठ्या आकाराची दालनं बांधण्यात आली. त्यांना जोडणाऱ्या संगमरवरी वाटिका बांधण्यात आल्या, आणि त्यांच्याभोवती एक छोटा रम्य बगिचाही करण्यात आला. या बगिच्यातले विलोवृक्ष (लोलुपवेन) पाण्यावर ओथंगले होते. त्यांचा आतून पर्णसंभार पाण्यावर लोंबत होता. हिरवी, सुबक, टोकाला किंचित वर वळलेली छपरं, लाल रंगाचे खांब, प्रत्येक दालनाभोवती बांधलेले पिवळ्या-केशरी रंगाचे छोटे, नाजूक नक्षीदार कठडे, संगमरवरी, शुभ्र वाटिका, विस्तीर्ण पण बांधेसूद तलाव, तुडुंब भरलेलं निळसर पाणी, त्यावर ओथंगलेल्या वृक्षांचा गर्द हिरवा पर्णसंभार आणि पाण्यातल्या त्यांच्या प्रतिबिंबाच्या सृष्टीचा जरा वेगळ्या छटेचा हिरवा रंग अशी मनोहर रंगसंगती तेथे साधलेली होती. तसंच दालनं, छपरं, तलाव, खांब, कठडे यांच्या विविध आकारांची एक सुभग मांडणी डोळ्यांना सुखवीत होती.

अशा सुंदर काव्यमय स्थानाचा उपयोगही काव्यमय व्हावा हे अपेक्षितच होतं, आणि ती अपेक्षा सुदैवानं पूर्णही झाली. कारण थांग राजघराण्यातला सम्राट शुआनजोंग (Xuanzong) तेथे आपल्या प्रिय वारयोषितेबरोबर स्नान करण्यासाठी आणि तिच्या सहवासाचा आनंद उपभोगण्यासाठी येत असे. ह्या वारयोषितेचं नाव होतं यांग (Yang). ह्या प्रेयसीत सम्राटाचं मन इतकं गुंतलं की, त्याला दुसरं काही सुचेना. त्यामुळे साहजिकच राज्यकारभाराकडे त्याचं दुर्लक्ष होऊ लागलं. यामुळे

त्याचे सेनापती, प्रधान वगैरे बिथरले. अखेर सम्राटाला त्या प्रेयसीचा त्याग करावा लागला. त्यामुळे तिनं आत्महत्या केली आणि सम्राटाला त्यानंतर खिन्न, शोकाकुल अवस्थेत आयुष्य कंठावं लागलं. अत्यंत काव्यपूर्ण अशी ही कथा आम्ही शियानलाच नृत्यनाट्याच्या स्वरूपात पाहिली आणि त्यामुळे ती मनात अधिकच घर करून राहिली आहे.

शानशी प्रांतात इतका इतिहास घडला आणि तेथे इतके ऐतिहासिक अवशेष आहेत का ते सगळे एका वस्तुसंग्रहालयात व्यवस्थितपणे एकत्र ठेवणं आवश्यकच होतं. असं एक शानशीच्या इतिहासाचं संग्रहालय शियानमध्ये आम्ही पाहिलं. त्या काळातले अनेक अवशेष आणि कलात्मक वस्तू त्या संग्रहालयात आहेत. अनेक राजघराण्यांच्या कारकीर्दीचा वस्तुरूप आलेख तेथे आढळतो. तेथील काही भिंतीचित्रं तर अप्रतिम आहेत. बराच वेळ आम्ही ते संग्रहालय पाहात होतो. इतिहासात असा फेरफटका मारून आलं की वर्तमानकाळ काही वेगळाच वाटायला लागतो. एखाद्या लांबलचक झरोक्यातून आपण त्याच्याकडे पाहात आहोत, असं वाटू लागतं. पाहता पाहता इतिहासात विरघळताना आपल्याला तो दिसतो. मग आपण जमिनीवर पाय रोवून, खऱ्याखऱ्या जगात जगतो आहोत हेच खरं वाटेनासं होतं.

हे संग्रहालय एका जुन्या वास्तूत आहे. तिच्या रचनेनं देखील माझं मन खिळवून ठेवलं. मोठा विस्तार आणि रेखीव प्रमाणबद्ध रचना यांचं सौंदर्यपूर्ण समीकरण तेथे साधलेलं आहे. मध्ये एका रेखीव शुभ्र चौथऱ्यावर उभ्या राहिलेल्या दोन लंबचौकोनी बैठ्या इमारती एकामागे एक आहेत. त्यांना चिनी घाटणीची दुहेरी छप्परं आहेत. त्या दोहोंच्या मधला प्रमाणबद्ध चौक वर छप्पर घालून व बाजूला भिंती बांधून बंदिस्त करण्यात आला आहे. यामुळे खरं म्हणजे इमारतींच्या सौंदर्याला ढळ पोहोचायला हवी होती. पण ते विशेषसं झालेलं नाही. या लंबचौकोनी इमारतींच्या चारही कोपऱ्यांवर चार लहान चौकोनी इमारती आहेत. त्या मधल्या मोठ्या चौथऱ्यावर उभ्या नाहीत. स्वतःच्या छोट्या चौथऱ्यावर उभ्या आहेत. त्यामुळे मुख्य इमारतीची भव्यता व त्यामुळे वाटणारा वचक सौम्य झाला आहे. आत प्रवेश करणाऱ्या माणसाला त्या तू लहान अगर क्षुद्र आहेस असं सांगत नाहीत, आणि पुन्हा त्या एकट्याही पडलेल्या वाटत नाहीत. भोवती भालदार, चोपदार असलेल्या हत्तीच्या पाठीवरील अंबारीसारख्या वाटतात. थांग राजवटीच्या काळातल्या स्थापत्यशैलीतली ही संग्रहालयाची वास्तू माझ्या मनात ठसठशीतपणे उमटलेली आहे. प्राचीन चीनच्या स्थापत्य परंपरेविषयी आदर निर्माण करणारी आहे.

स्थापत्याच्या या परंपरेशी नातं सांगणारी एखादी नवी वास्तू आधुनिक काळात बांधावी अशी ईर्षा समाजाला, राज्यकर्त्यांना आणि कलावंतांना वाटावी हे अपेक्षित आहे. पण चीन जोपर्यंत काही कर्मठ कल्पनांशी जखडलेला होता तोपर्यंत हे शक्य नव्हतं. पण जेव्हा या कर्मठ विचारसरणींची मगरमिठी सैल झाली तेव्हा अशा प्रकारचा प्रयत्न झाला. तो करायला पुढे सरसावली ती हाँगकाँगमधली खासगी मालकीची दि न्यू वर्ल्ड हॉटेल इंटरनॅशनल कंपनी लिमिटेड. चिनी शासनाच्या भागीदारीत त्या कंपनीने शियान शहराच्या मध्यवर्ती भागात ग्रँड न्यू वर्ल्ड हॉटेल बांधलं आहे. हे चार तारांकित हॉटेल शियानमधील सर्वात उंची हॉटेल मानलं जातं. त्याला जोडून एक नाट्यगृह बांधण्यात आलं आहे. हे अत्यंत आधुनिक, भव्य, आरामशीर आणि सर्व आधुनिक सुविधांनी युक्त असं नाट्यगृह हॉटेलच्या भव्य इमारतींशी कलात्मक नातं जोडत तिच्याशी एकरूप झालेलं आहे. यातली सर्व यंत्रणा परदेशातून आणलेली आहे, असं त्याच्या परिचय-पत्रिकेत मोठ्या अभिमानानं सांगितलं आहे. चीनच्या वायव्य भागातलं हे अत्यंत भव्य आणि प्रेक्षणीय नाट्यगृह आहे आणि संबंध चीनमध्येदेखील मोजक्या उत्कृष्ट नाट्यगृहांत त्याची गणना होते. उच्चपदस्थ परदेशी पाहुण्यांचं मनोरंजन करण्यासाठी या नाट्यगृहात कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

ग्रँड न्यू वर्ल्ड हॉटेल आणि त्याच्याशी संलग्न असलेलं नाट्यगृह ही एकात्म वास्तू भव्य आहे, प्रशस्त आहे, देखणी आहे आणि अत्यंत आधुनिक आहे, या बाबतीत वादच नाही. एखाद्या तेलसाठ्यावर बसलेल्या शेखाला किंवा अमिराला पसंत पडावी इतकी ती आरामशीर आहे. आतली सजावट भडक किंवा कलाशून्य खात्रीनं नाही. पण जुन्या स्थापत्यातला अभिजातपणा त्या वास्तूत आहे अशी काही माझी खात्री पटली नाही, किंवा खरं म्हणजे एक स्थापत्य म्हणून काळजीपूर्वक तिच्याकडे मला पाहताच आलं नाही.

याचं कारण असं की दिवसभर दूरवरची प्रेक्षणीय स्थळे पाहण्यासाठी आम्ही फिरलो होतो आणि आठव्या सुमारास अगदी दमून हॉटेलवर पोहोचलो होतो. तेथे आम्ही घाईघाईने कपडे बदलले आणि या थिएटरमध्ये एक नृत्यनाट्य पाहायला गेलो. कार्यक्रम केव्हाच सुरू झाला असेल असं आम्हाला वाटत होतं. पण आम्ही गेलो तरी तो सुरू झालेला नव्हता. इतकंच नव्हे तर फॉयरमध्ये आमचं स्वागत करण्यासाठी नृत्यनाट्यातले सर्व प्रमुख कलावंत सुहास्यवदनांनी उभे होते. आम्हाला पाहिल्यावर त्यांनी आमचं स्वागत केलं. ते पाहून आम्ही गडबडूनच गेलो. कारण

आम्ही चीनच्या लेखक संघटनेचे सन्मानीय पाहुणे असलो तरी आमचा एवढा मोठा सन्मान होईल असं अपेक्षित नव्हतं. काही तरी घोटाळा आहे असं आम्हाला वाटलं. चार दोन क्षणांतच काय घोटाळा झाला होता ते आमच्या ध्यानात आलं. हे नृत्यनाट्य पाहण्यासाठी मोठे परदेशी पाहुणे येणार होते हे खरं होतं. पण ते पाहुणे वेगळेच, शासकीय पातळीवरचे होते. आम्ही परदेशी आहोत असं दिसलं तेव्हा आम्हीच ते पाहुणे आहोत अशा समजुतीने आमचं स्वागत करण्यात आलं होतं. आम्ही ते थोर पाहुणे नाही असा हसत हसत आमच्या चिनी सोबत्यांनी खुलासा केला. मग आम्ही नाट्यगृहात जाऊन बसलो. ते थोर पाहुणे त्यानंतर दहा पंधरा मिनिटांनी आले आणि मग नृत्यनाट्याचा प्रयोग सुरू झाला. उशिरा येणे हे काही चांगलं नव्हे, पण त्या दिवशी मात्र उशिरा येऊन त्या थोर पाहुण्यांनी आम्हा कमी थोर पाहुण्यांची खूपच सोय केली. कारण त्यांच्यामुळे आम्हाला ते नृत्यनाट्य संपूर्ण पाहायला मिळाले.

टॅंग राजघराण्यातल्या ज्या सम्राटाच्या प्रेयसीचा स्नानाचा तलाव पाहायला आम्ही गेलो होतो तिचीच कथा त्या नृत्यनाट्यात सांगितलेली होती. प्रयोग अत्यंत रेखीव आणि देखणा होता. वेषभूषा कलात्मक होती, अभिनय बोलका होता, नृत्यातल्या हालचाली कमनीय होत्या, प्रवाही होत्या, भावना व्यक्त करणाऱ्या होत्या. नृत्यात परंपरागत चिनी नृत्याचं दर्शन कमी-अधिक प्रमाणात घडत होतं. परंतु एकंदर नृत्याची रचना रशियन बॅलेच्या धाटणीची होती आणि त्याबरोबरच संगीतही पुष्कळसं रशियन बॅलेतल्या संगीतासारखं होतं. पण ह्या नृत्यनाट्याचा उल्लेख मी मागील एका प्रकरणात केला आहेच.

नृत्यनाट्य संपल्यावर आम्ही तेथे रेंगाळलो नाही. तडक हॉटेलवर गेलो आणि थकलेली शरीरं बिछान्यात आडवी केली. या सगळ्या धावपळीत ते नाट्यगृह आणि ते हॉटेल यांचे मला काळजीपूर्वक निरीक्षण करता आलं नाही. त्यामुळे त्या वास्तूंचा चेहरा-मोहरा, त्यांचं एकंदर रूप आणि त्यांची स्थापत्यशैली याबद्दल मला काहीच सांगता येणार नाही. पण एवढं मात्र मी सांगू शकेन की थांग राजघराण्याच्या कारकीर्दीतील अभिजात स्थापत्यशैलीशी कोणतंही नातं जोडण्याचा प्रयत्न हे हॉटेल व थिएटर बांधणाऱ्या वास्तुतज्ज्ञानं केला नव्हता. त्याची रचना पूर्णपणे, निर्भेळपणे आधुनिक होती.

हे नाट्यगृह निश्चितच सुंदर व आधुनिक होतं, पण त्याचं एवढं कौतुक करण्यात यावं याचं मला आश्चर्य वाटत होतं. त्यामुळे मला अशी शंका आली की

भारतात जशी आधुनिक नाट्यगृहे विपुल आहेत तशी चीनमध्ये नसावी. पण हा केवळ आपला एक अंदाज झाला.

शियानच्या बाजारपेठांतूनही आम्ही चक्कर मारली. बेजिंगमध्ये होती तशीच खूप दुकानं शियानमध्ये होती आणि ती मालानं खच्चून भरलेली होती. शिवाय भारतात जे फारसे आढळत नाहीत असे पाश्चात्य वळणाचे डिपार्टमेंटल स्टोअर होते. त्यांच्या दर्शनी भागावर झगमगत्या दिव्यांची आरास केलेली होती. या डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये माणसांची झुंबड होती. याचं एक कारण असं असावं की हे डिपार्टमेंटल स्टोअर फक्त मोठ्या शहरातच असावेत आणि त्यामुळे लहान शहरातली आणि खेडेगावातली मंडळी खरेदीसाठी या स्टोअर्समध्ये येत असावी.

फेरीवालेही बरेच आढळले आणि भीक मागणारी मुलं व मोठी माणसंही अधूनमधून पुढे हात पसरत होती. चीनमध्ये सर्वांना कामधंदा आहे ही गोष्ट पूर्णपणे खरी नाही. तसं असतं तर इतकी माणसं फेरीवाल्याचा कष्टाचा आणि फारसं उत्पन्न न देणारा धंदा करणार नाहीत. चीनमध्ये दूरच्या ग्रामीण भागात पुष्कळ दारिद्र्य आहे असं मी वाचलं होतं. ते खरं असण्याची शक्यता मला जाणवली.

अर्थात आपल्याकडे दारिद्र्य पुष्कळच अधिक प्रमाणात दृष्टीस पडतं आणि ते देखील ओंगळ आणि विदारक स्वरूपात.

शियानमध्ये आणि बेजिंगमध्येही मला झोपडपट्ट्या आढळल्या नाहीत. पण जागेची टंचाई असल्याचं मात्र कानांवर येत होतं.

सोळा नोव्हेंबरला आम्ही शियानला आलो आणि तेथून आम्ही वीस तारखेला विमानानं हॉंगकॉंगला गेलो.

हॉंगजौ - काव्यपूर्ण वातावरण आणि एका साहित्यिकाचं स्मारक

बेजिंग आणि शियान ही शहरे साधारणतः चीनच्या वायव्य भागात आहेत. त्या प्रदेशात पाऊस कमी आणि थंडी कडाक्याची. त्यामुळे तो पुष्कळसा खरखीत आहे. सौम्य, प्रसन्न, हिरवंगार असं निसर्गाचं रूप तेथे फारसं दृष्टीस पडत नाही. २० नोव्हेंबरला पहाटे साडेसहाच्या विमानाने आम्ही शियानहून हॉंगजौ (Hangzhou) या शहरात आलो. हॉंगजौ हे समुद्रकिनार्याला जवळ आहे. शिवाय ते दक्षिणेला आहे. म्हणजे साधारणतः बेजिंगपासून आग्नेय दिशेला आहे. येथे थंडीचा कडाका कमी आणि पाऊस अधिक. पुन्हा हॉंगजौ एका डोंगराला लगटून वसलेलं आहे आणि त्या डोंगराच्या पायथ्याशी एक केवढं तरी मोठं सरोवर आहे. डोंगराचे उतार सौम्य आहेत. त्या उतारांवर झाडी आहे आणि चहाच्या बागाही आहेत. तो परिसर बालकवींच्या कवितेसारखा आहे. निसर्गानं तेथे सौम्य आणि रमणीय रूप धारण केलं आहे आणि हॉंगजौ हे गाव त्या निसर्गाशी फटकून राहणारं नाही तर त्याच्याशी आपुलकीचं नातं जोडणारं आहे. त्या सरोवरातील बेटांवर आणि त्याच्या किनाऱ्याला सुंदर बागा फुलवलेल्या आहेत. एक सुंदर रस्ता त्या किनाऱ्यावरून रमतगमत वळसे घेत फेरफटका मारतो. त्या किनाऱ्यावरून छोट्या होड्यातं बसून

सरोवरात विहार करता येतो. अखंड क्रीडा करणाऱ्या नागमोडी लाटांच्या कानगोष्टी ऐकता येतात. त्या ऐकताना शरीर आणि मन मोहरतं आणि त्यांची भाषा व आपल्या मनाची भाषा एकच आहे असं कळतं. हॉंगजौमधील माणसं, त्या गावातील इमारती आणि त्यांचे उत्सव या सर्वांवरच या निसर्गसौंदर्यानं संस्कार केले आहेत. सम्राटांनी या नगरीत विहार केला आणि सामान्यांनीही आकाशातला पौर्णिमेचा चंद्र मोठ्या रसिकतेने सरोवरात भिजलेला पाहिला. त्या निमित्ताने मोठा उत्सव सुरू केला.

आमचं हॉटेल त्या सरोवराच्या आणि त्याला येऊन भिडलेल्या डोंगरउताराच्या अगदी जवळ होतं. त्या आसमंतातल्या रमणीय निसर्गाशी नातं जोडण्यासाठी त्याच्या प्रवेशद्वारासमोर कारंज्यांचा एक छोटासा ताटवा सतत फुलत ठेवलेला होता.

हॉंगजौमधल्या निसर्गाचं दर्शन आम्हाला नंतर झालं, पण विमानतळावर उतरल्यावर ज्या आपुलकीनं तेथल्या लेखकांनी आमचं स्वागत केलं आणि जो मनमोकळेपणा त्यांच्या बोलण्या-चालण्यात आम्हाला आढळला त्यामुळे आमची मनं गावात पोहोचण्यापूर्वीच उल्हसित झाली होती, आणि ही आपुलकी आमच्या तीन दिवसांच्या मुक्कामात आम्हाला सतत साथ करित होती. खरं म्हणजे भारताविषयीची आपुलकी तेथल्या साहित्यिकांच्या मनात रुजलेली होती. रवींद्रनाथ टागोरांनी तिचं बी पेरलं होतं आणि भारतावर प्रेम करणाऱ्या एका प्राध्यापकानं ते जोपासलं होतं.

हॉंगजौला हॉटेलात स्थिरस्थावर झाल्यावर आम्ही जेवलो. मग थोडी विश्रांती घेतली आणि आमच्या चिनी सोबत्यांबरोबर गावात फेरफटका मारायला बाहेर पडलो. आमच्या हॉटेलपासून जवळच डोंगरउतारावर एक बुद्धमंदिर होतं. ते पाहायला आम्ही गेलो. तेथे झाडी इतकी गर्द होती की ते बुद्धमंदिर पूर्णपणे वृक्षराजीत लपलं होतं, आणि त्याच्या मागचा उंच पॅगोडादेखील चटकन दिसून येत नव्हता. मंदिरातील बुद्ध मूर्ती भव्य होती. तिचं रूप आणि तिच्या मुद्रेवरचा भाव बुद्ध हा तथागत होता, हे पटविणारा होता. त्या मूर्तीच्या एका बाजूला काही प्रचंड मूर्ती होत्या. त्यांचे चेहरे अक्राळविक्राळ होते. बुद्ध मूर्तीच्या मागल्या बाजूला एका प्रचंड खडकाचा जणू पडदाच होता. त्यावर नित्याच्या जीवनातल्या अनेक गोष्टींची व घटनांची शिल्पे होती. आपलं नित्याचं जीवन आणि आध्यात्मिक प्रेरणा व ज्ञान यांना कलात्मकतेनं एकत्र गुंफण्याचा त्या शिल्पकारानं प्रयत्न केला होता.

बुद्धमंदिराकडे जायच्या चढणीवरच्या रस्त्यावर डोंगरातील खडकात शिल्पाकृती खोदलेल्या होत्या आणि एका ठिकाणी निसर्गानं केलेली कारागिरी होती.

एका लहानशा गुहेच्या छपराला एक छोटंसं छिद्र होतं आणि ते छपरावरच्या डोंगराच्या भागातून पार आरपार गेलं होतं. ते पाहायला अनेक लोक जात होते. त्यामुळे आम्हीही गेलो. अमक्या एका विशिष्ट ठिकाणी उभं राहून विशिष्ट कोनात वर पाहिलं तरच ते छिद्र दिसतं. त्यामुळं आम्हा सगळ्यांनाच योग्य जागा सापडून तेथून ते दिसायला बरेच श्रम पडले आणि वेळही लागला. मला तर कितीही ठिकाणी उभा राहिलो आणि कितीही प्रकारे मान वरखाली केली तरी ते दिसेच ना. तेव्हा मग मीदेखील हड्डाल पेटलो आणि ते छिद्र दिसल्याशिवाय तेथून हलणार नाही, अशी घोर प्रतिज्ञा केली. अखेर ते दिसलं बुवा ! एवढ्याशा त्या छिद्रातून आकाशही दिसत होतं आणि छिद्रातून दिसलं तरी ते विस्तीर्णच वाटत होतं.

माझी घोर प्रतिज्ञा पार पाडल्यावर मी आजूबाजूला पाहिलं तर माझे सारे सोबती तिथून निघून गेले होते. ते कुठल्या बाजूला गेले ते माहित नसल्यामुळे मी थोडा गडबडलो. पण आम्हाला मार्गदर्शन करणाऱ्या चिनी मुली मोठ्या जागरूक होत्या. त्यांतली एक माझ्यासाठी तेथे थांबली होती. ती मला माझे सोबती गेले होते तेथे घेऊन गेली.

मंदिर पाहून झाल्यावर आम्ही तेथूनच पायवाटेनं चहाच्या मळ्यातून एका लेखकांसाठी बांधलेल्या विश्रामगृहाकडे गेलो. लेखन व वाचन करण्यासाठी लेखकांना तेथे जाऊन राहता येतं. अशा प्रकारची सोय रशियात व पूर्व युरोपातील देशांतही मी पाहिली होती. अमेरिकेतही अशी सोय असते. आपल्या देशात फक्त सिमल्याला एका संस्थेत अशी सोय मी पाहिली आहे. जुन्या व्हाइसरॉयच्या भव्य प्रासादात तेथे लेखकांना राहता येतं. इतरही काही ठिकाणी अशा सोयी असतील, पण मला त्याविषयी माहिती नाही.

एका लहानशा बैठ्या इमारतीत हे विश्रामगृह आहे. तेथे चार-पाच खोल्या आहेत आणि चहा वगैरे मिळण्याचीही सोय आहे. भोवताली छोटीशी बाग आहे आणि सभोवताली आहेत चहाचे मळे व डोंगरातली वनश्री. बुद्धमंदिराच्या सान्निध्यातलं ते विश्रामगृह मला आवडलं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही मोटारीतून प्रसिद्ध चिनी साहित्यिक लू शून (Lu Xun) याच्या गावी गेलो. सुमारे अडीच तीन तासांच्या या प्रवासात आमच्याबरोबर एक चिनी प्राध्यापक होते. भारतीय व चिनी साहित्यशास्त्राचा ते तुलनात्मक अभ्यास करीत होते. त्यांना आमच्याशी खूप बोलायचं होतं. त्यांना इंग्रजी येत होतं. इंग्रजीत त्यांनी निबंधही लिहिलेले होते. पण इंग्रजी बोलायची

त्यांना सवय नव्हती. त्यामुळे बोलायचं खूप असूनही बोलता येत नव्हतं, अशी त्यांची अवस्था झाली होती. तरी ते उत्साहानं प्रयत्न करीत होते आणि आम्ही त्यांना मदत करीत होतो.

आमची बस निघाल्यावर थोड्या वेळानं एका ठिकाणी थांबून आम्ही एका चिनी बाईला आमच्याबरोबर घेतलं. ती प्राध्यापिका आहे, अशी तिची आणि आमची ओळख करून देण्यात आली. ती इंग्रजी शिकवते असं देखील ऐकल्यासारखं मला वाटलं. पण त्याबाबत खात्री वाटत नव्हती. ती प्राध्यापिका माझ्या शेजारी बसली आणि हसतमुखानं भडाभडा माझ्याशी बोलू लागली. न थांबता बोलतच राहिली. तिची ती अस्खलित वाग्गंगा ऐकून मी चकित झालो. चिनी स्त्रियांविषयी मला वाटू लागलेला आदर आणखीनच वाढला आणि न थांबता बोलण्याच्या चढाओढीतही चिनी बायका भारतीय बायकांना भारी ठरतील, असं मला वाटू लागलं.

अडचण एकच होती. ती काय बोलत होती त्यातलं एक अक्षरही मला कळत नव्हतं. तिच्या बोलण्यात जेव्हा एक लहानशी फट मला सापडली तेव्हा मी तिला असं सांगण्याचा प्रयत्न केला की, मला चिनी भाषा येत नाही. यावर तिनं हसून मान हलविली आणि ती पुन्हा बोलत सुटली.

आता काय करावं ते मला कळेना. ती बोलत असताना परिचित असे काही शब्द कानावर पडताहेत असा मला भास होत होता. म्हणून मी अगदी कान देऊन बारकाईने तिचं बोलणं ऐकू लागलो तेव्हा बऱ्याच वेळानंतर माझ्या ध्यानात आलं की ती इंग्रजीत बोलत होती, मात्र इंग्रजी शब्दांचे उच्चार ती चिनी वळणानं करीत होती. पुन्हा तिचं इंग्रजीदेखील काहीसं वेगळंच होतं. ती इंग्रजीच बोलत आहे असं कळल्यावर मी हातवारे करून तिला बोलण्याची गती कमी करायला लावलं आणि मग ती काय बोलते आहे ते अर्धमुर्धं मला कळू लागलं.

विद्यार्थ्यांना इंग्रजी येत नसल्याकारणाने आपल्याला कॉलेजात इंग्रजी शिकविणं कसं कठीण जातं, ते तिनं मला सांगितलं. परंतु आता शाळांतून इंग्रजी शिकविण्यास सुरुवात झाल्यामुळे आपलं काम अधिक सुलभ होत आहे, अशीही आश्वासक माहिती तिने मला सांगितली. ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे, असं मी तिला सांगितलं आणि हँगजौच्या चिनी विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजीच्या ज्ञानाविषयी निश्चिंत झालो.

आमची मोटार ज्या ग्रामीण भागातून धावत होती तो भाग चांगला संपन्न

दिसत होता. शान्सी प्रांतात आम्हाला आढळलं त्यापेक्षा या भागात शेतीचं उत्पन्न चांगलं असावं असं वाटत होतं. गावोगावी नवी चांगली दुमजली घरं बांधलेली दिसत होती, शिवाय आणखी नवी उभारली जात होती. ठिकठिकाणी दुकाने आणि छोटे कारखाने दृष्टीस पडत होते.

त्या दृश्याकडे पाहून ती प्राध्यापिका म्हणाली, “इथले शेतकरी चांगले श्रीमंत झाले आहेत. शेतीवर तर ते पैसा मिळवतातच. शिवाय त्या सगळ्यांनी आपापले छोटेमोठे धंदे सुरू केले आहेत. हे पाहा, ह्या माणसानं टायरचं दुकान सुरू केलं आहे, आणि ह्यानं हे लहानसं वर्कशॉप सुरू केलंय. काहींनी तर कारखाने सुरू केले आहेत.”

मी तिला म्हटलं, “माझ्या देशात आमच्या भागातल्या ग्रामीण कॉलेजातले अनेक प्राध्यापक नोकऱ्या सांभाळून स्वतःचे स्वतंत्र व्यवसाय अगर धंदे सुरू करतात आणि चांगले पैसे मिळवतात. तुमच्याकडेचे प्राध्यापक असं नाही का करीत ?”

यावर ती म्हणाली, “आम्ही पूर्ण वेळ नोकरी करतो. त्यामुळे आम्हाला स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करता येत नाही. तशी परवानगी नाही. पण शेतकरी कोणाच्या नोकरीत नसतो. त्यामुळे त्यांना शेती करून शिवाय स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करता येतो. मग ते खूप पैसे मिळवतात. पाहाना कशी सगळ्यांनी दुमजली घरं बांधली आहेत ती.”

प्राध्यापकांना मात्र २०० ते ३०० युआन इतक्या थोड्या पगारावर संतुष्ट राहावं लागतं, असं तिनं सांगितलं. याबद्दल ती आणि एकंदर प्राध्यापक मंडळी नाराज दिसली.

आता ती सावकाश बोलत असल्यामुळे मला तिचं बोलणं कळत होतं. पण या प्राध्यापिकेला इतकं सावकाश बोलणं फार तापदायक वाटत असावं. त्यामुळे मधूनमधून आपली इंग्रजीची गाडी ती भरधाव सोडत होती.

एक तासभर जवळजवळ न थांबता बोलल्यावर त्या प्राध्यापिकेला जे काय सांगावसं वाटत होतं ते सांगून झालं होतं. तसंच इतके बोलल्यावर ती थकली असावी. शिवाय सावकाश बोलावं हा माझा आग्रहदेखील तिला अडथळ्यासारखा वाटत असावा. त्यामुळे ती बोलायची थांबली आणि डोकं मागे टेकून गाढ झोपी गेली. आपलं बोलून झाल्यावर मला बोलू देणं अगर मला काही विचारणं तिला अनावश्यक वाटलं असावं.

लू शून या लेखकाला चीनमध्ये फार महत्त्व आहे. कम्युनिस्ट रशियात गॉर्कीला

जे स्थान होतं तेच माओवादी चीनमध्ये लू शूनला आहे. या लेखकाचा जन्म झाला १८८१ साली आणि मृत्यू झाला १९३६ साली. म्हणजे चीनमधील क्रांती पाहण्याचं भाग्य त्याला लाभलंच नाही. पण कम्युनिस्ट पक्षाच्या क्रांतिकारक भूमिकेविषयी त्याला सहानुभूती होती आणि माओशी त्याचा चांगला परिचय होता.

चिनी मध्ययुगीन संस्कृतीत चांगलं पारंपरिक शिक्षण घेऊन विद्या संपादन केलेली अनेक माणसं छोट्या मोठ्या अधिकारपदांवर असत. संपन्न आणि सुसंस्कृत जीवन जगणाऱ्या या अधिकारीवर्गाला चिनी समाजात फार महत्त्वाचं स्थान होतं. चिनी समाजाचं बौद्धिक, सांस्कृतिक व सामाजिक नेतृत्व हा वर्ग करित असे. अशा वर्गातच लू शूनचा जन्म झाला. पारंपरिक पद्धतीनं त्याचं शालेय शिक्षण झालं. कॉन्फ्युशियसच्या पठडीतले ग्रंथ त्यानं अभ्यासले. पण त्याबरोबर पारंपरिक दृष्टीने निषिद्ध मानली जाणारी पुस्तकेही त्यानं वाचली. शिवाय लोककला, लोककथा, लोकनाट्य इत्यादी गोष्टींतही तो रस घेऊ लागला. पुढे आधुनिक वळणाचं तांत्रिक शिक्षण त्यानं नानजिंग येथे घेतलं. १९०२ साली उच्च शिक्षणासाठी तो जपानला गेला. तेथे देशसेवेच्या दृष्टीनं उपयुक्त वाटलं म्हणून आधुनिक वैद्यक तो शिकू लागला. परंतु वैद्यकीय ज्ञान लोकजागृतीसाठी उपयोगी पडणार नाही असं दिसून आल्यावर ते शिक्षण सोडून तो साहित्याकडे वळला.

१९०९ साली म्हणजे सात वर्षांनंतर तो जपानहून चीनला परतला. तेथे तो एका कॉलेजात शिकवू लागला व त्याच वेळी पाश्चात्य ग्रंथांची चिनी भाषांतरं करण्यास व चिनी भाषेत स्वतंत्र साहित्यनिर्मिती करण्यास त्यानं सुरुवात केली. १९१७ च्या रशियन क्रांतीचा त्याच्यावर खूपच प्रभाव पडला आणि त्या क्रांतीपासून अंशतः स्फूर्ती घेऊन चीनमध्ये १९१९ साली जी चार मेची चळवळ सुरू झाली तिचाही तो पुरस्कर्ता झाला.

१९१८ साली त्याची 'एका वेड्याची रोजनिशी' (A Madman's Diary) ही पहिली कथा प्रसिद्ध झाली. मध्ययुगीन समाजव्यवस्थेवर व मूल्यांवर त्या कथेतून त्यानं हल्ला चढवला. अशाच प्रकारच्या कथा त्यानं एकामागून एक लिहिल्या. त्यानंतर १९२६ ते १९३६ या आयुष्यातल्या शेवटल्या दहा वर्षांत त्यानं सामाजिक प्रश्नांवर ज्वलंत असे लेख लिहिले. एकंदरीत जुनी समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त करण्यासाठी तिच्यावर सतत आपल्या लेखणीने प्रहार करण्याचं कार्य लू शूनने केले. साहजिकच चिनी कम्युनिस्ट पक्षाला तो जवळचा वाटला. माओ स्वतः कवी होता हे लक्षात घेतलं की, त्याला या लेखकाविषयी विशेष आत्मीयता वाटावी याचा

उलगडा होतो.

या लेखकाचं साहित्य मी वाचलेलं नव्हतं. परंतु आमच्याबरोबर विजयदान देठा नावाचे राजस्थानी लेखक होते आणि त्यांनी मात्र याचं लेखन इंग्रजीत आणि हिंदीत वाचलेलं होतं. विजयदानजी पुरोगामी लेखक संघटनेशी जवळीक ठेवणारे लेखक आहेत. गरिबांचे आणि शोषितांचे कैवारी आहेत. त्यामुळे या लेखकाविषयी त्यांचं मत कलुषित खात्रीनंच झालेलं नव्हतं. त्यांना या लेखकाविषयी काय वाटतं, असं मी त्यांना विचारलं तेव्हा ते म्हणाले, “या लेखकाला जितकं महत्त्व दिलं जातं तितकं याचं लेखन चांगलं आहे असं मला वाटत नाही. इतर काही चिनी लेखकांनी याच्यापेक्षा पुष्कळ सरस लेखन केलेलं आहे.”

ते काहीही असलं तरी या लेखकाला राज्यकर्त्यांची मान्यता लाभली होती आणि त्यामुळे साहजिकच एक मोठं वस्तुसंग्रहालय त्याच्या स्मरणार्थ त्याच्या गावी बांधलेलं आहे. संग्रहालय अर्थातच चांगलं आहे. जुन्या काळचे फोटो, वृत्तपत्रांतील उतारे, लू शूनच्या वापरातल्या वस्तू, त्याचा आणि माओचा एकत्र घेतलेला फोटो अशा अनेक गोष्टी तेथे व्यवस्थितपणे मांडून ठेवलेल्या आहेत.

पण मला अधिक प्रेक्षणीय वाटलं ते लू शूनचं जुनं घर. या संग्रहालयापासून ते थोड्याच अंतरावर होतं. जुन्या काळच्या सुखवस्तूच नव्हे तर संपन्न अशा चिनी कुटुंबाचं घर कसं असे, त्याची कल्पना हे घर पाहून मला आली. हे घर अर्थातच उंच भिंतींनी वेढलेलं होतं. या घराची रुंदी थोडी होती. त्याचा दर्शनी भाग पाहून हे घर लहान आहे, अशी माझी कल्पना झाली. पण आत गेल्यावर एकापुढे एक अशी अनेक दालनं आणि चौक ओलांडत आम्ही गेलो तरी बराच वेळ घराच्या मागील दारी आम्ही पोहोचलो नाही. घराच्या प्रवेशद्वाराजवळ विशेषसा बगीचा नव्हता. घरातले चौकही फरसबंद होते. त्यामुळे तेथेही एखाद-दुसरं झाडच आढळलं तर आढळत होतं. घराच्या मागील दारी मात्र बगीचा होता. पाण्याचं कारंजंदेखील होतं.

रुंदी थोडी आणि लांबी खूप ही रचना संरक्षणाच्या दृष्टीनं केलेली असावी. कारण घराचा जेथे विस्तार होतो तेथे दोन्ही बाजूला शेजाऱ्यांची घरं होती. म्हणजे त्या बाजूनं हल्ला होण्याची शक्यता जवळजवळ नव्हतीच. तेव्हा संरक्षण करण्यासाठी मागीलदारी आणि पुढील दारी थोडी माणसं ठेवून भागण्यासारखं होतं.

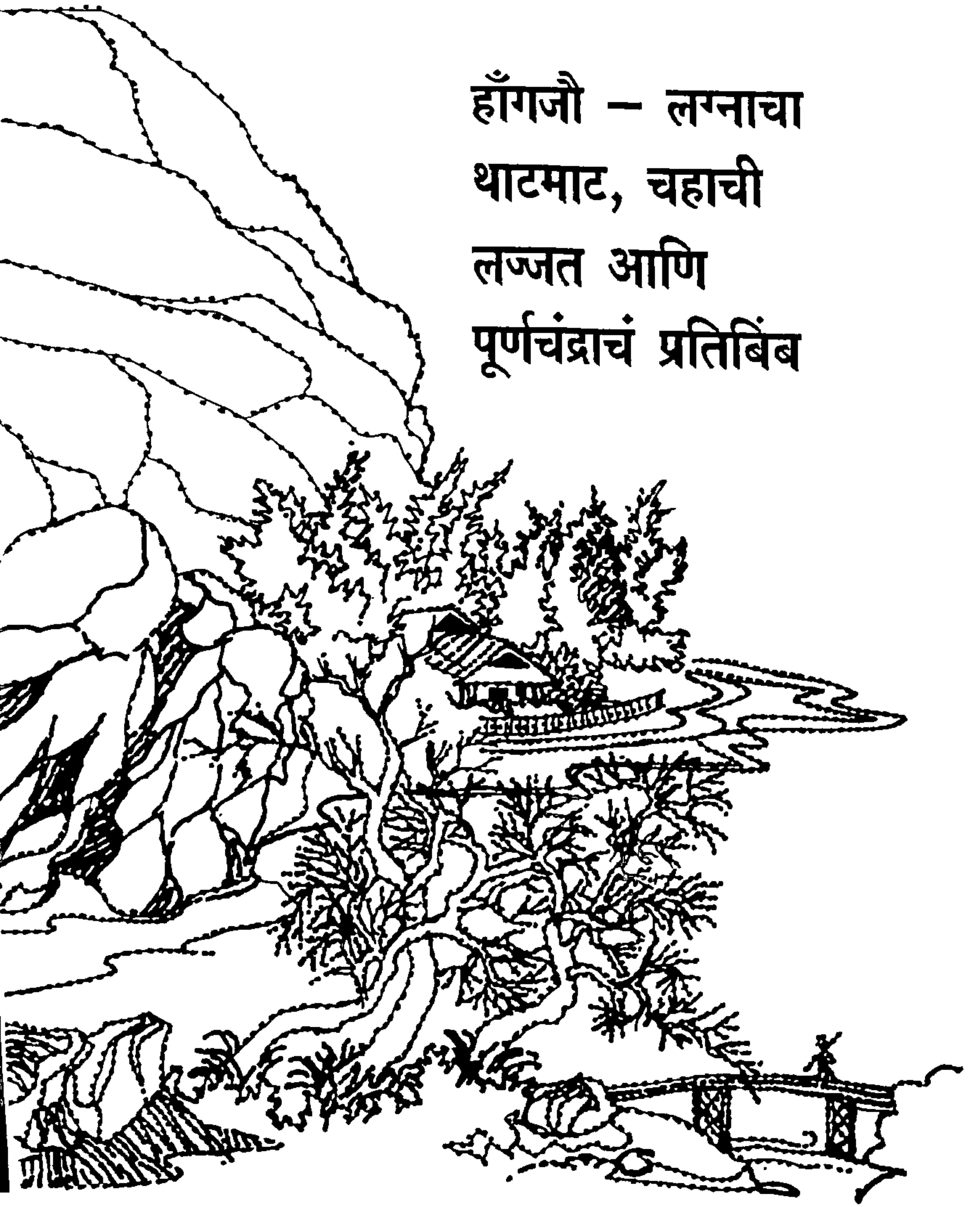
लू शूनचं घर पुष्कळसं मोकळंच होतं. जुन्या काळच्या काही अलमान्या, आसनं, लिहायची मेजं अशा थोड्याच वस्तू तेथे होत्या. त्यावरून त्या काळच्या

राहणीची चांगलीशी कल्पना येऊ शकली नाही. मात्र काही गोष्टी जाणवल्या. घरात स्वच्छ आणि भरपूर प्रकाश असावा या गोष्टीला आता आपण जितकं महत्त्व देतो तितकं जुन्या काळात चीनमध्ये दिलं जात नव्हतं, असं आढळून आलं. त्याचप्रमाणे त्या घरातली माणसं संधपणे चालणारं जीवन जगत असावी; गडबड, धावपळ, धांदल ही त्यांच्या जीवनात फारशी नसावी, हेदेखील जाणवलं. घरात दालनं पुष्कळ होती, पण त्यातलं कोणतंच फार मोठं नव्हतं. त्या काळात कुटुंबं मोठी असणार. मग दालनं लहान कशी, असा प्रश्न मला पडला. त्या घरात थोडसं जुनं फर्निचर होतं. त्यावरून फारसे काही निष्कर्ष काढणं शक्य नव्हतं. पण आरामशीरपणे बसता यावं, चांगल्या प्रकारे त्यावर विश्रांती घेता यावी, असं काही ते दिसलं नाही. मला असं वाटतं की चीनमधल्याच नव्हे तर जगातील सर्व भागातील मध्ययुगीन जीवनात आपण ज्याला आरामशीरपणा म्हणतो तो नव्हता. जुन्या काळच्या स्वयंपाकघरातील काही उपकरणंदेखील आम्हाला त्या घरात पाहायला मिळाली. ती गंमतीदार वाटली.

या घराच्या मागील दारी जो बगीचा होता तो आम्हाला सगळ्यांनाच आवडला. तेथे फिरताना जुन्या काळच्या जीवनाची चव चाखल्यासारखं वाटलं. आमच्यासोबत तेथे त्या गावच्या लेखक व कलावंत संघटनेची कार्यवाह होती. ती स्वतः एका संगीतिकेत काम करणारी नटी होती. तिनं आम्हाला एखादं चिनी गीत ऐकवावं, अशी आम्ही तिला विनंती केली. ते गीत ऐकलं म्हणजे त्या घरातल्या जुन्या वातावरणाचा जो संस्कार आमच्यावर होत होता त्याला पूर्णता येईल, असं आम्हाला वाटत होतं. आमची विनंती तिनं मान्य केली आणि त्या शांत सुंदर बगीच्यात आम्हाला एक चिनी गाणं तिनं गाऊन दाखवलं.

चिनी संगीताच्या पठडीतलं संगीत मी मागे थायलंडमध्ये व इंडोनेशियात ऐकलं होतं. ते ऐकून का कोण जाणे, पण माझा असा समज झाला होता की, चिनी संगीत हे बेसूर असतं किंवा ज्याला आपण बेसूरपणा समजतो त्यालाच त्या संस्कृतीतले लोक सुरेलपणा समजतात. पण या बाईचं गाणं ऐकल्यावर माझा तो गैरसमज दूर झाला. आपण ज्याला सुरेल समजतो अशाच आवाजात त्या गात होत्या आणि आपण जिला तालबद्धता मानतो तशीच तालबद्धता त्यांच्या गाण्यात होती. अत्यंत भावपूर्ण पद्धतीनं त्यांनी ते गीत म्हटलं. त्याचा अर्थ त्यांनी आम्हाला सांगितला तोदेखील सुंदर होता. त्या घरात वावरताना आणि बगीच्यात फिरताना जे एक वातावरण आमच्या मनात निर्माण होत होतं ते त्या गाण्यात खुललं, फुललं. त्याला पूर्णता आली.

हॉगजौ – लग्नाचा थाटमाट, चहाची लज्जत आणि पूर्णचंद्राचं प्रतिबिंब

लू शूनचं घर बघितल्यावर आम्ही तेथून जवळच असलेली त्याची लेखनवाचन करण्याची वास्तूही पाहिली. लू शून हा क्रांतीचा पुरस्कर्ता व समतेचा भोक्ता होता हे खरं. पण त्याची राहणी मध्ययुगीत, संपन्न वर्गातल्या माणसांची असायची तशीच होती. निदान सुरुवातीच्या काळात तरी होती.

लू शूनचं घर व अभ्यासाची जागा ज्या रस्त्यावर होती तो अजून जुन्या काळातच होता. मात्र जुन्या काळाचा असला तरी तो प्रशस्त होता. रस्ते प्रशस्त असावे ही प्रथा चीनमध्ये पूर्वीपासूनच होती. या रस्त्यावरची घरं व दुकानं जुन्या वळणाची होती. चिनी लोक खाण्यापिण्याचे भोक्ते. त्यामुळे बरीचशी दुकानं खाद्यपदार्थांची होती. त्यांच्या मांडणीत मात्र आधुनिक सजावट आणि चकचकाट यांना फारसं स्थान नव्हतं. अजूनही भारतातल्या लहान शहरातल्या बाजारपेठांत ज्या प्रकारची दुकानं असतात तशीच ही साधीसुधी दुकानं होती. या दुकानांच्या रांगांत एक जुन्या वळणाचं चहाफराळाचं दुकानं होतं. युरोपातल्या कॉफी हाऊसमध्ये अगर बीअरबारमध्ये जसे लोक गप्पा मारण्यासाठी जमतात त्या प्रकारे मित्रमंडळींनी य दुकानात जमण्याचीही प्रथा होती. आम्ही कौतुकानं बाहेर उभं राहून त्या चहाफराळाच्या दुकानातील माणसं आणि वातावरण पाहिलं. आत जाऊन फराळ करायचा आग्रह मात्र आम्ही मान्य करू शकलो नाही. कारण उत्तम चिनी मेजवानी आम्हाला देण्यात आली होती आणि आमची पोटं तट्ट फुगलेली होती.

आपल्या देशात ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रदेशातले जेवण वेगवेगळं असतं व ते रांधायच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात, त्याचप्रमाणे चीनमध्येही परिस्थिती आहे. सगळ्याच प्रदेशांतल्या लोकांना आपापल्या जेवणाचा फार अभिमान असतो. असं असलं तरी काही प्रदेशातलं जेवण विशेष नावाजलेलं असतं. लू शूनच्या गावातलं जेवण फार उत्तम असतं आणि फार नावाजलेलंही आहे, असं तिथल्या चिनी लेखक-कलावंत संघाच्या कार्यकर्त्यांनी आम्हांला सांगितलं. खुद्द माओ तेथलं जेवण मागवत असे याचा त्यांनी अभिमानानं उल्लेख केला. उत्तम जेवण देणाऱ्या नामांकित उपाहारगृहांचीही त्या गावात मोठी परंपरा आहे. अशाच एका जुन्या नामांकित उपाहारगृहात आम्हांला तेथे मेजवानी देण्यात आली. खास मंडळींसाठी तेथे छोट्या छोट्या खोल्या किंवा खरं म्हणजे अलग अशा बंदिस्त जागाही होत्या. अशा एका दालनात बसून आम्ही मेजवानी घेतली. मेजवानीबरोबर आम्हांला तांदळापासून बनवलेली वाइन देण्यात आली.

मेजवानीत सुरुवातीला तळलेले काजू, कोळंबी, अन्य प्रकारचे मांसाचे तुकडे वगैरे पदार्थ देण्यात आले. थोडा वेळ वाइनबरोबर या पदार्थांचा आस्वाद घेतल्यावर मुख्य जेवणातल्या पदार्थांच्या शिगोशीग भरलेल्या बश्याही येऊ लागल्या. या किती येणार व किती वेळ येत राहणार या बाबतीत नेहमीप्रमाणेच आम्ही संभ्रमात होतो. त्याचप्रमाणे या बशीतलं थोडं उचलून खायचं, त्या बशीतलं थोडं उचलून खायचं या

जेवणाच्या पद्धतीशी चीनमध्ये इतके दिवस काढल्यानंतरही आमचं नीटसं जुळलं नव्हतं. तरीही जेवण मोठं रुचकर आहे हे आम्हाला जाणवत होतं आणि केवळ शिष्टाचारानुसार नव्हे तर मनापासून आम्ही तोंड भरून भरून त्याची स्तुती करत होतो.

हे जेवण संपवून मग आम्ही लू शूनचं घर पाहायला गेलो होतो. ते पाहून बाहेर पडल्यावर चहाफराळाच्या दुकानात जाऊन काही खाण्याची ताकद आमच्यात नव्हती. त्यामुळे तेथल्या वातावरणाचीच चव चाखून आम्ही पुढे निघालो.

त्यानंतर जुन्या वळणाचं चिनी लग्न कसं लागत असे ते दाखविणाऱ्या एका संग्रहालयात आम्ही गेलो. तेथे सगळा लग्नघराचा थाट होता. दाराशीच आपल्या सनई ताशांसारख्या वाद्यांचं संगीत छानपैकी कानठळ्या बसवत होतं. मग वधूला न्यायची डोली होती. ती म्हणजे एक लाकडाची बंदिस्त खुर्चीच होती. वधूला डोलीतून येताना पाहण्याची संधी आम्हांला मिळालीच नाही. कारण ती आधीच लग्नघरी येऊन दाखल झाली होती आणि लग्नविधी चालू झाला होता. एका बाजूला वरपक्षाची मंडळी व दुसऱ्या बाजूला वधूपक्षाची मंडळी होती. नवरा मुलगा पोरसवदाच होता. असेल फार तर सतरा-अठरा वर्षांचा. त्यानं पोषाख वगैरे छान केला होता. पण बेटा भलताच गांगरला होता. मला वाटतं की संधी मिळाली असती तर तो तेथून पळालाही असता. पण लग्नं जमविण्याचा व्यवसाय करणाऱ्या बाईनं त्याचा हात घट्ट धरून ठेवला होता आणि हसतमुखानं ती त्याला वधूजवळ नेत होती. नवरदेवाचे आईवडील आणि धर्मोपदेशक वराच्या मागे उभे होते. ज्या सराईतपणानं लग्न जुळविणारी बाई पुढे सरसावत होती तो सराईतपणा काही नवरदेवाच्या आईत नव्हता. ती काहीशी गडबडलेली आणि साशंक दिसत होती. वराचे वडील आपला आब संभाळून होते. त्यांच्या शेजारी धर्मोपदेशक होते. ते आपले विधी उरकायच्या तयारीत होते.

वधूचा चेहरा वस्त्रानं अर्धवट झाकलेला होता. त्यामुळे तिची मनःस्थिती काय होती, त्याचा अंदाज करता येत नव्हता. पण ज्या प्रकारे ती उभी होती त्यावरून ती संकोचलेली आणि घाबरलेली असावी असा अंदाज करता येत होता. तिच्या शेजारी तिचा बारा-तेरा वर्षांचा भाऊ होता. त्यानं आपले ठेवणीतले कपडे घातले होते आणि तो भलताच खुशीत दिसत होता. लग्नाच्या निमित्तानं आपली चांगली चंगळ होणार अशी त्याची खात्री होती. बाकी कशाचीच त्याला काळजी वाटत नव्हती. ह्याला आवरलं नाही तर हे पोरगं काय करील अशी मलाच काळजी वाटू

लागली.

वधूचे आई-वडील प्रसंगाचं गांभीर्य ओळखून जबाबदारीच्या जाणिवेनं उभे होते. पण लग्न जमलं याचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यांवर तरळत होता. वरपक्षाला भेटवस्तू घायची जय्यत तयारी त्यांनी केली होती. त्या वस्तूंत वाइनचे दोन बुधले होते. वधू ज्या दिवशी जन्माला आली त्या दिवशी हे बुधले भरून बंद करून ठेवण्यात आले होते. आता इतक्या वर्षांनी त्या बुधल्यांतली वाइन कशी छान मुरली आणि खुलली असणार. आनंदाचा हा ठेवा आपल्या मुलीबरोबर वरपक्षाला देणं मला अगदी उचित वाटलं. शिवाय खाद्यपदार्थ, कपडेलत्ते वगैरे वस्तू वरपक्षाला देण्यासाठी आणलेल्या होत्या. वरपक्षाकडूनदेखील तशीच तयारी झालेली दिसत होती.

अशा प्रकारे माणसांच्या प्रतिकृती उभ्या करून मोठं बोलकं दृश्य तयार केलेलं होतं. पुढे आतल्या दालनात समारंभाची आणि मेजवानीची तयारी जोरात कशी चालली होती, ते दाखविलेलं होतं.

आमच्याबरोबर दुभाष्याचं आणि मार्गदर्शकाचं काम करणारी चेन नावाची मुलगी होती. तिचं लग्न अजून व्हायचं होतं. आम्ही तिला विचारलं, “तुझं लग्न असंच थाटामाटात होणार का ?”

ती म्हणाली, ‘छे, रजिस्ट्रारपुढे नोंदणी करून आता लग्न होतात.’

असं थाटामाटानं लग्न करायचं सोडून तिनं इतक्या गद्य प्रकारे लग्न करावं याबद्दल आम्ही सर्वांनीच नापसंती व्यक्त केली. इतकंच नव्हे तर ती हिंदुस्थानात आली तर तिचं थाटामाटात लग्न लावून देण्याची तयारीदेखील दाखवली. तिला बसायला डोली, तिच्यापुढे चालणारे बँडवाले, त्यांचं कानठळ्या बसवणारं वादन, नवरदेवासाठी शृंगारलेला घोडा, त्याला बांधायला लफ्फेब्राज फेटा, फेटे आणि पगड्या घातलेले वऱ्हाडी अशी सगळी व्यवस्था करण्याचं आम्ही मान्य केलं. तिने फक्त आपला नवरा घेऊन यावा आणि तिच्या आईवडिलांनी जपून ठेवलेले वाईनचे बुधलेही आणावे असं आम्ही तिला सांगितलं.

चेनला ही कल्पना फारच पसंत पडली. पण तिची अडचण एक होती. तिचा नवरा कोण तेच अजून ठरलेलं नव्हतं.

तेव्हा आम्ही तिला असं सांगितलं की तेवढ्यावरून अडायला नको. आमच्या भारतात फार उमदे तरुण असतात. त्यांतला एक आम्ही तुझ्याशी लग्न करायला उभा करू. फक्त तुला कसा नवरा हवा ते सांग.

ती म्हणाली, “देखणा हवा.”

म्हणजे निदान या बाबतीत भारतीय मुली आणि चिनी मुली सारख्याच असतात असं म्हणायला हरकत नाही.

एकंदरीत आपल्यासाठी चांगला नवरा पाहण्याचं काम चेननं आमच्यावर सोपवलं आणि ती निश्चित झाली.

मार्गदर्शक व दुभाष्या म्हणून आम्हांला सोबत करणाऱ्या या चिनी मुलींनी भारतीय चित्रपट पाहिलेले होते आणि ते त्यांना खूपच आवडले होते. त्यांतल्या भारतीय नट्या फारच सुंदर दिसतात असं त्यांनी मला सांगितलं होतं. यांपैकी अनेक नट्यांना मी प्रत्यक्ष पाहिलं असल्यामुळे त्यांतल्या अनेक पडद्यावर दिसतात तितक्या प्रत्यक्षात सुंदर नसतात, हे मला माहीत होतं. पण ही गोष्ट मी त्या चिनी मुलींना सांगितली नाही. रुपेरी पडद्यावरची स्वप्नसृष्टी पुसून टाकायची नसते. आमच्या चित्रपटातल्या नायिका त्या मुलींना जर सुंदर वाटत होत्या तर नायकही देखणे वाटत असावेत. त्यामुळेच बहुधा थट्टेत का होईना भारतीय तरुण नवरा म्हणून स्वीकारायला चेन तयार झाली असावी.

आपल्या चित्रपटांना आपण नावं ठेवतो. त्यांना कलात्मक दर्जा फारसा नसतो हे खरंच आहे. पण हजारांच्या मनावर मोहिनी घालण्याची किमया आमच्या चित्रपटनिर्मात्यांना साधली आहे हे मान्य करायलाच हवं.

लू शूनच्या गावातून परतायला आम्हांला संध्याकाळ झाली. परतताना वाटेत आम्ही एका ठिकाणी थांबलो. त्या ठिकाणाचं नाव होतं (Calligraphists Resorto). अक्षरचित्रे काढणाऱ्या कलावंतांचे वसतिस्थान. अक्षरं इतकी सुंदर काढायची की त्या लेखनाला चित्रकलेचं सौंदर्य व प्रतिष्ठा प्राप्त करून घ्यायची अशी लेखनपरंपरा सर्वच मध्ययुगीन संस्कृतीत होती. चीनमध्ये ती परंपरा अत्यंत प्रगल्भ आणि प्रतिष्ठित झालेली होती. त्याचं एक कारण असं की चिनी लिपी हीच मुळी चित्रातून घडवलेली आहे. त्यामुळे कलात्मकतेने लेखन करून तिचं रूप खुलविण्यास खूप वाव आहे. याच कारणानं अन्यत्र ही चित्रलेखन परंपरा नष्ट झाली असली तरी चीनमध्ये ती अजूनही जोमात आहे.

आम्ही जे जु सोईलियांग या अक्षरचित्र कलावंताचं वसतिस्थान बघायला उतरलो होतो ते मध्ययुगीन होतं. पण आजही तेथे एक अक्षरचित्रकलावंत नेमलेला आहे. तेथे तो आपलं काम करीत असतो. हे आम्हांला अर्थात नंतर कळलं.

एका सुंदर बगिच्यात ते निवासस्थान बांधलेलं होतं. इमारत जुन्या वळणाची

होती. ती प्रशस्त होती, सुंदर होती. तिच्या जवळूनच एक छोटा झरा नागमोडी वळणं घेत वाहात होता.. पुढे एका छोट्या बांधून काढलेल्या पुष्करणीत त्याचं पाणी साठवलेलं होतं आणि तेथून पुन्हा पुढे ते वाहात जात होतं. त्या पुष्करणीत कमळांच्या किंवा तत्सम फुलांच्या वेली होत्या.

ते स्थळ पाहून आम्ही पुन्हा त्या वाहत्या झऱ्याजवळ आलो. तेथे काही माणसं बसली होती. त्यातला एक वाइनच्या पात्रातून थोडीशी वाईन एका पणतीच्या आकाराच्या मातीच्या भांड्यात ओतत होता आणि ते भांडं झऱ्याच्या प्रवाहात सोडत होता. तरंगत तरंगत ते सावकाश प्रवाहाबरोबर पुढे सरकत होतं. तेथे हातात बांबूच्या चिमुकल्या रॅकेट्स (त्यांना आपण सोईस्करपणे झारेही म्हणू शकतो) घेऊन माणसं त्या वाहत्या झऱ्याच्या दोहो बाजूला बसली होती. घोटभर वाईन घातलेली ती मातीची पात्रं जवळ आली म्हणजे त्यातला एखादा माणूस त्यातलं एक आपल्या हातातल्या चिमुकल्या रॅकेटनं अलगद उचलत होता आणि त्यातली वाईन प्राशन करीत होता. ती प्राशन करण्याच्या बाबतीत एक अट होती. जो ती प्राशन करील, त्यानं एक कविता गाऊन दाखवायची. ती स्वतः रचलेली असली तर फारच उत्तम.

आम्ही पाहुणे ! तेव्हा आम्हांला अर्थातच त्या वाईन ओतणाऱ्या माणसानं तेथे बसायला सांगितलं आणि हातात ते बांबूचे झारे दिले. आम्ही 'नको, नकोच' म्हणत होतो. कारण वाहात येणारं ते पात्र न लवंडता अलगद त्या झऱ्यानं उचलणं हे कौशल्याचं काम होतं. ते जमेल की नाही याबाबत आमच्या मनात शंका होती. पण ते जमलं तरी पुढे कविता गाऊन दाखविणं आमच्यापैकी कोणालाच शक्य नव्हतं. आमच्यापैकी दोघे चांगले कवी होते. पण गाण्याचं अंग त्यांना अजिबात नव्हतं. या कठीण परिस्थितीत त्या गावच्या लेखक व कलावंत संघटनेची सचिव आमच्या मदतीला धावली. संगीतिकांत तिनं काम केलेलं होतं. आम्ही वाइनची ती पात्रं पकडली म्हणजे गाणं म्हणण्याचं तिनं मान्य केलं. गाण्याचा प्रश्न सुटला तरी ती वाइनची पात्रं हातातल्या झऱ्यात पकडणं आम्हांला कितपत जमेल याची आम्हाला शंका होती. पण सुदैवाने ते आम्हाला जमलं. आमच्या वतीनं आम्हांला सोबत करणाऱ्या त्या बाईनं दोन गाणी म्हटली. मग तिथल्या इतर मंडळींनी देखील आलीपाळीनं गाणी म्हटली.

संध्याकाळच्या अंधारत जाणाऱ्या संधिप्रकाशात, थोड्याशा बोचऱ्या थंडीत, त्या शांत, निवांत स्थळी, गर्द वृक्षराजीतून नागमोडी वळणं घेत संथपणे वाहणाऱ्या त्या निर्झराच्या काठावर बसून आम्ही तो अनुभव घेत होतो. अपरिचित पण गोड

संगीत आमच्या कानावर पडत होतं, घोटभर मद्य घेऊन चिमुकली पात्रं त्या निर्झरातून सावकाश एकदा एका किनाऱ्याशी आणि एकदा दुसऱ्या किनाऱ्याशी लगट करीत पुढे सरकत होती. तसे करताना एखादी लहानशी गिरकीही घेत होती. संगीताचे स्वर तेथल्या निवांतपणाच्या डोहात एक अबोध आतुरता पेरत होते. अंधारात चाललेल्या संधिप्रकाशात गूढता मूकपणे हुंकारत होती आणि नागमोडी वळणं घेत संधपणे वाहणारा तो निर्झर घोटभर मद्यानं भरलेली ती मातीची पात्रं घेऊन कुठेतरी चालला होता. आपण कुठे चाललो आहोत हा प्रश्नच तो अप्रस्तुत ठरवत होता.

दोन घोट मद्य घेतल्यामुळे त्या विलक्षण काव्यात्मक अनुभवाला गहिरेपणा प्राप्त झाला होता.

काही वेळ असा घालवल्यावर तो मद्याची पात्रं पाण्यात सोडणारा माणूस उठला. तोच त्या निवासस्थानात काम करणारा वा त्यांची देखभाल करणारा कॅलिग्राफिस्ट म्हणजे अक्षरचित्रकार होता. आम्हांला घेऊन तो त्या निवासस्थानातल्या आपल्या खोलीत गेला. तेथे जाताना त्यानं आम्हाला सांगितलं की पूर्वी केव्हातरी त्या निवासस्थानात वास्तव्य करणाऱ्या एका नामांकित अक्षरचित्रकारानं आपल्या एकेचाळीस मित्रांना तेथे मेजवानीसाठी बोलावलं. मोठे मोठे कवी आणि कलावंत या मित्रमंडळीत होते. त्या अक्षरचित्रकारानं आपल्या या मित्रांना आम्ही बसलो होतो तसंच त्या झऱ्याच्या काठावर बसवलं आणि चिमुकल्या मातीच्या पात्रांत मद्य ओतून पात्रं तरंगत सोडली. त्या संध्याकाळी त्या कलावंतांनी अशा प्रकारे काव्य आणि संगीत यांचा उत्सव साजरा केला. रात्र उलटेपर्यंत तो चाललाच होता आणि आपापल्या प्रतिभेचा आविष्कार ते सगळे कलावंत तेथे करत होते. कलेचा आनंद लुटत होते.

हा कलेचा उत्सव काही कोणा राजानं अगर उमरावानं घडवून आणलेला नव्हता. तो घडवून आणलेला होता एका कलावंतानं. पण तो अपूर्व उत्सव इतका गाजला, लोकांना इतका आवडला की कित्येक वर्षे लोटली तरी दर वर्षी ३ मार्चला या उत्सवाचा स्मृतिदिन थाटाने साजरा केला जातो.

आम्हांला भेटलेला हा अक्षरचित्रकार आम्हांला आपल्या छोट्या स्टुडिओत घेऊन गेला. तेथे त्यानं एक एक घडींचा पंखा उलगडला आणि त्यावर कलात्मक अक्षरात आमच्यापैकी एकेकाचं नाव लिहिलं आणि मला वाटतं की कवितेची छोटीशी ओळही लिहिली. एका कलावंतानं दिलेली ही देणगी आम्हांला फार मोलाची

वाटली.

हॉंगजौच्या परिसरात पाहण्यासारखं आणखी एक सुंदर स्थान आहे. ते म्हणजे चीनचे राष्ट्रीय चहा संग्रहालय (China National Tea Museum). डोंगरांनी वेढलेल्या हॉंगजौच्या पश्चिमेला डोंगरउतारांवर चहाच्या मळ्यात हे संग्रहालय नव्यानंच बांधण्यात आलं आहे. त्याचं उद्घाटन झालं १९९१ च्या एप्रिल महिन्यात. आम्ही १९९१ च्या नोव्हेंबर महिन्यात तेथे गेलो. त्या वेळी ते उघडून जेमतेम सात महिने उलटले होते.

लाल छपराच्या पांढऱ्या शुभ्र इमारतींच्या पुंजात या संग्रहालयाचे निरनिराळे विभाग विखुरलेले आहेत. एक नंबरच्या इमारतीत चहाबद्दलची प्रदर्शनं आहेत. एका प्रदर्शनात चहाचा इतिहास आहे. दुसऱ्या प्रदर्शनात चहाचे विविध प्रकार दाखविलेले आहेत. तिसऱ्या प्रदर्शनात चहामुळे होणारे व्यवहार दाखविलेले आहेत. चौथ्या प्रदर्शनात चहा कसा दिला जातो आणि घेतला जातो ते दाखविलेले आहे आणि पाचव्या प्रदर्शनात चहाबाबतच्या चालीरीती दाखविलेल्या आहेत.

चीनमध्ये चहा हे काही केवळ पेय नव्हे. चिनी जीवनाचा आणि संस्कृतीचा तो अविभाज्य भाग आहे. चीनमधल्या एका जुन्या म्हणीप्रमाणे एखाद्या कुटुंबाचं जीवन सुरू होण्यासाठी सात गोष्टी लागतात. त्या म्हणजे, जळणाचं लाकूड, तांदूळ, तेल, मीठ, सोया सॉस, व्हिनेगार आणि चहा. थोडक्यात म्हणजे चहाशिवाय चिनी माणसाचं जीवन कल्पिताच येत नाही. चहा पिऊन दिवसाला सुरुवात होते आणि दिवसभर या ना त्या प्रकारे चहा घेतला जातो. पाहुण्याचं स्वागत करताना, मित्रमंडळींशी गप्पागोष्टी करताना, औपचारिक भेटीगाठीत आणि समारंभातही चहाला स्थान हे असतंच. तो तयार करण्यासाठी आणि लोकांना देण्यासाठी अनेक प्रकारची पात्रं वापरली जातात. त्याच्याबरोबर वेगवेगळे पदार्थ खाल्ले जातात. ते देण्यासाठी बश्या लागतात. या सगळ्या वस्तू बनविताना चिनी माणसाची रसिकता व कलाकौशल्य व्यक्त होतं.

अत्यंत विचारपूर्वक आत्मीयतेनं आणि रसिकतेनं या संग्रहालयात चहा व चिनी जीवनातलं आणि संस्कृतीतलं त्याचं स्थान याचं दर्शन घडविलेलं आहे. त्याची मांडणी नेटकी आणि कलात्मक आहे.

प्रदर्शन व संस्थेचे इतर भाग झडून झाल्यावर आम्हांला उत्तम प्रतीचा चहा देण्यात आला. त्याची वैशिष्ट्ये काय ते सांगण्यात आलं. ते ऐकून आपण ज्या प्रकारे चहाची काळी पत्ती उकळून चहा बनवतो त्यामुळे चहाच्या रुचीचा

नाजूकपणा व विविधता आपणापर्यंत पोहोचतच नाही असं वाटू लागलं.

२३ नोव्हेंबरला दुपारी आम्ही हॉंगजौहून निघालो. पण त्यापूर्वी जे सरोवर रोज आम्हांला दिसत होतं, त्यात नौकाविहार करण्याचा व तेथल्या एका बेटावरचं उपवन पाहण्याचा कार्यक्रम आमच्यासाठी आखलेला होता.

सरोवराच्या तीरावर आम्ही गेलो. तेथे गेल्यावर त्याचा केवढा तरी मोठा विस्तार जसा जाणवला तसंच त्याचं सौंदर्यही जाणवलं. अमेरिकेत शिकागो शहराजवळचं महाकाय सरोवर मी पाहिलेलं होतं. समुद्रात उसळतात तशा मोठमोठ्या लाटा त्यात उसळतात, वादळं होतात. रशियातलं बाइकल सरोवर हे जगातलं किंवा निदान आशिया खंडातलं सर्वांत मोठं सरोवर मी पाहिलं होतं. ते सरोवर आहे असं पटेच ना. तो समुद्रच आहे असं वाटत होतं आणि त्याचा पलीकडचा किनारा मुळी दिसतच नव्हता. हॉंगजौचं सरोवर इतकंप्रचंड नाही आणि असं उग्र प्रकृतीचंही नाही. त्याचा विस्तार नजरेच्या आवाक्यात मावणारा आहे. त्याची प्रकृती त्या वेळी तरी सौम्य होती आणि स्वच्छ सूर्यप्रकाशात त्याचं सौंदर्य खुललं होतं.

सरोवरातल्या बेटावरच्या उपवनात जाण्यासाठी आम्ही होडीत बसलो. व्हेनिसमधला गोंडोला किंवा काश्मीरच्या डाल तलावातील शिकारा यांच्याभोवती जे काव्य गुंफलेलं आहे तसं या होड्यांच्या भोवती गुंफलेलं आहे, असं मला जाणवलं नाही. त्या आपल्या साध्यासुध्या होत्या. चीनच्या आणि विशेषतः हॉंगजौच्या रसिकतेशी हे विसंगत होतं. त्या रसिकतेनं या सरोवरात विहार करण्यासाठी सुंदर आरामशीर होड्या नक्कीच तयार केल्या असणार. या बाबतीत चौकशी करावी असं माझ्या मनात होतं. पण जलविहाराचा आनंद उपभोगताना ते राहूनच गेलं.

प्रत्येक होडी दोन नावाडी चालवतात. ही दोघं नवराबायको असतात. ह्या जोड्या मोठ्या आनंदी वृत्तीच्या होत्या आणि हौसेनं आम्हांला त्या सरोवरातील निरनिराळी बेटं दाखवीत होत्या. आमच्या बरोबरच्या चिनी प्राध्यापकांनी आम्हांला सांगितलं की, यांच्या होड्या सरकारी मालकीच्या असतात, आणि त्या ठरावीक भाड्यानं या नावाड्यांना दिलेल्या असतात. ते भाडं देऊन जे पैसे उरतात ती यांची कमाई. ते प्राध्यापक म्हणाले, “हे लोक चांगले पैसे मिळवतात. महिन्याकाठी ५०० ते ६०० युआन यांना सहज सुटतात.”

त्यांच्या बोलण्यात वैषम्याची छटा होती आणि ते साहजिकच होतं. दोनशे तीनशे युआन पगार मिळविणाऱ्या प्राध्यापकांना नावाड्यांना सहाशे युआन मिळावे

याचं वैषम्य वाटणारच.

त्या बेटावरचं उपवन अर्थातच सुंदर होतं. चिनी लोकांचे बगिचे मला आवडतात. आपल्या शालिमार, निषात वगैरे मोगल सम्राटांच्या बागा फूटपट्टी घेऊन आखलेल्या असतात. अशा बागा तयार करणं हा निसर्गावरचा मोठा अन्याय आहे असं मला वाटतं. चिनी बागा तशा नसतात. निसर्गाचा अनियमितपणा, त्याचा स्वैरपणा, त्यातली आकारांची, रचनांची, पृष्ठभागांची आणि रंगांची विविधता, तेथे आढळणारे अनपेक्षित आणि व्यामिश्र संवाद आणि विसंवाद यांचा मान तेथे राखलेला असतो. या गोष्टीतूनच सौंदर्य निर्माण केलेलं असतं. सरोवरातल्या या बगिच्यात पाण्याला केंद्रस्थान असावं हे साहजिक होतं. या पाण्यातून नागमोडी रस्ते काढलेले होते. सुंदर पूल बांधलेले होते आणि त्याच्या कडेला छोटी छोटी कौलारू दालनं बांधलेली होती. माणसानं उभं केलेलं स्थापत्य आणि निसर्गाची विविध रूपं आणि आकार यांचा संवाद साधलेला होता. तेथे पाण्यात कमळं लावलेली होती. मोठाली कमलपत्रं पाण्यावर तरंगत होती. कमलपत्रावर अचूकपणे नाणं फेकलं आणि ते जर कमलपत्रावरून खाली पाण्यात पडलं नाही तर नाणं फेकणारा भाग्यवान समजला जातो. या सरोवरातली कमलपत्रं मोठी समंजस आणि उदार होती. त्यामुळे आम्ही सगळेच भारतीय साहित्यिक दैवदान ठरलो.

या सरोवरात पूर्णचंद्राचे प्रतिबिंब पाहणं हा एक अत्यंत काव्यात्म अनुभव ! हॉगजौच्या रसिक रहिवाशांना त्या अनुभवातली काव्यात्मकता जाणवली नसती तरच आश्चर्य. वर्षातल्या एका विशिष्ट पौर्णिमेला हॉगजौचे रसिक रहिवासी एक मोठा चंद्रदर्शनाचा उत्सवच करतात. त्या दिवशी रात्री ते सरोवराच्या किनाऱ्यावर आणि त्यातल्या बेटावरच्या उपवनात जमतात आणि सरोवरात बुडलेलं पूर्णचंद्राचं हलतंझुलतं प्रतिबिंब पाहात मोठा आनंदोत्सव साजरा करतात.

एकाच पूर्णचंद्राचं प्रतिबिंब सरोवरात दिसावं अशी व्यवस्था निसर्गानं केलेली आहे. पण एवढा उत्सव केल्यावर एका चंद्रानं कसं भागणार ? चार पाच तरी पूर्णचंद्राचं दर्शन व्हायला हवं. निसर्गाला हे शक्य नाही. तेव्हा हॉगजौच्या रसिकांनी त्याला मदत करण्याचा निर्णय घेतला. सरोवराच्या पाण्यात त्यांनी तीन चार लोखंडी खांब पुरले आणि त्यांच्यावर दिवे ठेवता येतील असे नाजूक पिंजरे तयार केले. उत्सवाच्या दिवशी रात्री त्या पिंजऱ्याभोवती कागद चिकटवतात आणि त्यांत दिवे लावतात. पूर्णचंद्रासारख्या दिसणाऱ्या या दिव्यांची प्रतिबिंबं सरोवराच्या पाण्यात पडतात आणि उत्सवाच्या रात्री एकच नव्हे तर अनेक पूर्णचंद्रांची प्रतिबिंबं

उत्सवातला आनंद शतगुणित करतात.

बेटावर जशी बाग आहे, तशी किनाऱ्यावरही आहे. पण ती आहे लहान मुलांसाठी तयार केलेली. तेथे झाडांना बकरी, माकड, हत्ती वगैरे आकार दिलेले आहेत. ती बाग पाहण्याइतकंच तेथे खेळणारी गुटगुटीत, फुगीर गालांची चिनी मुलं पाहणं आनंददायक होतं.

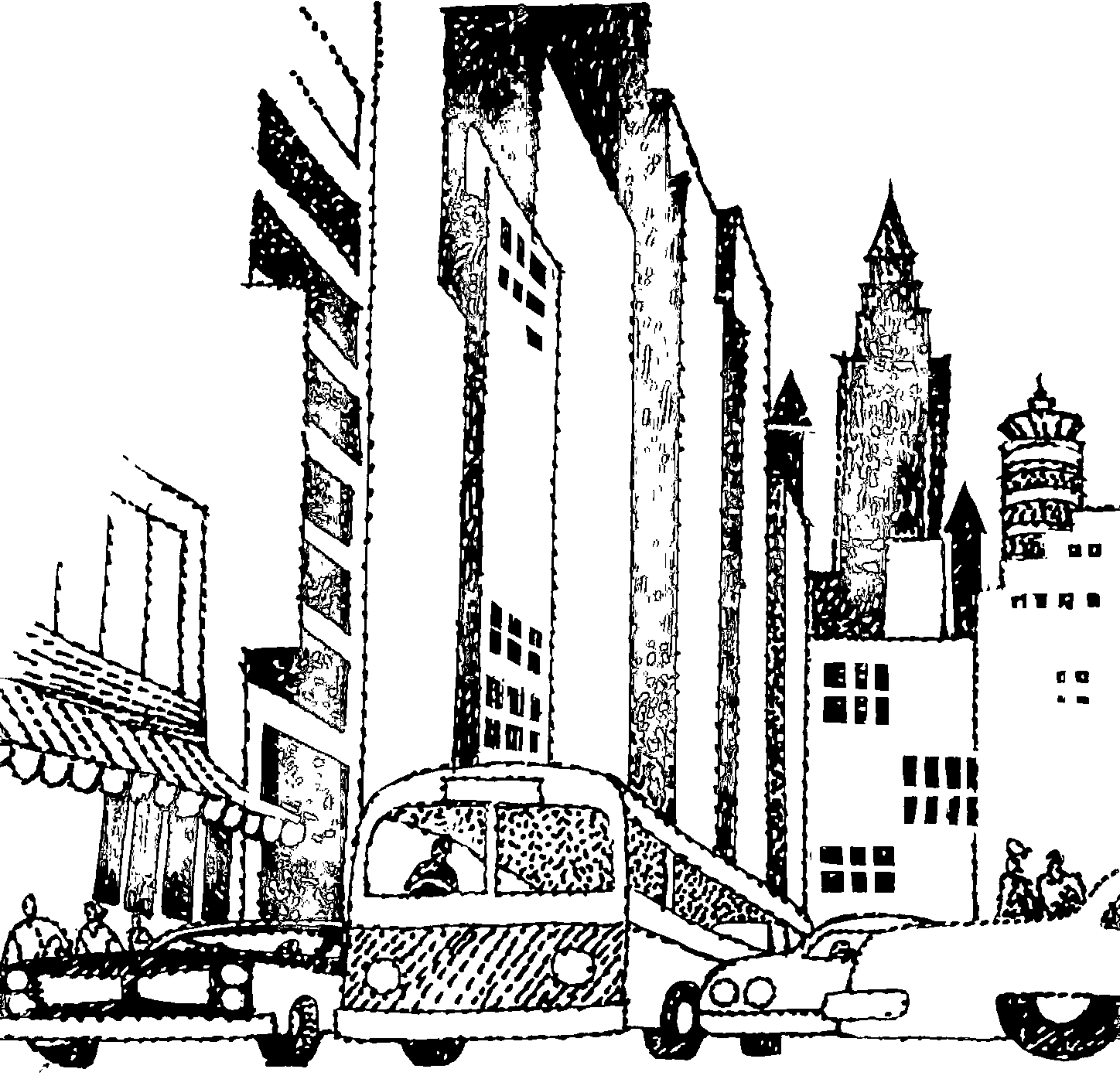
आम्ही हाँगजौ सोडलं तेव्हा त्या गावाच्या संस्कृतीतल्या या काव्यात्मकतेने मी अगदी भारून गेलो होतो. आपल्या संस्कृतीतही काव्यात्मकता आहे. पण ती या मानाने अल्प प्रमाणात आहे. शिवाय ती धर्म, देवदर्शन, व्रतं, वैकल्यं यांच्या आड लपलेली आहे. उघडपणे काव्यात्मकता म्हणून ती वावरत नाही. त्यामुळे की काय ती पुष्कळशी मलीनही झालेली आहे.

चिनी आणि भारतीय संस्कृतीतल्या ह्या भेदावर मी पुष्कळ वेळ विचार करित होतो. अजूनही करतोच आहे.

□

२६/११
२५/११/६३
शांघाय

भरभराटीची स्वप्नं पाहणारं शांघाय

दि. २३ नोव्हेंबरला आम्ही हाँगजौहून आगगाडीनं शांघायला गेलो. आमच्या प्रवासाला सुरुवात झाली बेजिंगपासून. बेजिंग हे समुद्र किनाऱ्यापासून दूर चीनच्या वायव्य सीमेजवळ आहे. पूर्वीची चीनची सीमा आखणारी महाकाय तटबंदी

बेजिंगपासून अगदी जवळ आहे. चीनच्या पश्चिम सीमेजवळचा आणि विशेषतः वायव्येकडचा हा भाग खरखीत, उजाड आणि मागासलेला आहे. या भागात पाऊस कमी, थंडी कडाक्याची आणि समुद्रावरून येणारे आधुनिकतेचे वारे येथपर्यंत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे हा भाग सांस्कृतिक व तांत्रिकदृष्ट्या मागासलेलाच आहे. परदेशातून येणारं तंत्रज्ञान, उद्योजकता, भांडवल इत्यादी गोष्टी येथपर्यंत येतच नाहीत. पूर्वीपासून अशी परिस्थिती आहे आणि आजही ती फारशी बदललेली नाही.

उलट आज चीनच्या किनारपट्टीवरच्या सुपीक भागाची वेगानं भरभराट होत आहे. तुम्ही कॅटनला गेलात तर आपण हॉंगकाँगला तर आलो नाही ना अशी क्षणभर तुम्हाला शंका येईल, इतकी त्या भागाची प्रगती झाली आहे. खासगी उद्योग तेथे मोठ्या प्रमाणात उभे राहिले आहेत. परकीय उद्योजक तेथे मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवताहेत. या उद्योजकांत जपानी अगर युरोपियन फारसे नाहीत. हॉंगकाँग, सिंगापूर, मलेशिया, ताइवान इत्यादी भागांतले श्रीमंत चिनी व्यापारी आणि उद्योगपती आपला पैसा या भागात गुंतवत आहेत. चीनमध्ये मजुरी कमी आहे, काम करायला माणसं विपुल आहेत आणि चीनची बाजारपेठ प्रचंड आहे. शिवाय चीनमध्ये तयार केलेला माल परदेशात स्वस्त किंमतीला विकता येतो. चीनच्या कम्युनिस्ट सरकारनं या भागातले आर्थिक निर्बंध अगदी सैल केले आहेत. परकीय भांडवलाला तेथे यायला मुभा दिली आहे. आर्थिक निर्बंध सैल करण्यासाठी किनारपट्टीवरच्या वेगवेगळ्या भागांना खास आर्थिक विभागांचा (स्पेशल इकॉनॉमिक झोनचा) दर्जा देण्यात येतो. एखादा प्रदेश खास आर्थिक भाग म्हणून घोषित झाला म्हणजे आर्थिक प्रगतीची घोडदौड तेथे सुरू होते. मार्क्स, लेनिन आणि माओ यांच्या तत्त्वज्ञानांचा उद्घोष जरी चीनचे राज्यकर्ते करीत असले तरी प्रत्यक्षात ते हॉंगकाँग आणि सिंगापूरचा धडा गिरवीत आहेत.

आधुनिक व भरभराटीला येणाऱ्या या चीनच्या किनारपट्टीवरील संपन्न भागात शांघाय आहे. बेजिंगहून शांघायला आल्यामुळे आम्ही पश्चिमेकडून पूर्वेला तर आलोच, पण चीनच्या जुनाट, मागासलेल्या आर्थिक क्षेत्रातून आधुनिक भरभराटणाऱ्या आर्थिक क्षेत्रात आलो.

हॉंगजौहून शांघायला येणारी आगगाडी मात्र अजून जुन्या जमान्यातच आहे. हॉंगजौहून शांघायला पोहोचायला तिला तब्बल चार तास लागले. आपल्या भारतीय आगगाड्यांसारखीच खडखडत, हिसके देत ती सावकाश चालली होती. ठिकठिकाणी सिग्नल नाही म्हणून खोळंबत होती. आम्ही पहिल्या वर्गानं प्रवास

केला. पण आपल्याकडच्या पहिल्या वर्गाप्रमाणे या पहिल्या वर्गातही विशेष सुखसोयी नव्हत्या. जगात आगगाड्या दीडशे किलोमीटर वेगाने प्रवास करीत आहेत. त्या इतक्या मुलायमपणे चालतात की, खिडकीबाहेर पाहिलं तरच गाडी सुरू झाल्याचं कळतं ही सर्वपरिचित नवलकथा, त्या आगगाडीच्या कानावरही पडलेली नव्हती. आधुनिकतेच्या महापुरात ही कालबाह्य आगगाडी केव्हातरी वाहून जाणार होती हे नक्की. पण तोपर्यंत ती अशीच रखडत, खडखडत प्रवास करणार होती.

गाडीत एक सोय होती. लाऊडस्पीकरवरून गाणं ऐकवलं जात होतं. आवाज इतका मोठा आणि ठणठणीत होता की, सार्वजनिक सत्यनारायणाची पूजा किंवा कोणातरी महापुरुषाची जयंती साजरी होत आहे असं वाटलं. हा गोंगाट आता चार तास ऐकावा लागणार म्हणून मी हबकून गेलो. पण सुदैवानं हा गोंगाट प्रवाश्यांना असह्य झाला आणि आवाज अगदी कमी करण्यात आला. आपल्या प्रिय भारतात आवाजाचा ठणठणाट कमी करायला किती कडवा विरोध होतो हे माहीत असल्यामुळे चीनमध्ये हे सहज करता येतं याचं मला सानंद आश्चर्य वाटलं.

शांघायला पोहोचलो आणि एकदम मुंबईत आल्यासारखं वाटलं. बॅलार्ड पियर किंवा दादाभाई नवरोजी स्ट्रीट यांची आठवण करून देणारे रस्ते व इमारती तेथे काही भागांत दिसत होत्या. सर व्हिक्टर व डेव्हिड ससून हे मुंबईतले धनाढ्य उद्योगपती. त्यांची नावं शहराच्या त्या भागाबद्दल बोलताना उच्चारली गेली.

असं असावं यात काही आश्चर्य नव्हतं. कारण शांघाय हे शहर मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी आणि उद्योगपतींनी उभारलेलं आहे. या व्यापाऱ्यांचा चीनशी मोठा व्यापार होता आणि चीनला अफू पाठवून यांनी लक्षावधी रुपये कमावले. ही अफू पाठवायला चिनी सरकारनं बंदी केली, तेव्हा या व्यापाऱ्यांनी मोठा कांगावा केला आणि त्यातूनच पुढे 'ओपियम वॉर' या नावानं ओळखलं जाणारं युद्ध झालं. त्यात चीनचा अर्थातच पराभव झाला आणि या व्यापाऱ्यांचा दुर्लौकिक झाला. पण त्यांच्यात त्या काळातही चार्ल्स फोर्बज्सारखे असे काही व्यापारी होते की, ज्यांनी नेकीनं व्यापार केला आणि चीनला अफू आपण तर पाठवली नाहीच, पण इतर व्यापाऱ्यांनाही आपल्या जहाजातून पाठवू दिली नाही.

चीनमध्ये राज्य बेजिंगच्या सरकारचं असेल पण शांघायमध्ये राज्य होतं इंग्रज व फ्रेंच व्यापाऱ्यांचं. १९४१ पर्यंत शांघायवर इंग्रज व फ्रेंचांचा ताबा होता. पुढे जपानी आक्रमण सुरू झालं तेव्हा त्यांनी शांघायवरचा ताबा सोडला. नंतर मग

हॉंगकाँग, व्हिएतनाम, मलेशिया, सिंगापूर वगैरे प्रचंड साम्राज्यांतून त्यांना माघार घ्यावी लागली. अखेर जपानचा पराभव झाला, पण हे साम्राज्य काही त्यांना आपल्या हाती ठेवता आलं नाही आणि शांघायवरही पुन्हा ताबा प्रस्थापित करता आला नाही. मात्र शांघायवरचा त्यांचा ठसा अजूनही कायम आहे.

आमची उतरण्याची सोय पूर्वीच्या फ्रेंच क्लबमध्ये करण्यात आली होती. या क्लबचं आता एका आलिशान हॉटेलात रूपांतर झालं आहे. पण अजून त्याला फ्रेंच क्लब म्हणूनच शांघायमधले लोक ओळखतात. या क्लबला अजूनही मोठी प्रतिष्ठा आहे. कारण आम्ही तुमची सोय फ्रेंच क्लबमध्ये केली आहे असं शांघायच्या लेखक संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी आम्हाला मोठ्या अभिमानानं सांगितलं.

इतकी वर्षे इंग्रज व फ्रेंच लोकांच्या ताब्यात असल्यामुळे शांघायमध्ये अजूनही इंग्रजी रीतिरिवाज टिकून असतील व इंग्रजी भाषा टिकून असेल अशी माझी कल्पना होती, पण प्रत्यक्षात मात्र तसं आढळलं नाही. त्या हॉटेलातल्या सेवकवर्गाला अजिबात इंग्रजी येत नव्हतं. नाही म्हणायला एक जुन्या पठडीतला म्हातारा सेवक तेथे होता. त्याला तेवढं थोडंफार इंग्रजी कळत होतं.

इंग्रजी रीतिरिवाज व भाषा यांचं असं संपूर्णपणे उच्चाटन व्हायला दोन कारणं होती. एक म्हणजे आपल्यावर प्रभुत्व गाजवणाऱ्या या परकीयांविषयी चिनी माणसांच्या मनात साहजिकच तीव्र द्वेष होता, आणि दुसरं म्हणजे माओच्या राजवटीनं चीनला इतर देशांपासून तोडायचं धोरण स्वीकारलं होतं. परकीयांचे कारखाने व व्यापारी पेढ्या त्यानं ताब्यात घेतल्या आणि त्यांची चीनमधून हकालपट्टी केली. हे परकीय सैतान (Foreign devils) आपल्याला नकोत अशी भावना लोकांच्या मनात दृढमूल केली. त्याबरोबरच इंग्रजी व फ्रेंच भाषा आणि रीतिरिवाज यांनाही हद्दपार करण्यात आलं.

आता अर्थातच परिस्थिती पालटली आहे. इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाला आता उत्तेजन देण्यात येत आहे. परकीय सैतानही आपल्या देशाच्या आर्थिक उन्नतीला सहाय्य करू शकतात हे लोकांना पटविण्याचा प्रयत्न चालू आहे. एका जर्मन व्यवस्थापकानं एका कंपनीचा कसा कायापालट केला आणि ती कंपनी आता परदेशात कशी निर्यात करू लागली आहे, त्याचं वर्णन मी चायना डेलीमध्ये वाचलं. पण मधल्या कालखंडात नष्ट झालेली इंग्रजी भाषा पुन्हा प्रचलित करणं सोपं नव्हतं. त्यामुळे फ्रेंच क्लबमध्येदेखील आमच्याबरोबरच्या दुभाष्यांचाच आम्हाला उपयोग करावा लागत होता.

शांघायला आम्ही रात्री पोहोचलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही शहर बघायला बाहेर पडलो. शांघायला नदीच्या पलीकडच्या भागाशी जोडणारा एक मोठा सस्पेन्शन ब्रिज नुकताच बांधून पुरा झाला होता. नदीत मध्ये पाय न रोवता उंचावरून पलीकडे जाणारा हा पूल जहाजांच्या वाहतुकीला अडथळा करित नाही. सॅन फ्रॅन्सिस्कोच्या गोल्डन गेट ब्रिजसारखा हा पूल आहे. चीनच्या शासनाला वाहतुकीच्या साधनांच्या विकासाचं किती महत्त्व वाटतं व रस्ते आणि पूल यांचं बांधकाम तिथे किती जोरात चालू आहे याचा हा पूल निदर्शक होता.

वाहतुकीच्या साधनांच्या विकासाचं महत्त्व चिनी लोकांनाही खूप जाणवलेलं होतं असं आम्हाला आढळून आलं. कारण शेकडो माणसं तो पूल पाहायला आली होती, आणि असा पूल आपल्या शहरात बांधला गेला याचा त्यांना मोठा अभिमानही वाटत होता. हा स्थानिक अभिमान आम्हाला चीनमध्ये सर्वत्र आढळून आला.

शांघाय हे व्यापाराचं आणि त्यातून उभ्या राहिलेल्या उद्योगांचं एक मोठं केंद्र आहे. त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य चिनी माणसासाठी ती एक प्रचंड बाजारपेठही आहे. एकामागून एक मोठी डिपार्टमेंटल स्टोअर्स तेथे आम्हाला दिसली. झगमगत्या विजेच्या दिव्यांनी ती आपलं अस्तित्व ग्राहकांच्या नजरेत भरवत होती. विपुलतेचं आश्वासन देत होती. पण खरं म्हणजे त्याची काही गरज नव्हती. कारण माणसांचे लोंढेच्या लोंढे त्या डिपार्टमेंटल स्टोअर्सकडे चालले होते. अक्षरशः तिथं चालणं देखील अशक्य झालं होतं. आम्हाला नुसता त्या डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये प्रवेश करण्याकरिता खूपच धडपड करावी लागली. आमची मोटार स्टोअर्सच्या जवळ गेलेली असून देखील स्टोअर्समध्ये प्रवेश करायला आम्हाला वीस मिनिटं तरी लागली.

रविवार हा चीनमधला बाजारहाट करायचा दिवस. त्यामुळे ही झुंबड झाली होती, असं आम्हाला सांगण्यात आलं. ते खरंच होतं. शिवाय शांघाय शहर मोठं. तेथली वस्तीही खूप. त्यामुळेही गर्दी खूप होणं स्वाभाविक होतं. पण ही कारणं मला पुरेशी वाटली नाहीत. मुंबई काही लहान नाही. पण तेथे काही अशी झुंबड होत नाही. म्हणून मी अधिक चौकशी केली. तेव्हा मला कळलं की शांघायचेच नव्हे तर आसपासच्या भागातले असंख्य लोक खरेदीसाठी तेथे आले होते. शांघाय ही त्या सान्या प्रदेशाचीच बाजारपेठ होती. खुल्या अर्थव्यवस्थेचे चीनमध्ये रोवलेलं ते भक्कम पाऊल होतं.

हे जरी खरं असलं तरी नव्या उदार आर्थिक धोरणामुळे दक्षिणेकडच्या

किनारपट्टीची जशी भरभराट झाली होती तशी शांघायची झाली नव्हती. हॉंगकाँगजवळच्या किनारपट्टीचा भाग किंवा त्याच्याही दक्षिणेस असलेले कॅन्टन शहर व त्याचा परिसर हे शांघायला मागे टाकून वेगाने पुढे चालले होते. परकीय व स्थानिक उद्योजक तेथे भराभर लहानमोठे प्रकल्प उभारत होते. ते आधीच खास आर्थिक विभाग म्हणून घोषित केले गेले होते. काचणान्या समाजवादी आर्थिक निर्बंधातून मुक्त झाले होते. एकेकाळी खुलं असलेलं व्यापारामुळे विकसित झालेलं आणि आधुनिकतेचं महत्त्वाचं प्रवेशद्वार असलेलं शांघाय शहर मात्र मागे पडलं होतं. त्याला खास आर्थिक विभागाचा दर्जा देण्यात आला नव्हता. पण आता नुकताच शांघायनं तो दर्जा मिळवला होता. म्हणजे आर्थिक प्रगतीची घोडदौड आता सुरू होणार होती. तो नवा पूल त्यासाठी उपयोगी पडणार होता. नव्हे थोड्याच वर्षांत असे आणखी नवे पूल बांधण्याची आवश्यकता निर्माण होणार होती.

दुपारी आम्ही बाजारपेठेत फिरलो आणि खरेदी केली. काही भेटवस्तू व चीनमधलं उत्तम दर्जाचं रेशमी कापड खरेदी केलं. इतर अनेक वस्तू आपल्या भारतातच चांगल्या आणि स्वस्त मिळतात असा माझा ग्रह झाला.

त्या दिवशी संध्याकाळी आम्हाला चिनी कसरतीचे खेळ पाहायला नेलं. साहित्यिकांना सामान्यतः कसरतीचे खेळ दाखवत नाहीत. नाटक अगर नृत्य दाखवतात. तरीदेखील आम्हाला कसरतीचे खेळ दाखवले याचं कारण शांघायमध्ये या कसरतीच्या खेळांची मोठी परंपरा असावी आणि तिचा शांघायच्या नागरिकांना विशेष अभिमान वाटत असावा. ह्या कसरतीच्या खेळांसाठी खास छोटासा स्टेडियम बांधलेला होता. तेथे हे खेळ नेहमी होत असावे.

कसरत अर्थातच कौशल्यपूर्ण होती. पण अनेक सर्कशीत इतकी चांगली कसरत पाहायला मिळते. त्यामुळे या खेळाचं शांघायकारांना इतकं कौतुक का वाटतं ते काही मला नीटसं कळलं नाही. हे कसरतीचे खेळ पाहताना मला टिळकांच्या काळात सर्कस काढून ती चीनला नेणाऱ्या विष्णुपंत छत्र्यांची आठवण झाली. यासर्कशीचे प्रयोग त्यांनी खुद्द चीनच्या राजधानीत केले होते आणि आपल्या सर्कशीतील एक हत्ती चीनच्या सम्राज्ञीला भेट म्हणून दिला होता. पुढे मग छत्रे ती सर्कस घेऊन कॅलिफोर्नियात गेले होते. मराठी माणसांचा हा आत्मविश्वास आणि ही उपक्रमशीलता आता कोठे नष्ट झाली आहे ते कळत नाही. पुरोगामित्वाच्या नावाखाली जातीय द्वेषाच्या ज्वाळा पेटवण्यात आणि कुठच्याही उपक्रमात मोडते घालण्यात धन्यता मानणारी आजची मराठी माणसं पाहिली म्हणजे मन कसं खिन्न

होतं.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही शांघायच्या जवळच असलेल्या एका प्राचीन नगराला भेट दिली. पंचवीसशे वर्षांचा इतिहास असलेल्या या नगराचं नाव होतं सुचौ.

बेजिंगला आणि शियानला आम्हाला कडाक्याच्या थंडीला तोंड घावं लागलं होतं. आता खाली दक्षिणेला आणि विशेषतः किनारपट्टीच्या भागात आल्यावर थंडी कमी होईल अशी आमची अपेक्षा होती आणि त्या अपेक्षेप्रमाणे हाँगजौला थंडी सौम्य होती. पण शांघायला आल्यावर पुन्हा थंडी कडक झाली. गार बोचरे वारे जोरात वाहू लागले. थोडासा पाऊसही पडला. त्यामुळे थंडी आणखीनच वाढली. सुचौला जातानाही थंडी आमच्याबरोबर होती. शिवाय वातावरण ढगाळ होतं आणि सुचौला गेल्यावर पाऊसही पडू लागला.

सुचौला चीनचे व्हेनिस समजतात. तेथे अनेक कालवे आहेत आणि त्यांना ओलांडणारे छोटे छोटे पूल आहेत. या पुलांना पायऱ्या आहेत. शिवाय तेथून हातगाड्या नेता याव्या म्हणून दोन चाकांत असतं तेवढ्या अंतरावर दोन छोटे चर पुलांवर ठेवलेले आहेत. ट्रॅमगाडीच्या रुळांसारख्या असलेल्या त्या चरांतून हातगाड्या ढकलत पलीकडे नेता येतात. हल्ली त्या चरांचा उपयोग सायकली पलीकडे नेण्यासाठीदेखील होतो.

इथे अर्थात एक मेजवानी झालीच. इथे आणि शांघायमध्ये मिळणाऱ्या चिनी अन्नाची चव सामान्यतः मुंबईत मिळणाऱ्या चिनी अन्नाच्या चवीसारखीच होती. मला वाटतं की एकोणिसाव्या शतकात जेव्हा मुंबईचे व्यापारी चीनला आले तेव्हा त्यांनी परतताना या भागातले चिनी आचारी नेले असावे. ते आपल्या पद्धतीनं मुंबईत अन्न शिजवू लागले. मुंबईकरांना त्या प्रकारच्या अन्नाची सवय झाली आणि त्यामुळे आताही चिनी उपाहारगृहात याच पद्धतीनं अन्न शिजवलं जातं.

पाऊस पडत होता. त्यामुळे या चीनमधल्या व्हेनिसचं सौंदर्य आम्हाला नीटसं पाहता आलं नाही. तरी पण पुन्हा इथे येणं होणार नाही म्हणून आम्ही पावसात, थंडीनं कुडकुडत असतानादेखील या गावात थोडेफार फिरलो. या जुन्या गावाभोवतीही मोठी भक्कम संरक्षक भिंत बांधलेली होती. आजही ती चांगल्या अवस्थेत आहे. त्या भिंतीवर चढून आम्ही थोडा वेळ पाऊसवारा अंगावर घेत फिरलो आणि सगळ्या गावाचं विहंगम दर्शन घेतलं. कालव्यातून जाणाऱ्या येणाऱ्या होड्या व छोटी गलबते पाहिली. गावात अर्थात एक बुद्धमंदिर व पॅगोडा आहेच. त्यांचे आम्ही दुरूनच दर्शन घेतलं. प्रत्यक्ष व्हेनिस मी पाहिलं आहे आणि चीनचं व्हेनिस

पाहिलं. पण आपल्या केरळातल्या बॅकवॉटर्सचं जे सौंदर्य आहे त्याच्या पासंगालाही या शहरांचं सौंदर्य पुरणार नाही.

नंतर आम्ही पावसातच त्या गावातला एक सुंदर बगिचा पाहायला गेलो. खरं म्हणजे बगिचाऐवजी त्याला उपवन म्हणणं अधिक उचित ठरेल. भिंतीनं वेष्टिलेलं ते उपवन केवढं तरी विस्तीर्ण आहे. ते फूटपट्टीनं आखलेलं आणि रेखलेलं नाही. पण तरी त्याला स्वतःची अशी कलात्मक रचना आहे. वाहतं पाणी आणि त्यातून निर्माण केलेले अनेक जलाशय या संबंध उपवनात विखुरलेले आहेत. या उपवनात वाहणारं पाणी कधी संधपणे पुढे सरकतं, तर कधी उतारांवरून खाली जाताना धावत सुटतं. कधी ते उंचावरून उड्या मारतं तर कधी दगडधोंड्यांत अडखळत, फेसाळत प्रवास करतं. मध्येच ते झुडपांत अदृश्य होतं तर कधी काठावरच्या विलो वृक्षांच्या बुंध्यांना बिलगतं. कधी वाहताना त्यात नक्षीकाम होतं तर कधी तुषारांचे हिरेमोती उधळत ते पुढे धावतं. ते ज्यात विसावतं त्या डोहांनादेखील अनेक आकार आहेत. त्यात कधी खडक क्रीडा करीत असतात तरी कधी ध्यानस्थ बसलेले असतात. खरं म्हणजे या उपवनात जसे पाण्याचे प्रवाह, डोह व वृक्षराजी आहे, त्याचप्रमाणे खडकांचा आणि दगडांचाही एक बगिचा आहे. या दगडांवर आणि खडकांवर छिन्नी चाललेली नाही. पण त्यांचे नैसर्गिक आकार, पृष्ठभाग व रंग यांचा उपयोग करून अत्यंत सुंदर रचना आणि आकार निर्माण केलेले आहेत. निसर्ग हादेखील एक श्रेष्ठ शिल्पकार आहे याचा प्रत्यय या उपवनाच्या निर्मात्यानं प्रेक्षकांना दिला आहे. पण एवढ्यावर संपलेलं नाही. येथे आणखी दोन रचना आहेत. एक आहे अनेकविध पायावाटांची आणि त्यांना पाण्यापलीकडे नेणाऱ्या चिमुकल्या पुलांची, आणि दुसरी रचना आहे माणसानं बांधलेल्या छोट्या वाटिकांची, छपऱ्यांची आणि बंदिस्त दालनांची. ह्या वास्तू उपवनात विखुरलेल्या आहेत. जलाशयांच्या काठावर उभ्या आहेत. प्रत्येक वास्तू उपवनाच्या एका वेगळ्या रूपाचं आणि त्यातल्या आगळ्या सौंदर्याचं दर्शन घडविते. काही वास्तू कडाक्याच्या थंडीतही उन्हाची ऊब साठवणाऱ्या आहेत, तर काही उन्हाळ्यात शीतल वारा अंगावर घेणाऱ्या आहेत. काही आहेत गायनवादन करण्यासाठी तर काही आहेत मेजवान्यांचा आनंद लुटण्यासाठी. या वास्तू आणि उपवनांतील निसर्गाची अनेकविध सुंदर रूपं यांचा कलात्मक संवाद जमवणं काही सोपं नाही. पण या उपवनाच्या निर्मात्यानं ही अवघड किमया साधली आहे.

त्यानं आणखी एक अवघड गोष्ट साधली आहे. या उपवनाच्या सीमारेषेपलीकडे

जी दृश्यं आहेत, त्यांचाही उपयोग त्यानं सौंदर्यवर्धनासाठी केला आहे. उदाहरणार्थ तेथून काही अंतरावर एक पॅगोडा आहे. त्या पॅगोड्याचं दर्शन या उपवनातून कसं व कोठे उभं राहिल्यावर व्हायचं ते त्यानं ठरवलं आहे. तेथून त्या पॅगोडाकडे पाहिलं की त्या उपवनाच्या सौंदर्याला आणखी एक संदर्भ मिळतो, आणखी एक परिमाण लाभतं असं व्हावं या दृष्टीनंच त्या उपवनातल्या वास्तू बांधल्या आहेत व झाडं लावली आहेत.

या उपवनाचा निर्माता फार मोठा कलावंत असावा. उपवन निर्मितीची कला ज्या देशात अत्यंत विकसित झालेली आहे अशा देशात उत्तम ठरेल असं उपवन निर्माण करणं ही गोष्ट केवळ असामान्य कोटीतला कलावंतच करू शकेल. चीनमध्ये मी इतरही सुंदर उपवनं पाहिली. पण सुचौमधल्या या उपवनाइतकं सुंदर उपवन मी दुसरं पाहिलं नाही.

विशेष म्हणजे हे उपवन काही कोणा सम्राटानं निर्माण केलेलं नाही. एका मध्यम श्रेणीतल्या चिनी सरकारच्या अधिकाऱ्यानं आपल्या मनोरंजनासाठी बांधलेलं आहे. मध्ययुगीन चीनमध्ये हा जो सुशिक्षित अधिकाऱ्यांचा वर्ग होता तो किती सुसंस्कृत होता त्याचं हे गमक आहे.

हे उपवन बघितल्यावर आणखी पुष्कळ हिंडावं आणि पाहावं असं वाटत होतं. पण पाऊस आणि थंडी यामुळे ते अशक्य झालं. पुन्हा प्रकाश इतका मंदावला होता की, सारी दृश्यं आपले रंग, आपला तजेला आणि आपलं चैतन्य गमावून बसली होती, त्यामुळे आम्ही आणखी कुठे फिरलो नाही.

हे उपवन पाहिल्यावर माझ्या मनात असा विचार आला की, मोगलपूर्व काळात आपल्या देशात बगिचे अगर उपवनं नव्हती का ? सम्राट अशोक, सम्राट चंद्रगुप्त अगर विजयानगरचा कृष्णदेवराय यांची अशी उपवनं नव्हती का ? इतर क्षेत्रांत ज्या देशानं विलक्षण प्रगती केली होती त्या देशात बगिचे निर्माण करण्याची परंपरा नसावी हे कसं शक्य होतं ? मग ते जुने बगिचे आणि ते जुने प्रासाद या साऱ्याच गोष्टी नष्ट कशा झाल्या ? इतर देशात राज्यकर्ते गेलं तरी त्यांनी बांधलेल्या वास्तू शेकडो वर्षं शिल्लक राहतात. मग आपल्याच देशात तसं का झालं नाही ? की विजेत्या परकीय आक्रमकांनी अगदी पद्धतशीरपणे त्या गोष्टी उद्ध्वस्त केल्या ? आपल्या देशाचा हा हरवलेला भूतकाळ शोधावा असं मला फार फार वाटतं.

फिरणं असं थांबल्यावर आम्ही सुचौच्या रेशमी कापडाच्या कारखान्यात गेलो. आम्ही साहित्यिक ! आम्ही खरेदी ती काय करणार ? पुन्हा आमच्याजवळ जे थोडे

डॉलर होते तेदेखील संपत आले होते. आम्ही तसं बोलूनही दाखवलं होतं. तरी रेशीम गिरणीच्या चालकांनी आमचं स्वागत तर सौजन्यपूर्वककेलंच, शिवाय त्यांनी आम्हाला आपला फॅशन शो दाखवला. देखण्या आणि स्मार्ट चिनी मुली रेशमाचे उत्तमोत्तम कपडे घालून नटूनथटून ऐटबाज पावलं टाकीत आमच्यासमोर येत होत्या आणि तेथे थबकून, आकर्षक पवित्र्यात उभं राहून परत जात होत्या. आपला माल परदेशात विकला जावा म्हणून सारेच चिनी कारखाने नेटानं आणि कसोशीनं प्रयत्न करीत आहेत. तो फॅशन शो या प्रयत्नाचाच भाग होता.

सुचौहून आम्ही शांघायला पोहोचलो तेव्हा बराच उशीर झालेला होता.

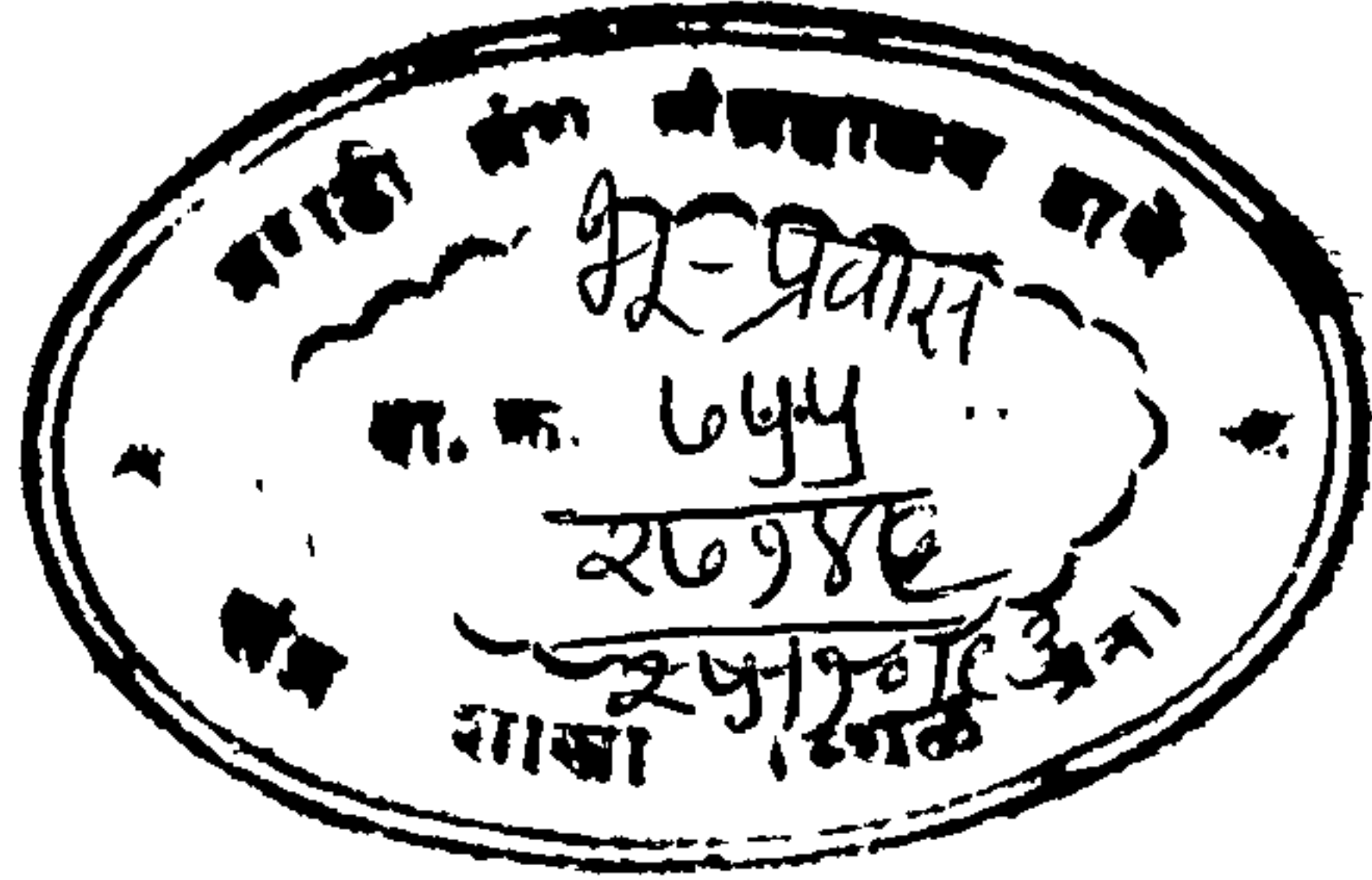
दुसऱ्या दिवशी सकाळी पुन्हा आमच्यापैकी काहीजण बाजारात जाऊन आले. नंतर आम्ही शांघायची म्युझियम पाहिली. चिनी कम्युनिस्ट सरकारनं उभारलेलं हे म्युझियम अगर संग्रहालय चांगलं आहे. चीनच्या इतिहासाची अभिमानानं जपणूक करणारं आहे.

त्या दिवशी संध्याकाळी आम्ही हॉंगकाँगला जाण्यासाठी विमानतळावर गेलो. आम्हाला पोहोचवायला आमच्याबरोबर सतत प्रवास करणाऱ्या त्या दुभाष्याचं काम करणाऱ्या मुली आल्या होत्या आणि शांघायच्या चिनी लेखक संघटनेचे कार्यकर्ते आले होते. या सगळ्यांनीच आमची उत्तम प्रकारे काळजी घेतली होती आणि आदरातिथ्य केलं होतं. यात केवळ उपचाराचा भाग नव्हता. सहवासानं निर्माण झालेली आत्मीयताही होती. त्यांचे अगदी मनःपूर्वक आभार मानून आम्ही विमानतळात प्रवेश केला आणि मग बोर्डिंग कार्ड, पासपोर्ट, कस्टम्स वगैरे चक्र सुरू झालं.

विमानातून प्रवास करताना माझ्या मनात त्या अपरिचित देशातल्या पंधरा दिवसांच्या वास्तव्याच्या आणि त्यातून मिळालेल्या त्या देशाची सांस्कृतिक परंपरा व त्याचे आजचे जीवन याविषयीच्या अनुभवांच्या अनेक आठवणी गर्दी करीत होत्या. अनेक माणसं आणि प्रसंग यांची चित्रं मनःपटलावरून धावत होती. अनेक गोष्टी कळल्या होत्या. अनेक प्रश्नांची उत्तरे मिळाली होती आणि त्याबरोबरच अनेक प्रश्न अनुत्तरित राहिले होते. अनेक बाबतींत मनात संभ्रम निर्माण झाला होता.

या विचारात मी गढलेलो असतानाच आम्ही हॉंगकाँगला पोहोचलो. भारतीय वकिलातीचा प्रतिनिधी आम्हाला भेटायला व मदत करायला विमानतळावर आला नव्हता. आमच्या हॉंगकाँगमधल्या एक दिवसाच्या वास्तव्याच्या व्यवस्थेबाबत गोंधळ निर्माण झाला होता. त्यामुळे थोडा त्रास झाला, पण अखेर आमची व्यवस्था लागली.

दुसऱ्या दिवशी हाँगकाँगमध्ये भटकलो. हाँगकाँग म्हणजे जगातली एक प्रचंड बाजारपेठ आहे. दुकानं, आणखी दुकानं, बँका, अधिक बँका, झगमगत्या जाहिरातीची उधळण, विमानतळावर सतत उतरणारी विमानं ! कोट्यवधी डॉलर्सच्या अनेकविध व्यवहारांची चक्रं अहोरात्र फिरत होती. दुकानं मालानं खच्चून भरली होती. कॅमेरे- असंख्य कॅमेरे, नाना प्रकारचे कॅमेरे ! घड्याळं, हजारो लाखो घड्याळं ! आधुनिक अर्थव्यवस्थेनं निर्माण केलेल्या अमाप वस्तूंचा तेथे नुसता खच पडला होता. त्या विपुलतेनं मन सुन्न होत होतं. काहीच कळेनासं होत होतं. ही विपुलता साध्य व्हावी म्हणून चीन धडपडत होता आणि ह्या विपुलतेचं विराट दर्शन घेतल्यावर प्रश्न पडत होता, की हे सगळं कशासाठी ? माणूस कुठे चालला आहे ? त्यानं निर्माण केलेली ही विपुलता त्याला कोठे फरफटत घेऊन जाणार आहे ?

REFBK-0027146